

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

Київ 2016

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2016. – 242 с.

Редакційна рада:

- Мартін Баумейстер* – доктор історії, професор Мюнхенського університету, директор Німецького історичного інституту в Римі
- Геннадій Боряк* – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України
- Ярослава Верменич* – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Валерій Капелюшний* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України
- Вікторія Константінова* – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичної урбаністики
- Станіслав Кульчицький* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України Національної академії наук України. Заслужений діяч науки і техніки України
- Іван Патриляк* – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Віктор Ставнюк* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Валентина Шандра* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України

Редакційна колегія:

- Мирослав Борисенко* – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Тетяна Водотика* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Олександр Галенко* – кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України

- Андрій Заярнюк* – доктор історії, викладач кафедри історії університету у м. Вінніпег (Канада)
- Геннадій Казакевич* – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Наталія Кашиєварова* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України
- Ксенія Кузіна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Володимир Куліков* – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені Василя Каразіна
- Роман Любавський* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна
- Оксана Міхеева* – доктор історичних наук, викладач Українського католицького університету
- Маркіян Прокопович* – доктор історії, викладач факультету історії мистецтв університету м. Бірмінгем.
- Остан Серєда* – кандидат історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету
- Сергій Тараненко* – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
- Артем Харченко* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Головний редактор

д. і. н. *Мирослав Борисенко*

Шеф-редактор

к. і. н. *Тетяна Водотика*

Над випуском працювали:

Відповідальний секретар – *Ігор Постольник*
Відповідальний за випуск – *Володимир Шевченко*
Коректор – *Оксана Пархоменко*
Верстка – *Ірина Собко*

web page: mics.org.ua
email: editorial.mics@gmail.com

За достовірність наданої інформації відповідають автори

© Інститут історії України НАНУ, 2016
© Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2016
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2016

З М І С Т

Вступне слово Валерія Смолія	5
Вступне слово Івана Патриляка	6
Від редакції	7

Урбаністичні студії: світовий та український контексти

<i>Джуліана Б. Прато, Італо Пардо. Урбаністична антропологія</i>	11
<i>Вікторія Константинова, Ігор Лиман. Науково-дослідний інститут історичної урбаністики</i>	44
<i>Софія Дяк, Ірина Склокіна. Дослідження, документування та популяризація історії міст в Україні: досвід центру міської історії у Львові</i>	49

Міська археологія

<i>Іван Кедун, Олексій Пархоменко. До питання про локалізацію літописного Уненіжа</i>	77
<i>Вадим Лукьянченко. Городни – оборонные стены Киева IX–XIII вв.</i>	87
<i>Михайло Сагайдак, Всеволод Івакін, Сергій Тараненко, Дмитро Пефтіць. Сакральні зони південно-східного Києво-Подолу (XI–XIII ст.)</i>	106
<i>Сергій Тараненко. Лазні у планувальній структурі давньоруського Подолу Києва</i>	129
<i>Дарія Фінадоріна. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври</i>	140

Місто модерної доби

<i>Людмила Лесик. Відписки ніжинських воєвод 50–70-х років XVII ст. у “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России”</i>	163
--	-----

Модернізаційні процеси в містах: імперський та радянський дискурси

<i>Вікторія Антоненко. Видатки міських бюджетів Української СРР на розвиток освітньо-культурних закладів (1923–1928 рр.)</i>	173
<i>Мар’яна Долинська. Функціонування хоронімів на території Львова впродовж середини XIX – початку XXI ст.</i>	191
<i>Вікторія Константинова. “Національні історії”</i>	

поліетнічних міст південноукраїнського фронтиру імперського періоду	207
--	-----

З університетської лави

<i>Валерія Кібець. Леонід Соловйов як дослідник історії Херсона другої половини XIX ст.</i>	221
--	-----

Рецензії. Огляди. Хроніка

Препарування регіональних міст: Прищепа Олена. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с. (<i>Тетяна Водотика</i>).....	233
<i>Андрій Заяць. До питання про функціонування луцького війтівства у XV – п. п. XVII ст.</i>	236
<i>Володимир Шевченко. Огляд роботи секції урбаністики в рамках конференції “Шевченківська весна-2016” та дискусійної панелі “Вивчення міста: академічне та популярне” (історичний факультет КНУ ім. Т. Шевченка, 21 квітня 2016 р.)</i>	240
Огляд роботи спільного засідання семінару з історичної урбаністики Українського католицького університету та семінару “Картографія та історія України“ Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського 12 квітня 2016 року	244

ВСТУПНЕ СЛОВО ВАЛЕРІЯ СМОЛІЯ

Світ інформаційних технологій та викликів спонукає наукову спільноту до пошуків нових форматів роботи. Пропонований журнал є одним із них. Електронні академічні видання не є вже новинкою, а серед засновників журналу та редакційної колегії багато молоді, тож вибір електронного формату з орієнтацією в першу чергу на інтернет-аудиторію не є випадковим.

Цілком зрозумілим також є бажання редколегії сфокусуватись на дослідженні урбаністичних проблем. Академічна традиція вивчення міста є досить давньою і потужною. Започаткована в Україні на рубежі XIX–XX ст. Дмитром Багалієм та Михайлом Грушевським, вона отримала логічне продовження у наступні десятиліття в працях Саула Борового, Ярослава Ісаєвича, Олександра Оглобліна, Івана Лисяка-Рудницького, Петра Саса, Ярослави Верменич, Володимира Кравченка тощо. Частина цих фахівців працювали в стінах Інституту історії України. Частково містознавчі теми розробляються на сторінках вже існуючих періодичних видань інституту (“Регіональна історія України”, “Історико-географічні дослідження в Україні” тощо).

Урбаністика є цікавим напрямом, який, з одного боку, будучи вузькоспрямованим, водночас єднає представників суміжних гуманітарних дисциплін і дає можливість (і навіть створює необхідність) використання їхніх здобутків. Урбаністика може стати тим інтелектуальним простором, у рамках якого академічна історична наука та громадянські ініціативи суспільства знайдуть точки дотику та можливості взаємодії.

Абревіатура назви журналу – “МІКС” – лише підкреслює ключову особливість міста як об’єкта дослідження та урбаністики як дослідницького напрямку. Ця особливість полягає в поєднанні, змінах, трансформаціях та русі, залученні щоразу іншого та нового.

Урбаністика може бути складовою історичної регіоналістики, історії окремих періодів та країн. Але логіка поступу історичної (хоча й не лише історичної) науки підказує важливість інституалізації субдисциплін, в тому числі урбаністики (історичної, урбаністичної антропології, соціології та економіки міста тощо). Шлях до такої інституалізації може бути різним. Найчастіше це заснування та стабільне функціонування періодичного видання та існування відповідних навчальних дисциплін в університетах.

Академічна історична наука в Україні нині стоїть на порозі змін. Завдання, які свого часу були нами ж поставлені, – створення власного інтелектуального простору з урахуванням національних традицій, сучасних дискурсивних практик історіописання та теоретичного досвіду Заходу, такого простору, що має стати конкурентноспроможним на сучасному ринку ідей та інтелектуальних послуг, – все ще не є вирішеними. Маємо надію, пропоноване видання стане кроком на шляху змін.

Директор Інституту історії України
НАН України,
академік НАН України

Валерій Смолій

ВСТУПНЕ СЛОВО ІВАНА ПАТРИЛЯКА

Співпраця академічної та університетської науки є очевидною вимогою часу. Так само як і розширення спектру можливостей долучення студентства до наукової роботи. Новостворений часопис видається вдалим варіантом вирішення цих обох проблем. Тим більше, що вже у першому номері є рубрика для студентських робіт. Написання текстів для подібних журналів є для студента водночас і викликом, і можливістю, і хорошою школою. В найкращому випадку, така практика прищепить смак і ознайомить із традиціями дослідницької роботи. Урбаністична тематика також видається зручною в цих аспектах, пропонуючи широкий вибір проблем, джерел, методик дослідження.

Глобальний процес урбанізації продовжується, хоча, закономірно, темпи відрізняються залежно від співвідношення цілої сукупності факторів. Світові тренди та регіональні особливості перебігу цього фундаментального процесу безумовно потребують всебічного та різноаспектного аналізу, пошуку відповідей на ті виклики, які створює все ще зростаюче місто. Закономірно, що не лише українські фахівці шукають їх. Тож ознайомлення із вже існуючими моделями та практиками є надзвичайно вагомим завданням.

Відтак, історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка став співзасновником МІКСу та активно підтримував ініціативу створення наукового часопису. Проект може видатись амбітним, але сміливі завжди мають щастя. Тішить ініціатива молодих науковців, випускників нашого факультету, у започаткуванні проекту. Це лише підтверджує тезу про необхідність створення нових майданчиків для набуття фахового досвіду майбутніми науковцями.

Редакційна стратегія часопису полягає у зосередженні уваги на дискусійних проблемах історичного пізнання в координатах урбаністики. При цьому редактори будуть орієнтуватись на розширення рамок міських студій.

Отже, представлена ініціатива відповідає вимогам часу і, сподіваємось, збереже цю якість на довгі роки вперед, ставши в пригоді не одному поколінню істориків.

Тож запрошуємо долучитись до прочитання, обговорення та участі у подальшому функціонуванні електронного урбаністичного журналу “Місто: історія, культура, суспільство”.

Декан історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, д. і. н.

Іван Патриляк

ВІД РЕДАКЦІЇ

Сучасна ситуація в українській історичній науці загалом та із періодичними фаховими виданнями зокрема є досить цікавою. Інтелектуальної продукції не бракує. Водночас, надзвичайно важливим завданням є її відповідність стандартам та трендам світової історичної науки. Тож створення нового журналу міських досліджень, при чому високого наукового рівня, з орієнтацією на міжнародні стандарти, видається як ніколи актуальним. Ідея залучити в якості співзасновників Інститут історії України НАНУ та історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка була продиктована бажанням поєднати зусилля провідних центрів фахових історичних досліджень.

Основні завдання журналу є наступні:

- створення платформи для вивчення і обговорення питань, пов'язаних з міською історією, культурним та громадським життям;
- інтенсифікація та інституалізація міських досліджень;
- розширення кола читачів і авторів завдяки електронному формату;
- підвищити рівень міських досліджень в якості важливого компонента історіографічного процесу.

Перший номер часопису “Місто: історія, культура, суспільство” вийшов насправді багатоаспектним та різноплановим. Водночас, сподіваємось, було закладено традиції публікації текстів, присвячених таким напрямкам як міська археологія чи світовий контекст урбаністичних студій. Маємо також надію, що постійними стануть також републікації перекладних статей.

Статті першого випуску згруповані за проблемно-хронологічним принципом. Перший блок – “Урбаністичні студії: світовий та український контекст”. Тут редактори поєднали великий теоретичний текст Італо Пардо та Джуліани Прато з інформаційними текстами від центрів урбаністичних студій в Україні – Центру міської історії у Львові та Інституту історичної урбаністики в Бердянську.

Другий блок статей – міська археологія. Закономірно, поки що 90% цих текстів стосуються археології Києва. Але є й проблемна стаття з іншого регіону – Іван Кедун та Олексій Пархоменко розглядають проблему локалізації літописного Уненіжа.

Спеціальна студентська рубрика “З університетської лави” поки представлена однією статтею зі сфери інтелектуальної історії, або ж історії вивчення міста – Валерія Кібець робить спробу проаналізувати краєзнавчі роботи та спогади Леоніда Соловйова – дослідника історії Херсона другої половини XIX століття.

Наступний блок – місто модерної доби. Текст Людмили Лесик є радше джерелознавчим і розглядає відписки ніжинських воєвод 50–70-х рр. XVII ст., опубліковані в “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России”, як джерело до вивчення російської військової присутності на території Гетьманщини.

Тема останнього блоку дозволила згрупувати досить різні тексти. Модернізаційна проблематика в координатах урбаністики в XIX–XX ст. є досить широкою, відтак в її рамках органічно виглядають і стаття Вікторії Константинової про “національні історії” поліетнічних міст Півдня України, і стаття Мар’яни Долинської, присвячена специфічній темі функціонування хоронімів на території Львова упродовж понад століття, і аспірантська розвідка Вікторії Антоненко про культурно-освітні видатки в міських бюджетах в 1920-х рр.

Традиційною для будь-якого часопису є рубрика рецензій, оглядів та хронік. Цього разу значна частина рубрики присвячена урбаністичному семінару Українському католицькому університеті – це, зокрема, тези виступу Андрія Зайця, присвяченого луцьким війтам у XV – першій половині XVII ст.

Насамкінець редакція має подякувати усім тим, без кого поява першого випуску була б неможливою. В першу чергу маємо висловити вдячність керівникам інституцій-фундаторів журналу – Валерію Смолію, Геннадію Боряку та Івану Патриляку, чие прихильне ставлення до ініціативи та підтримка упродовж всього початкового періоду стала справді неоціненною. Також безмір вдячності усім рецензентам (хоч за стандартами журналу вони і мають залишитись інкогніто) та редакторам (їх прізвища є на сайті). Їхня наполегливість в коригуванні текстів безперечно пішла на користь науковій якості видання. Особлива подяка Тіні Полек за підтримку та за допомогу у перекладі статті “Урбаністична антропологія” та Михайлу Федоріну за практичні поради та поміч у той момент, коли вона була особливо необхідна.

УРБАНІСТИЧНІ
СТУДІЇ:
СВІТОВИЙ
ТА УКРАЇНСЬКИЙ
КОНТЕКСТИ

УДК: 562:911.375

Джуліана Б. Прадо,

*почесний старший науковий співробітник
Школи Антропології та Консервації,
Університет Кенту, Велика Британія,
e-mail: g.b.prato@kent.ac.uk*

Італо Пардо,

*почесний лектор Школи Антропології та Консервації,
Університет Кенту, Велика Британія,
e-mail: i.pardo@kent.ac.uk*

¹ The final, definitive version of this article was originally published in the Journal Urbanities Vol. 3 · No 2 · November 2013, pp. 80-110 under the title 'Urban Anthropology' and is available at http://www.anthrojournal-urbanities.com/docs/tableofcontents_5/7-Discussions%20and%20Comments.pdf All rights reserved ©Urbanities 2013.

УРБАНІСТИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ¹

Дотримуючись вимог усталеного академічного поділу між дисциплінами, перші антропологи зосереджувалися на вивченні селянських спільнот або суспільств з племінним устроєм, тоді як місто не вважалося повноцінним полем для роботи. Відповідно урбаністичні дослідження формувались. Відповідно урбаністичні дослідження формувались у межах інших академічних дисциплін, зокрема соціології, хоча слід зазначити, що антропологи продовжували докладати зусилля задля отримання аналогічного статусу міських досліджень у своїй сфері діяльності.

Антропологи доклали чималих зусиль задля вивчення процесів урбанізації в країнах, що розвиваються, однак міські дослідження західних індустріальних суспільств продовжували лишатися поза межами академічного мейнстріму. У статті ми розглянемо основні віхи розвитку цієї субдисципліни та проаналізуємо комплекс методологічних і теоретичних викликів, що їх створюють особливості польової роботи в міському середовищі. Крім того, ми чітко окреслимо значення антропологічної парадигми у міських дослідженнях, її місце в академічних дискусіях та у суспільстві у цілому. Наразі все більше антропологів проводять свої дослідження у містах, адже вони є місцем проживання половини людства, і ця кількість зростає ще на 2/3 протягом наступних 50 років. Відповідно, не викликає сумніву актуальність міських досліджень, адже і західні, і не-західні суспільства швидко стають урбанізованими, а подекуди і надурбанізованими. Окресливши передісторію сучасних тенденцій у цій галузі, ми перейдемо до обговорення того, який внесок у розуміння нашого все більше урбанізованого світу зробив антропологічний аналіз, здійснений на основі емпіричної інформації.

Ключові слова: міська розмаїтість, етнографічна методологія, людська мобільність, регіональна розмаїтість, простір і місце, урбаністичні дослідження, урбанізм, урбанізація.

Вступ: урбаністична антропологія у дисциплінарній традиції

Починаючи з 1990-х рр. суттєво зросла кількість академічних подій, присвячених урбаністиці, що спричинило появу численних публікацій з цієї теми. Крім того, важливе значення урбаністичної проблематики для всього світу було од-

нозначно засвідчене створенням постійнодіючого Всесвітнього Форуму міст під егідою Організації Об'єднаних Націй. В умовах стрімкого зростання кількості міст у двадцятому столітті, інтерес до урбаністичних досліджень, зокрема, передбачав й активну участь антропологів, хоча протягом тривалого часу найвідоміші з них, особливо в британській традиції соціальної антропології, вельми неохоче визнавали міські поселення (надто в промислово розвинених країнах) легітимним полем для досліджень.

Урбаністична антропологія – це відносно нова сфера для соціокультурної антропології. Поки у XX ст. соціологи приділяли значну увагу вивченню міст і міських явищ, соціальні та культурні антропологи переважно залишалися осторонь цього важливого поля для досліджень. Однією з причин такої стратегії став дисциплінарний поділ, що сягає своїм корінням ще XIX ст., і закріплює за соціальною та культурною антропологіями право на порівняльне вивчення виключно не-західних суспільств і культур. Якщо говорити простіше, до відносно недавнього часу антропологія цілком відповідала усталеним академічним класифікаціям і фокусувала свою увагу на так званих “примітивних” суспільствах (їх ще називали “племінними”, “екзотичними” або “народними”), тоді як західні індустріальні суспільства ставали сферою соціологічних опитувань. Тож до 1970-х рр. міські дослідження здебільшого стосувалися соціології.

Незважаючи на те, що протягом багатьох років антропологи проводили свої дослідження у міському просторі, зокрема в африканських і латиноамериканських країнах, лише наприкінці 1960-х рр. антропологічні установи почали обережно та неспішно визнавати актуальність таких робіт. У 1970-х рр. відбулася публікація кількох книг і статей, й антропологи взяли участь в обговоренні концептуальних та теоретичних дефініцій терміну “урбаністичний”, а також різниці між “урбаністичною” та “традиційною” антропологіями. Подібні дискусії тривають і досі, а значення слова “урбаністичний” так само, як і дефініція власне урбаністичної антропології, залишаються гострими питаннями і стають предметом академічних суперечок. Одні вчені вважають урбаністичну антропологію “звичайним” (більш чи менш класичним) антропологічним дослідженням, *що проводиться у міських поселеннях*, інші прагнуть виокремити місто як специфічний “соціальний інститут” з власною динамікою соціальних, економічних і політичних відносин, підкреслюючи, що урбаністична антропологія – це *антропологія міста*.

Попри відсутність єдиного визначення, появу урбаністичної антропології та її зростаючий вплив можна закономірно розглядати як результат певної послідовності історичних подій, оскільки її становлення нерозривно пов'язане з геополітичними змінами у світі, які вплинули на дисципліну в цілому. Сьогодні цей чинник є більш вагомим, ніж будь-коли в історії. Повільні процеси урбанізації у так званих племінних суспільствах, що тривали протягом кількох десятиліть, а також криза європейського колоніалізму, призвели до появи нових викликів для антропологів, які своєю чергою почали звертати увагу на західні індустріальні суспільства,

що їх (не зовсім коректно) називають “складними суспільствами”. Зрештою, щоб зрозуміти, чим є урбаністична антропологія і що вона вивчає, цю субдисципліну слід розглянути у контексті традиції соціокультурної антропології, належним чином враховуючи дисциплінарні та парадигмальні зміни, що відбулися під час ключових історичних зламів.

Для того, щоб прояснити цей контекст, а також ті трансформації, що його супроводжують, у наступних розділах статті буде здійснено короткий огляд найважливіших міждисциплінарних теоретичних впливів; витоків антропологічного інтересу до процесів урбанізації та подальшого розвитку “урбаністичної антропології”, включаючи впливи суміжних дисциплін. Після цього буде викладено основні методологічні питання і нові розробки у сфері антропологічних урбаністичних досліджень.

Міждисциплінарні впливи

Перш ніж розглянути розвиток урбаністичної антропології слід врахувати основні теоретичні, здебільшого соціологічні, впливи. Ранні антропологічні теоретизації щодо специфіки міського життя, інституцій і соціальних відносин відображають класичну соціологічну структуру, розроблену в індустріальному суспільстві XIX ст. Такий аналіз базувався на припущенні, що існує принципова соціологічна відмінність між міським і сільським (ширше – не-міським) життям. Відома класична соціологічна робота Фердинанда Тьонніса про Спільноту (*Gemeinschaft*) і Суспільство (*Gesellschaft*), опублікована у 1887 р. (Tönnies 2002 [1887]) окреслила відмінності між феодальним суспільством, для якого характерні особисті взаємовідносини та колективна діяльність, і капіталістичним, що характеризується безособистісними відносинами і договірними зв'язками. В аналогічному ключі у своїй роботі “Суїцид” (1951 [1897]) Еміль Дюркгейм запровадив поняття аномії, стверджуючи, що аномічні самогубства відбуваються серед тих, хто живе у знеособлених умовах, таких як сучасні міста. Узагальнюючи, можемо сказати, що антропологи перебували під впливом соціологів XIX ст., які вбачали у місті чинник роз'єднання, а не об'єднання, тобто місце більшої свободи і можливостей для індивіда, але водночас місце ізоляції, конфліктів та бюрократизації всіх аспектів життя (наприклад, див. Simmel 1990; Weber 1958). Навіть попри зацікавлення північноамериканських антропологів у міських дослідженнях, робота де Токвіля “Демократія в Америці” (1945), в якій було описано розростання американської урбанізованої території як місць ідентичності, що вийшли за межі соціального поділу, була проігнорована й урбаністами-антропологами, й урбаністами-соціологами.

Окрім класичних соціологічних робіт антропологи перебували під сильним впливом напряму, згодом відомого як Чиказька школа урбаністичної екології (скорочено “Чиказька школа”), який об'єднував соціологів-урбаністів, котрі працювали під керівництвом Роберта Ерзи Парка в Чиказькому університеті. Ця група вчених спиралася на концептуалізацію міст як екосистем, розташованих на “природних територіях” (Park, Burgess and McKenzie eds

1925), до яких входять і “звичайні” райони, і нетрі, і гетто мігрантів та афро-американців. Відповідно до підходу Чиказької школи, ці райони підпорядковуються законам житлової послідовності, тож основною метою для спеціалістів ставало вивчення зміни житлових моделей в контексті більш широкого дослідження міських “соціальних проблем”. Методи дослідження, застосовані цими вченими, відображали їхнє глибоке зацікавлення в історичних свідченнях, інтерв’ю і особливо – у кількісному демографічному і статистичному матеріалі. Натомість нове покоління соціологів відкинуло кількісний шлях збору даних і звернулося до якісного “етнографічного методу”. Відтак вони стали основним джерелом на- тхнення для антропологів. У результаті з’явилася робота Каролін Вейр “Грінвіч-Віллідж” 1920–1930 (1935) – про входження Грінвіч Віллідж до Нью-Йорка і про те, як цьому району вдалося зберегти свої особливості, а також праця Вільяма Фут Вайта “Спільнота на розі вулиці” (1955 [1943]) – вивчення італійського району міста методом класичного включеного спостереження, а також робота У. Ллойда Ворнера “Місто Янки” (1963) – дослідження міста Нова Англія, у якому автор об’єднав етнографічну оптику з формальними інтерв’ю.

Поки Чиказька школа впливала на методологічні підходи антропологів, котрі працювали в міських умовах, їхні теоретизації з приводу “міського життя” здебільшого перебували під впливом соціолога Луїса Вірта. У своєму есе “Урбанізм як спосіб життя” (1938) Вірт описав місто як “соціальний інститут” зі специфічними особливостями, що відображаються у його фізичній структурі – тобто в міському плануванні та розмірі, у міській соціальній організації, підходах та ідеях самих містян. Згідно з Віртом, соціальна гетерогенність і щільність міського населення спричинили появу диференціації та професійної спеціалізації. Через це, на його думку, соціальні відносини у місті переважно безособові, тимчасові, поверхневі та інструментальні. Така слабка соціальна інтеграція здатна у кінцевому підсумку призвести до аномії. Вірт стверджував, що, на відміну від селянських спільнот, у місті “безпосереднє сусідство принципово різних особистостей і способів життя сприяє формуванню релятивістичної перспективи, а отже відчуття терпимості до відмінностей, що їх можна розглядати як передумову раціональності та секуляризації життя” (1938: 15). Водночас, “урбанізм як спосіб життя” не обмежується суто міськими мешканцями, а поширює свій вплив і поза межами міста. Втім, пізніше робота вченого була розкритикована за те, що вона стосувалася лише того типу урбанізму, котрий був культурно та історично характерний для північноамериканського міста і капіталістичної економіки свого часу (див., наприклад, Fox 1977: 58-9; Hannerz 1980: 68, 74).

Ранні антропологічні дослідження урбанізованих територій

На противагу усталеному і протягом тривалого часу непорушному академічному поділу між соціологією та соціокультурною антропологією, американський антрополог Роберт Редфілд (1947) наприкінці 1930-х рр. почав проводити свої дослідження серед

містян сільського походження. Перебуваючи під впливом соціолога Вірта (1938), він обґрунтував існування “народно-міського континууму”, в якому “народні суспільства” й “урбанізовані суспільства” поставали двома протилежними ідеальними типами. Ігноруючи висновок Раймонда Ферта про те, що різниця між типами економічних систем є різницею ступеня, а не роду (Firth 1939: 355), Редфілд стверджував, що народні суспільства складаються з невеликих, ізольованих, гомогенних спільнот, характеризуються елементарним розподілом праці і є економічно самодостатніми. На базі досліджень, проведених у країнах, що розвиваються, зокрема в Індії, він дійшов до висновку, що на відміну від народних суспільств, селянські спільноти не були ізольованими, адже мали контакти між собою, наприклад, з економіками за межами своїх громад. Отже, вони були частиною більшої соціальної системи, в тому числі і міста з його “великою традицією”, відмінною від “маленької” традиції села.

Робота Редфілда стимулювала зацікавлення антропологів у вивченні суспільства з перспективи міста. Зокрема, американські антропологи почали звертатися до проблеми міграції з села до міста у селянських суспільствах, хоч і не приділяли належної уваги відповідним макропроцесам за межами досліджуваної спільноти. У 1930–50-х рр., антропологи вивчали проблему сільських мігрантів і вплив урбанізму на їхнє життя у нетрях і халупах Мехіко та інших латиноамериканських містах. Річард Фокс (1977) справедливо критикував подібні дослідження, вказуючи на те, що вони, хоч і дотримувались встановленої академічної традиції, стосувалися одиничних випадків (меншин або невеликих міських спільнот), тобто застосовували підхід, у якому відображався інтерес антропологів до “екзотичних інших”. Саме в такому контексті, здебільшого під впливом домінуючої методологічної парадигми функціоналізму та соціології Чиказької школи, ще в 1960-х рр. антропологи, сформовані в північноамериканській традиції, зацікавилися проблемно-орієнтованими дослідженнями, приділяючи особливу увагу меншинам, процесу адаптації до міста та бідності.

Розвиток урбаністичної антропології в середовищі британських соціальних антропологів був значно повільніший і стикався з численними труднощами навіть попри плідну роботу Раймонда Ферта, котрий у 1947 р. стимулював членів кафедри соціальної антропології Лондонської школи економіки брати участь у вивченні системи спорідненості у районі Південний Лондон. Це стало важливим внеском в інтенсивне вивчення модерного урбанізованого суспільства (Firth 1956; див. також Firth, Hubert and Forge 1969). Втім, наприкінці 1930-х рр. увагу британських антропологів привернув процес урбанізації в африканських країнах. Попри те, що дослідження, проведені в африканських містах, не розглядалися як власне урбаністичні (Grillo 1985), Інститут Родса Лівінгстона, розташований на британській заморській території, що у той час мала назву Північна Родезія, зробив значний внесок у розвиток урбаністичних африканських студій. Інститут був заснований у 1937 р., і його першим директором став британський антрополог Годфрі Вілсон, якому вдалося заохотити чимало молодих дослід-

ників до вивчення соціальних трансформацій, у тому числі й урбанізаційних процесів, що мали місце в Центральній Африці. Одним з найбільш ранніх досліджень стала робота Годфрі і Моніки Вілсонів, яка стосувалася “детрайбалізації” у центральній Африці (див. G. Wilson and M. Wilson 1945). Призначення директором Інституту уродження південної Африки Макса Глюкмана у 1941 р. дало Інституту новий імпульс для досліджень в урбанізованих територіях. Глюкман ще у 1940 р. розробив “Семирічний план наукових досліджень”, спрямований на стимулювання досліджень у міських та сільських районах з особливим акцентом на сільських територіях, які постраждали від міграції робочої сили до новостворених шахтарських міст. Особливо інтенсивна дослідницька діяльність розгорнулася в шахтарській місцевості, відомій як Коппербелт. Під керівництвом Глюкмана вчені досліджували вплив колоніалізму на племінні економіки та їхній перехід до ринкових відносин, зокрема, різні економічні структури і види суспільних відносин, що сформувалися на нових урбанізованих територіях. Слід зазначити, що населення шахтарських міст Коппербелта становили переважно вихідці з навколишніх сіл, яких використовували як дешеву робочу силу. Згідно з Глюкманом, ці міські іммігранти ввійшли до нової мережі взаємовідносин, що вважалося типовим для “урбаністичних систем” (1961). Відповідно антропологічні дослідження у цих містах бачилися як вивчення процесу соціальної трансформації і ситуацій, у яких подібні процеси мали місце (Mitchell 1966). Роботи Епштейна, присвячені африканській політиці, (1958) та праці Мітчела про урбаністичні соціально-економічні відносини (1957) стали прикладами застосування саме такого підходу.

До середини XX ст. дослідження, проведені британськими антропологами під керівництвом Глюкмана, складали основну частину африканської урбаністичної етнографії. Після призначення Глюкмана у 1949 р. на кафедру Соціальної антропології університету Манчестера, ця група антропологів стала відомою як “манчестерська школа”. Невдовзі, у 1950-х рр., манчестерська група започаткувала “школу урбаністичної антропології”, яка, однак, мала досить обмежений вплив, адже наприкінці 1960-х рр. провідні вчені, котрі брали участь у цьому проекті, перейшли до інших сфер досліджень. Слід також враховувати, що хоч ця урбаністична антропологія згодом критикувалася за функціоналістичний підхід, все ж вона зробила свій внесок у розробку нових методів досліджень, зокрема, кейс-стаді та соціальних мереж, і саме в цьому полягає її основний доробок (див., наприклад, Mitchell 1966 та Mitchel ed. 1969).

Попри зростання уваги до міста як важливого поля антропологічних досліджень, міські дослідження у західних індустріальних суспільствах як і раніше виключалися (не лише у Британії) з антропологічної програми досліджень. Коли ж історичні події після Другої світової війни і процес деколонізації змусили антропологів врешті звернути свою увагу на західне суспільство, вони з ентузіазмом взялися за дослідження у сільській місцевості, а не в містах. Як зазначив Коул (1977), антропологи зосереджувалися на процесах модернізації в європейських селах, вважаючи, що аналіз

цих процесів допоможе їм розробити універсальну схему для розуміння тих змін, що відбуваються в інших частинах світу. Як ми вже зазначали (Pardo and Prato 2010), антропологічні дослідження західного суспільства, особливо в Європі, не сприяли подальшому розвитку дисципліни, а радше тягли її назад (див. також наступний розділ). Наприклад, попри дотримання домінуючої на той час парадигми функціоналізму антропологія неначе наново відкрила своє еволюціоністське коріння XIX ст.

Більше того, антропологи, які виявляли інтерес до міста, вбачали в таких поселеннях щось на зразок лабораторії, де можна було б проводити традиційні дослідження систем спорідненості, вірувань, системи цінностей і вивчати динаміку малих груп. Ця тенденція спонукала Ульфа Ханнерца (1980) підняти питання про те, чи справді урбаністична антропологія має спеціальний об'єкт дослідження. Основна суперечність полягала у тому, що антропологічні дослідження у містах стосувалися традиційних антропологічних тем, що призводило до вивчення міських систем спорідненості, збереженості фольклору та ритуалів, спільнот у нетрях та гетто тощо. Протягом 1960-х рр. дисциплінарний інтерес поширився на нових міських жителів, а також такі міські проблеми як бідність, адаптація до міста та екологічних факторів, роль домінуючих соціальних груп, меншин (проблемно-орієнтований підхід), а також традиційні етнографічні дослідження, які бачили у місті лабораторію. В цілому увага спрямовувалася на вивчення міграції з села до міста. Втім, слід зазначити, що попри свою обмеженість і пізнішу критику, подібні англомовні піонерські дослідження без сумніву стали основою для розвитку урбаністичної антропології.

Розвиток урбаністичної антропології

У 1960-х рр. зростання населення у містах призвело до розширення урбаністичних досліджень. В умовах стабільної уваги до проблемно-центричних студій, наукові роботи часто стосувалися бідності та меншин – включно з етнічними меншинами та адаптацією до міста. Одні антропологи, котрі працювали в межах цього напрямку, розробляли такі поняття як “культура бідності” (Lewis 1959, 1966), що гостро критикувалося протягом наступних років (див., наприклад, Valentine 1968, Eames and Goode 1996), інші – зосереджувалися на культурі гетто та груповій динаміці (див., наприклад, Hannerz 1969), на міжособистісних соціальних мережах, груповій ідентичності (див., наприклад, Abu-Lughod 1962) і значенні так званих квазі-груп в контексті “складних суспільств” (див., наприклад, A. Mayer 1966). Урбаністична антропологія стала значно еклектичнішою та регіонально різноманітнішою у 1970-х рр., адже польові дослідження все частіше почали проводитися в Японії, Індії, Південно-Східній Азії та різних африканських, південно- та північноамериканських країнах. У книзі під назвою “*Урбаністична антропологія*” (1973) під редакцією Саутхолла було запропоновано перше цілісне бачення розрізнених досліджень, що проводилися у той час, а також об'єднано методологічні та етнографічні внески і додано 70-сторінкову бібліографію з цієї теми.

² International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences

³ Society of Urban Anthropology

⁴ Society for Urban, National and Transnational/Global Anthropology

⁵ Urban Anthropology and Studies of Cultural System & World Economic Development

Виникнення такого інтересу до міських досліджень призвело до організації міждисциплінарного симпозіуму на тему “Процеси урбанізму” у межах IX Інтернаціонального конгресу Антропологічних та етнологічних наук² (ICAES), що проводився 1973 р. у Чикаго. Відвідуваність цього симпозіуму була вкрай низькою, і на наступному конгресі подібні секції вже не організовувалися. У США, з огляду на сильний вплив національної наукової школи, антропологічними дослідженнями в урбанізованих територіях зацікавилася Американська Антропологічна Асоціація і у 1972 р. ініціювала видання журналу “Урбаністична антропологія”. Втім, цій ініціативі не вдалося утвердити “урбаністичну антропологію” у якості окремої субдисципліни. Наступна спроба була здійснена у 1979 р. на базі *Товариства урбаністичної антропології*³ (SUA), що спровокувало численні дебати та остракізм з боку “традиційних антропологів”, на думку яких, урбаністична антропологія не вважалася справжньою антропологією. Тож, попри успішний початок, з часом доцільність SUA почала викликати сумніви. У межах заходів, спрямованих на те, щоб оживити цю організацію, Товариство було перейменовано на SUNTA (*Товариство урбаністичної, національної і транснаціональної/глобальної антропології*)⁴, а назва журналу “Урбаністична антропологія” була замінена довшою – “Урбаністична антропологія і студії культурних систем та світового економічного розвитку”⁵. Крім того, розпочалося видання нового журналу під назвою “Місто і суспільство”.

Попри небажання, а в окремих випадках і відвертий супротив академічної спільноти, наприкінці 1970-х рр. Кирило Белшоу, тодішній президент IUAES (Міжнародного союзу антропологічних та етнологічних студій), схвалив створення *Комісії з урбаністичної антропології* (відомої як CUA) у межах IUAES. Гаус Ансарі та інші антропологи, такі як Фокс і Саутхолл, які опублікували підручники та хрестоматії з урбаністичної антропології (див., наприклад, Fox 1977, Southall ed. 1973), були серед членів-засновників Комісії. Залишаючись єдиною міжнародною асоціацією антропологів, IUAES за допомогою CUA спрямувала свої зусилля на створення міжнародної мережі вчених, залучених до урбаністичних досліджень, а також на стимулювання дискусій з тих досліджень, що їх можна було означити як урбаністичні. Координувати підготовчу роботу з організації цієї нової Комісії запропонували Ансарі, і у 1982 р., після тривалих консультацій зі спеціалістами антропологами, перший Міжнародний семінар з урбаністичної антропології був врешті скликаний у Відні. У роботі семінару взяли участь 15 учених з Австрії, Канади, Єгипту, Індії, Японії, Кувейту, Нідерландів, Нігерії, США та Венесуели. Матеріали було видано у 1983 р. у тому, опублікованому видавництвом “Brill” за редакцією Ансарі та Наса. Отримавши назву “Розмовляючи про місто – динаміка урбаністичної антропології”, цей том мав на меті забезпечення плану для наукової програми Комісії, яка повністю увійшла до складу IUAES у 1983 р. на Міжнародному конгресі у Ванкувері.

CUA значно зросла з того часу, а її членами стали учені з університетів всього світу. Вона регулярно проводить свою тематич-

ну щорічну конференцію і організовує семінари та круглі столи, збираючи разом старших та молодших антропологів задля обговорення їхніх робіт та дискусій з приводу основних проблем цієї субдисципліни. Кілька років тому Комісія створила власний вебсайт (<http://urban.anthroweb.net/>). За час свого головування Джуліана Б. Прато встановила міцні зв'язки з видавництвом “Ashgate Publishing”, що вилилося у серію видань “*Урбаністична антропология*”. Крім того, в листопаді 2011 р. вона запустила проект “*Urbanities*” – рецензований онлайн-журнал з відкритим доступом, метою якого є поширення серед наукового співтовариства та широкої громадськості найсучасніших наукових досліджень, дискусій і новин в урбаністичній антропології. Журнал виходить двічі на рік, і основним його завданням є демонстрація значення цієї субдисципліни для розуміння соціальних, культурних, політичних та економічних змін в усьому світі.

Дефініції “урбаністичного”

1970-ті роки стали періодом інтенсивного розвитку міських досліджень, але їхнє соціально-економічне, геополітичне та етнографічне розмаїття спричинило певну плутанину в означенні власне терміну “урбаністичний”. Урбаністичність визначалася за допомогою поняття щільність населення або залежно від професійної зайнятості населення, що не мала стосуватися сільськогосподарського чи прямого натурального виробництва. Саутхолл (1983) розглядав “урбаністичність” як високу просторову щільність соціальної взаємодії, відхиляючи ті визначення, які базувалися на поняттях простої демографічної або фізичної щільності. Гуткінд на основі марксистського підходу (1983) запропонував власне визначення, досить подібне до поглядів Саутхолл, згідно з яким “урбаністичність” – це не особлива міська фізична щільність, а вид суспільних відносин, які істотно відрізняються від стосунків у сільській місцевості. Гуткінд стверджував, що основою міського життя є класова боротьба і, так само, як і Саутхолл, наголошував на тому, що місто є “соціальним інститутом”, принципово відмінним від будь-чого іншого. Ці вчені перебували під впливом більш ранніх соціологічних робіт, таких як вже згадуване есе Луїса Вірта “*Урбанізм як спосіб життя*” (1938), у якому описано характерні ознаки міста як специфічного соціального інституту. Саме цей підхід спричинив усталення *антропології міста* як протилежної до *антропологічних досліджень у місті*. Саутхолл (1983) обґрунтував, що метою урбаністичної антропології повинне стати кросс-культурне дослідження урбанізму, а відтак рекомендував проводити порівняльний аналіз історично сформованих метрополій, що продовжило більш ранню дискусію щодо класифікації міст. Подібно до інших досліджень це стало (див. у наступному розділі) спробою нагадати про попередження Едмунда Ліча щодо тенденції серед окремих антропологів “займатися безглуздим колекціонуванням метеликів” (Leach 1961: 5). Проте той вплив, що його здійснили подібні спроби на історію цієї субдисципліни, робить їх вартими окремої уваги.

Одна з перших спроб класифікації міст була здійснена Редфілдом і Зінгером в есе “*Значення міст у культурі*” (1954), у якому було значно розширено міркування Редфілда з приводу народно-урбаністичного континууму та розвинуто ідею континууму двох ідеальних типів міст, протилежних один одному, що їх дослідники назвали “ортогенні” та “гетерогенні” міста. Ці два ідеальні типи повинні були пояснити ту роль, яку відіграють міста у культурних змінах та передачі культури. Згідно з Редфілдом та Зінгером, “ортогенні” міста є продуктом ендегенного розвитку, а отже, наслідком “первинної” урбанізації. У контексті ортогенних міст вже існуючі народні ідеї та цінності трансформуються групою міської інтелігенції і повертаються назад до людей (народу), в середовищі яких вони виникли. Такий процес розробки і кодифікації народної культури у “велику традицію”, на думку вчених, створює місцеву цивілізацію. Натомість “гетерогенні” міста є продуктом “вторинної” урбанізації, яка виникає, коли народна культура зустрічається з іншою (часто колоніальною) культурою. У цьому другому випадку результатом стає не творення “великої традиції” місцевих цивілізацій, а нова форма міського життя, яка часто перебуває в конфлікті з місцевою народною культурою. Згідно з Редфілдом та Зінгером, гетерогенні міста можуть також ставати центрами технічних та економічних змін, однак ідеологічні нововведення, що їх супроводжують, руйнують давню традицію і спричиняють невідповідності, втрату коріння та аномію.

Наступна класифікація африканських міст була здійснена Саутхоллом і відіграла важливу роль у дослідженнях, проведених серед колишніх африканських колоній. Для Саутхолла (1961) африканські міста належать або до категорії “А”, або до категорії “Б”. Категорія “А” включає міста зі старовинною структурою, сформованою задовго до появи колоніальних адміністрацій. Такі міста характеризуються повільним розвитком та тісними зв’язками з натуральним господарством навколишніх сільських регіонів. Категорія “Б” об’єднує новостворені міста, що характеризуються швидким зростанням і заселені переважно сільськими мігрантами, задіяними в роботі на шахтах або промислових об’єктах, які були збудовані білими європейцями та перебували у їхній власності. Глюкман приєднався до дискусії, наголошуючи на тому, що міста у Центральній Африці “відрізняються від будь-якого іншого міста у світі лише статусом” (1961: 79), і що “африканський містянин є так само містянином” (1961: 69). Що стосується африканських міст у регіоні Коппербелт, то, на думку Глюкмана, у них “соціальна структура визначається індустріальним характером міських поселень”, а тому “точкою відліку для аналізу урбанізації має бути урбаністична система взаємовідносин” (1961: 79-80).

Такий підхід африканістів кардинально відрізнявся від аналізу, проведеного вченими, які займалися урбаністичними дослідженнями в Індії. У 1960 р. Покок опублікував статтю про індійські міста, у якій доводив, що вони є передусім *індійськими*, і що чимало соціологічних робіт поспішно і помилково пов’язують урбаністичне із “західними цінностями та впливами” (Рососк 1960: 65). У своєму нещодавньому есе Перрі (2012) розглядає ці

різні підходи та виявляє причини розбіжностей між ними у різних академічних програмах. Так, вчені з Інституту Родса Лівінгстона намагалися дистанціюватися від колоніальних стереотипів про африканських “дикунів” як людей, котрі ніколи повністю не перетворюються на “містян”. Натомість антропологи, які проводили дослідження в Індії, були сповнені рішучості нарешті вийти з тіні африканістики, а тому прагнули затвердити унікальний та відмінний характер індійських міст і цивілізації. Втім, на думку Перрі, існує об’єктивна різниця між цими двома видами урбанізму, розглянутими Глюкманом і Пококом. Покок зігнував у своєму аналізі індійські колоніальні міста і звертався до тих міст, які ендемоно розвивалися тисячоліттями та були схожими на “ортогенні” міста, присутні у моделі Редфілда та Зінгера. Він намагався продемонструвати, що в Індії не існувало розриву між сільським та міським соціальним життям. Підкреслюючи існування давньої індійської міської цивілізації, Покок прагнув показати, що історично індійське місто було виразником традиційних соціальних цінностей, відображених у варно-кастовій системі та системі спорідненості. Зрештою його відмова від розділення села та міста, фактично поставила під сумнів можливість існування урбаністичної антропології як окремої галузі.

Попри вельми авторитетне заперечення Покока, наприкінці 1960-х рр. виникло два основні підходи, які описували різне бачення урбаністичних досліджень. Один розвивався на основі шляху, наміченого Саутхоллом і Гуткіндом, і був підтриманий Конрадом Аренсбергом (1968), який, порівнюючи сільське і міське життя, бачив у місті сутність, що її слід розглядати окремо. Позиція Аренсберга відображає сильний вплив функціоналізму і розміщує урбаністичні дослідження в методологічних рамках, до яких вчений звернувся в своєму дослідженні сільської Ірландії, опублікованому разом із Соланом Кімболом у 1940 р. Такий функціоналізм не був несподіваним, адже як зазначила Розмарі Харріс у своєму важливому есе, опублікованому у 1988 р., Аренсберг і Кімбол визнали, що перебували під впливом досліджень Ллойда Ворнера, присвяченому “Місту ”янкі””. Інша позиція чудово представлена Лідсом (1968), який стверджував, що місто не може вивчатись ізольовано та відокремлено від ширшого національного та міжнаціонального контексту. Лідс (1972) чітко дав зрозуміти, наскільки багато уваги відводилося мікродослідженням, які, на його думку, мають обмежений вплив на розуміння міст. Він вказав на дві основні проблеми того шляху, що його обрала “урбаністична антропологія”. Стверджуючи, що урбаністична антропологія “поводиться так, ніби а) місто є ізольованим середовищем б) все, що вивчається у місті, відображає внутрішній стосунок до міста”, Лідс дійшов висновку, що “міста є лише однією з форм розселення населення, кожна з яких призводить до появи складної системи взаємодій, що утворюють суспільство” (Leeds 1972: 4-5). Лідс прагнув означити теоретичні та методологічні моделі, які дали б змогу антропологам вивчати “сутність” міста як частину ширшої сутності, тобто держави і глобального контексту, у якому воно перебуває. Такий підхід Лідса наочно ілюструється його твердженням про

те, що “жодне місто не є відокремленим островом” (Leeds 1980; див. також Leeds 1973). Для вченого міста є елементами складного макросвіту, і цей макросвіт слід брати до уваги, щоб зрозуміти, що відбувається на мікрорівні. Водночас інші антропологи все більше розуміли, що міста не можна розглядати як залежні частини централізованих держав і що урбаністичні явища слід контекстуалізувати в глобальній системі. Наприклад, Річард Фокс (1977) наголосив на доцільності застосування історичного підходу для аналізу локального в його глобальному вимірі.

Слід зазначити, що за винятком США вчені не надто часто використовували урбаністичну антропологію для вивчення західних індустріальних суспільств. Численні труднощі, що виникали під час проведення “традиційних” антропологічних досліджень у новій постколоніальній ситуації, стали поворотним моментом в процесі дисциплінарного спротиву щодо подібних досліджень на заході. Як ми вже зазначили, це особливо відчувалося в офіційній британській антропології. Поки дослідження в колишніх колоніях ставали все складнішими через відсутність співпраці з місцевими органами влади, а також внаслідок спаду інтересу, а отже і виділених на дослідження коштів, на батьківщині самих антропологів окремі вчені звернули увагу на вивчення власного суспільства, що спричинило даремний (Schneider 2002) та шкідливий (Pardo and Prato 2010) пошук “екзотики вдома”.

Трайбалізація міст: урбаністична антропологія та функціоналістична парадигма

До початку 1980-х рр. в антропології окреслилося три основні тенденції: 1) вивчення трансформацій, що відбувалися в так званих країнах третього світу та країнах, що розвиваються 2) вивчення місця проживання антрополога, так звана антропологія “вдома” 3) вивчення європейців з особливим акцентом на кельтських та ірландських спільнотах та сільських поселеннях у Середземноморському регіоні. Остання тенденція була особливо характерною для англomовних антропологів (британських та північноамериканських). Починаючи з 1960-х рр. неабиякого поширення набули середземноморські етнографії у Греції, Іспанії, Італії, Португалії (хоч географічно вона і не є середземноморською країною), Туреччині (в регіоні, розташованому між Європою та Близьким Сходом) і значно меншою мірою у Франції, адже вона мала свою власну традицію антропології “вдома” (див. наприклад, Dumont 1951). Завдяки тому, що такі дослідження в селі стосувалися переважно невеликих, відокремлених спільнот, в результаті вдалося опублікувати значний обсяг антропологічної літератури. Втім, ці села синхронно досліджувались як “ізолювані одиниці”, і спеціалісти не здійснили жодної спроби пов’язати їх з ширшим регіональним та національним контекстом. Отже, попри те, що традиційна функціоналістична парадигма виявилася непридатною для інших етнографічних регіонів, вона як і раніше продовжувала використовуватися в антропології, зокрема, для вивчення середземноморських сіл, де вчені зосереджувалися на соціальних нормах, інтеграційних та статичних аспектах соціальної структури.

Приблизно два десятиліття потому нове покоління антропологів, чий дослідницький інтерес стосувався Європи, почали сумніватися в доцільності домінуючого аналітичного підходу до вивчення європейських сільських спільнот. Ці критичні зауваження були належним чином підсумовані британським антропологом Херцфельдом, який проживав у США (1987) і проводив дослідження у сільській місцевості Греції. Херцфельд рішуче наголошував на парадоксальності ситуації, що склалася в науці, адже дисципліна, що претендувала на відмову від екзотики (у розумінні відкриття культурної інакшості), насправді активно продовжувала вивчення цієї культурної інакшості. Ще важливішою стала заувага Херцфельда з приводу фокусування антропологів на сільській місцевості, адже, на його думку, це відвертало увагу від складної системи відносин між місцевою, національною, політичною та економічною динамікою. Структурно-функціоналістична парадигма, яка і надалі домінувала у 1970-х рр., з часом призвела до різкої критики досліджень (див. наприклад, Albera 1988) трайбалізованих, ізольованих у часі і просторі спільнот та пошуку маргінального у їхньому середовищі. Така критика засвідчила опір орієнтації урбаністичної антропології на групову динаміку та дослідження окремих спільнот. Як влучно зазначив Фокс, на ранній стадії урбаністична антропологія займалася негідним пошуком дикунів у нетрях (1977).

Важливо нагадати читачеві, що “урбаністична антропологія” розвивалася паралельно до вивчення того суспільства, звідки власне походить антрополог. Не менш важливо відзначити, що відколи антропологи звернули увагу на свій “дім”, ними почав керувати інтерес суто прикладного характеру. Вчені зацікавилися вивченням “проблем” свого власного суспільства і прагнули зробити внесок у планування соціальної політики, спрямованої на вирішення таких проблем. Для цих антропологів західні мегаполіси становили зріз суспільних негараздів. Своєю чергою, місто виявлялося мозаїкою, в якій кожен шматочок уособлював певну проблему. Такий підхід не мав на меті вивчення цілісності, він передбачав спостереження та аналіз кожної частини окремо від інших, що стало продовженням практик Чиказької школи та її послідовників. Вплив цієї школи на антропологічні урбаністичні дослідження викликав жваві дискусії, котрі тривають до сьогодні. Зокрема, активно критикується підвищена увага до невеликих соціальних одиниць. Ханерц, який у 1960-х рр. провів дослідження “суспільства і “культури гетто”” (1969), почав з часом засуджувати цей підхід, стверджуючи, що проблемно-центричні дослідження призводять до фрагментарного бачення міста (Hannerz 1980). Головним недоліком урбаністичних робіт він вважав невміння антропологів “об’єднати” різні фрагменти “мозаїки” (1980). У своїх ранніх публікаціях Фокс (1977) аналогічно стверджував, що, зосередивши увагу на конкретних групах, антропологи продукували фрагментарну картину міської дійсності (див. також Wayne and Kemper eds 1978). Кілька років потому Лейт Малінгс (1987) розкритикував шлях, яким рухалась урбаністична антропологія в США, а також результати її роботи (Mullings 1997). Водночас інші північноамериканські дослідни-

ки продовжували боротися за відмову від аналізу в межах урбаністичної “мозаїки” і приділяли особливу увагу таким питанням як бідність, етнічна приналежність та гендер. Втім, поява таких досліджень знову диктувалась прикладними інтересами, а отже, й “заангажованістю” антропологів. Прикладний підхід багатьох американських антропологів до вивчення власного суспільства не повинен нас дивувати, адже, як зазначили Маркус і Фішер, вони завжди мали “внутрішні інтереси”, а “екзотичними об’єктами” їхніх досліджень традиційно були американські індіанці, міські мігранти та іммігранти (Marcus and Fischer 1986: 112).

Британські антропологи, на відміну від США і частково європейських колег (наприклад, французьких або скандинавських), протягом тривалого часу розглядали вивчення власного суспільства як “антропологію бідних, ... але не експеримент і не серйозну науку” (A.P. Cohen 1986: 15). У кращому випадку вони звертали увагу на ірландські та кельтські спільноти (які у певному сенсі зображувалися як колонії) або європейських (переважно середземноморських) селян. Зокрема, середземноморська антропологія розглядалася як друге найкраще починання антропологів. Ці спільноти розцінювалися як достатньо “віддалені”, щоб вважатися “відповідними” для антропологічного дослідження (див. Ardner 1987), а отже відповідало переконанню, що лише відстань, особливо семантична, може дати “достатнє, ледь не магічне, збільшення для антропологічного бачення” (Ardner 1987: 38). Зрештою виникло розуміння необхідності вивчення конкретних соціальних одиниць (села, міста чи більшого міста) та впливу на них мікропроцесів, на які, своєю чергою, впливає культурна динаміка.

Через те, що велика частина цих учених закривала очі на європейські міста, розвиваючись виключно у межах сільських досліджень, нас не повинно дивувати, що до середини 1980-х рр. урбаністичній антропології було присвячено лише кілька етнографій англomовних антропологів. Ще менше спеціалістів взяли участь у серйозніших дискусіях. Примітно, що більшість цих монографій виявились не здатними до холістичного аналізу, адже зосереджували свою увагу на вузьких темах, таких як індійський карнавал у західному Лондоні (Cohen 1980), політичні ідеології та репрезентація іммігрантів у Франції (Grillo, 1985), політичні вподобання робочого класу в Італії (Kertzer 1980), соціально-історичні дослідження промислової еліти в Іспанії (McDonogh 1986). Більше того, вищенаведені дискусії продовжували ігнорувати існування урбаністичних етнографій, адже їхньою метою було не стимулювання міських досліджень, а критика структурно-функціоналістичної парадигми. Такі дискусії зрештою привели до діагностування в антропології “комплексу” національно-державних суспільств, з акцентом на таких питаннях як бюрократія, націоналізм, релігійні і політичні ідеології, гендерні та етнічні взаємини.

Диверсифікація урбаністичної антропології

У 1980-х рр. відбулася публікація значної кількості урбаністичних етнографій. У статті, опублікованій у 1990 р., Сан’ек здійснив огляд цих робіт, які охоплювали п’ять континентів, і розглянув ті

питання, що цікавили антропологів, а також проблеми, що випали з фокусу їхньої уваги. Як зазначив учений, урбаністична антропологія несподівано виявила, що вона конкурує з іншими “антропологіями” – прикладною, екологічною, медичною, освіти, естетичною, антропологією “розвитку” та “гендеру”, які розвивалися поряд з більш традиційними полями дослідження – політичною, економічною, релігійною антропологіями, антропологією сім’ї, та підрозділами юридичної антропології (зокрема, правовим плюралізмом). На думку Сан’єка, “урбаністична антропологія у 1980 р. була, можливо, найвужчою та з точки зору теорії найменш впливовою з усіх цих галузей” (Sanjek 1990: 151).

Втім, важливо відзначити, що в США виникла нова тенденція, коли антропологи спробували надолужити згаяний час і почали “вивчати все”, зокрема й такі теми як динаміка успадкованого багатства (G. Marcus 1980), протекція та ритуальність в Конгресі США (Wheatherford 1985). Водночас відновлення інтересу до однопредметних досліджень призвело до вивчення літніх людей, етнічних меншин, нових мігрантів, гендеру (зокрема, феміністично орієнтованого) та освіти (наприклад, Susser 1982, Foner 1987, Harrison 1989, Jones and Turner 1989). Особлива увага приділялась етнічним та релігійним ознакам, а також міжетнічним відносинам. У вже цитованій статті Сан’єк зазначив, що більша частина цих досліджень продовжувала бути орієнтованою на сусідство. З іншого боку, емпіричне дослідження локальної динаміки було пов’язане зі значно ширшими історичними та міжнародними процесами. Наприклад, етнографії на Близькому Сході стосувалися арабо-ізраїльського конфлікту і досліджували вплив релігійної освіти на політичні процеси (Fischer 1980), значення етнічного демографічного руху (Shokeid and Dresden 1982) та історичних процесів формування національних держав (Aronoff ed. 1986), враховуючи вплив зовнішніх факторів.

Етнографічні спостереження африканських суспільств проводилися, зокрема, для того, щоб відобразити традиційні зацікавлення антропологів у системі спорідненості, соціальній організації та трудових міграціях. Водночас, деякі вчені, навпаки, звернулися до нових сфер і розглядали, наприклад, драматургію влади, відносини між символікою статусу та масонськими ложами (Cohen 1981), появу нових лідерів корінних народів (W. MacGaffey 1983) та підприємицький дух (J. MacGaffey 1987). Розширення поля досліджень відбувалося також за рахунок етнографій про роль жінок в економічній діяльності (Obbo 1980, Cock 1980). Робота, клас і гендер разом із міським символізмом та урбаністичним плануванням, а також “урбаністична” релігія ставали основними темами урбаністичних антропологічних досліджень в Азії. Такими є роботи Холмстрома (1985), присвячені організованим та неорганізованим секторам промисловості в Індії, Сمارт (1989) про вуличних торговців у Гонконзі, Гейтса (1987) про китайський робочий клас у Тайвані, Бестора (1989) про ринки і соціальну організацію в Токіо, Робінсон (1986) про політико-економічний розвиток в Індонезії та видання під редакцією Наса (1986) про індонезійські міста. Чимало досліджень поєднували проблему гендеру з дослі-

дженнями праці, міграції (Ong 1987 and Sharma 1986; Trager 1988), індуїстських жінок з середнього класу та еліти (Caplan 1985), вертикальної мобільності (Srinivas 1984). Водночас, інші антропологи вивчали “секс туризм” (Phongpaichit 1982), культуру професійних гейш (Dalby 1983), а об’єктами етнографій у Китаї ставали демографічна політика та різне становище жінок в міських та сільських районах (Wolf 1985). Дослідження релігії варіювалися від аналізу роботи священнослужителів брахманів (Fuller 1984) до аналізу взаємозв’язку між класом та релігією (Lewandowski 1980), “нових релігій” в Японії (Davis 1980), ісламського відродження (Nagata 1982, 1984; Nakamura 1983), зіткнення між релігійними інституціями та колоніальними адміністраціями (Appadurai 1981), а також труднощів, спричинених етнографією стародавнього паломницького міста Варанасі (Parry 1994).

Крім того, у випадку з азіатськими етнографіями значна частина літератури, хіба за винятком досліджень секс туризму та спільних корпоративних підприємств, була пов’язана з внутрішніми змінами, що часто спричинялись недооціненими зовнішніми впливами. Урбаністичні етнографії в Латинській Америці зверталися до проблеми житлового будівництва, реконструкції вже існуючих та будівництва нових поселень в урбаністичних околицях (e.g., Lobo 1983, Logan 1984, Holston 1989), або ж робили акцент на економічній політиці, жінках-працівницях, місцевій політиці і релігії (див., наприклад, Chaney and Castro, 1989 – про жінок-робітниць заводів та ринкових торгових; Saba, 1986 – про неформальність і державну політику; Bank and Doimo, 1989 – про громадські рухи). Чимало досліджень Латинської Америки перебували під впливом соціологічних праць, таких як робота Каслса “*Міста і низи*” (1983).

Урбаністичні дослідження в Європі видаються більш географічно різноманітними. У Великобританії вони переважно стосувалися етнічних груп, особливо іммігрантів з країн Співдружності (Burghart 1987, Cohen 1981, Wallman 1984, Werbner 1986). Винятками з цієї тенденції стали роботи Марса (1982) про злочини на робочому місці, Харріс (1986) про владні відносини у промисловості і Фінеган (1989) про музикантів-аматорів. Кілька досліджень були проведені у Південній Європі і майже жодного – у Східній. Хоча дослідження у Південній Європі, як і раніше, обмежувалися традицією середземноморського регіону (Pardo and Prato 2010), почали з’являтися свіжі теоретичні підходи, що підтверджує робота Мерфі (1983) про зміну поколінь у Севільї і Пардо (1989), присвячена темі взаємозв’язків між релігійними віруваннями, практиками та соціальною динамікою в Італії. Водночас урбаністична Франція привертала до себе увагу як британців (Grillo 1985), так і власних антропологів (серед них Zonabend 1981 та Segalen 1985). Цікаво, що Швеція стала тією країною, де більшість урбаністичних досліджень проводились у континентальній Європі, і стосувалися етнічних проблем з особливим акцентом на інститутах добробуту, класу і культури.

Слід відзначити, що хоч вищезгадані публікації і базувалися на урбаністичних етнографіях, більшість з них у професійній

спільноті не вважалась “урбаністичною антропологією”. Чимало робіт були ідентифіковані як дослідження з антропології релігії і думки, економічної антропології, гендерної, політичної антропології, матеріальної культури, екологічної антропології тощо. Супротив щодо урбаністичної антропології все ще був відчутним в офіційному академічному світі, тому антропологічні дослідження урбаністичного Заходу, а особливо Європи, вимагали додаткового часу та зусиль для того, щоб заслужити і досягнути визнання.

Методологія і методи: розвиток класичних антропологічних досліджень у західних містах

Протягом 1970-х років стало очевидно, що зростаюча кількість урбаністичних антропологічних досліджень вимагає нового методологічного та теоретичного означення дисциплінарної парадигми. Зокрема, післявоєнна та постколоніальна ситуація призвела до критичного переосмислення антропології, її меж, методів і об’єкту дослідження (див., наприклад, Ansari and Nas eds 1983). Наукові інтереси стали більш різноманітними. Водночас вивчення соціальних змін та впливу марксизму призвело до критики домінуючої функціоналістичної парадигми.

Чимало антропологів, які мали іншу точку зору і ставили під сумнів обґрунтованість дослідження “ізолюваних” та “автономних” спільнот, почали вписувати свої етнографії у ширший контекст. Це стало початком нового методологічного підходу в цій дисципліні. Антропологи все більше уваги приділяли взаємозв’язку між мікропроцесами (на рівні громади) та макропроцесами (на регіональному та національному рівні). Втім, такий підхід та нові зацікавлення лише частково відобразились в урбаністичних дослідженнях. Короткі дискусії, які супроводжували публікації цих європейських урбаністичних етнографій, все ще необґрунтовано зводились до аргументу про неможливість здійснення антропологічного дослідження в умовах західного міста.

У 1980-х рр. було розглянуто два нагальні питання. З одного боку, антропологів цікавило, чи може класичний методологічний апарат, розроблений для вивчення сільських і родових спільнот, бути застосованим у більших і значно “складніших” поселеннях. З іншого боку, методологічні проблеми вкотре стали актуальними у зв’язку з проблемою міждисциплінарності. Без сумніву антропологам ставало все важче визначати свою сферу досліджень, а глобальні зміни примушували їх брати до уваги дані, які академічно “належали” іншим соціальним або гуманітарним наукам, зокрема соціології, політології, економіці та історії. Основним викликом став спосіб застосування традиційної академічної методології до більш складних (західних і незахідних) суспільств та здійснення необхідних академічних пристосувань без втрати дисциплінарної ідентичності. Варто зазначити, що саме ці питання були актуалізовані Бентоном (1966) ще за два десятиліття до того.

Стверджуючи, що урбаністична антропологія перебувала під сильним впливом соціології, слід неодмінно зазначити, що на початковому етапі це спричинило появу окремих областей дослідження (“примітивних” і “екзотичних” спільнот з одного боку та

“складних”, переважно західних суспільств з іншого), а отже дисциплінарній безпеці ніщо не загрожувало. Крім того, під час збору даних ці дві дисципліни застосовували різні дослідницькі методи. Соціологи зазвичай вивчають великі зрізи населення, використовуючи переважно кількісні та статистичні дані, моніторинги, структуровані інтерв’ю тощо, тоді як антропологи здебільшого здійснюють довготривалі якісні дослідження, які базуються на поглибленому етнографічному вивченні спільноти за допомогою включеного спостереження та поєднання технік польової роботи, таких як польовий щоденник, відкриті інтерв’ю, кейс-стаді окремих людей або ситуацій, аудіо- та відеозаписи тощо. Традиційно етнографічний метод давав змогу антропологам зосередитися на конкретній темі та бути холістичними у своєму аналізі. Просторова складність урбаністичного поля, безперечно, у цьому сенсі є серйозною проблемою, адже антропологи все частіше стикаються з необхідністю проводити свої дослідження так, щоб згодом розширити сферу їхнього застосування. У цих умовах етнографічні методи лишаються актуальними, а отже, і вони змушені розширюватися. Чимало дослідників зуміли обійти ці труднощі, встановивши певні межі у визначенні цільової групи населення і обмежуючи свої дослідження околицями (просторові межі), етнічними меншинами (культурні межі) або цільовими групами з певною гендерною приналежністю або родом занять. Зі зростанням кількості антропологічних досліджень в урбаністичних районах з’являється ризик того, що відмінність між цими двома дисциплінами розмиватиметься.

Поки соціологи все більше цікавилися етнографічним методом (наприклад, Gans 1967), такі антропологи, як Сандра Волмен почали сумніватися у тому, що включене спостереження взагалі придатне для вивчення міського простору. Це зрештою переросло у пропаганду нових методів та появу “репрезентативної антропології” (Wallman et al. 1982). У своєму дослідженні Лондона, опублікованому під назвою “*Вісім лондонських домогосподарств*” (1984), вона застосувала методи, запозичені з інших дисциплін. Невдовзі ця робота стала зразком, який стимулював інші дослідження, адже у ньому доводилась актуальність аналізу таких “ресурсів” як час, інформація та ідентичність для розуміння внутрішнього світу мешканців Лондона.

Протягом певного часу методологічна позиція Волман відігравала важливу роль в обґрунтуванні хибної позиції, згідно з якою (класична) антропологія вважалася непридатною для західного індустріального міста. Тому певний час небезпека того, що цю галузь буде проігноровано, залишалася великою. Однак в середині 1980-х рр. робота Пардо про смерть у Неаполі (1989) і його більш пізні дослідження, здійснене під час написання докторської дисертації, переконливо довели, що у польовій роботі доцільне не лише включене спостереження, але і його поєднання з адаптованою технікою Волман, тобто проведенням кейс-стаді, що продемонструвало переконливі результати. Все це засвідчувало, що холістичні дослідження у межах антропологічної традиції можуть успішно проводитися в урбанізованій Європі (Pardo 1996; див. також 2012

про академічні та інтелектуальні труднощі того часу). Ключовим аспектом роботи Пардо в Неаполі став акцент на взаємостосунках фактор – система, що дало змогу провести критичний аналіз категоріальних опозицій, характерних як для функціоналістичної, так і для марксистської перспективи. Демонструючи аналітичне та теоретичне значення поглибленого дослідження, що базується на польовій роботі, Пардо провів свою докладну етнографію для того, щоб розробити складну структуру. Він закликав антропологів звернутися до соціологічного поняття “сильної безперервної взаємодії” (Pardo 1996: 11-12) між матеріальним і нематеріальним, між довгостроковими цілями та швидкими результатами, беручи до уваги значення моральності, раціональності та цінностей у виборах і стратегіях людей, а також зв’язку між аналізом на мікро- і макрорівні. Нові урбаністичні дослідження стосувалися взаємодії між економічними, політичними та культурними аспектами, які контекстуалізували місцеву динаміку і трансформації в національних та глобальних історичних процесах (Prato 1993, 2000, 2009). Інші вчені (див, наприклад, Spyridakis 2006 and 2010), які дотримувалися такого підходу, вивчали взаємовідносини між місцевими і національними процесами та політикою глобальної реструктуризації, які докорінно змінили локальну реальність та повсякденне життя людей. Визнаючи ефективність даних, отриманих за допомогою неklasичних антропологічних методів, ці дослідження продовжували спиратися на традиційну етнографічну методологію. Як засвідчили цитовані вище роботи і зростаюча кількість інших (таких як, наприклад, Armstrong 1998, Gill 2000 and 2001, Bardhoshi 2010, Lindsay 2011, Mollica 2012, Engebresten 2012), тривалі польові дослідження конкретної місцевості залишалися обов’язковою умовою, а включене спостереження та поглиблені кейс-стаді стали можливими завдяки “якісно проаналізованим щоденним взаємодіям” (Falzon 2009) та стосункам довіри, встановленим з місцевим населенням (Pardo 2000 and 2001).

Увагу до взаємозв’язку між мікро- і макро-процесами, не слід плутати з методологічними аргументами, які у 1990-х рр. поставили під сумнів доцільність традиційної польової роботи. Це сталося, наприклад, у випадку з “мультисайтною”⁶ етнографією, що її, зокрема, розробляв Джордж Ф. Маркус. Наголошуючи на тому, що чимало сучасних соціальних явищ, таких, як глобалізація і транснаціоналізм, не можуть бути проаналізовані виключно за допомогою об’єктів, розміщених у просторі, Маркус (1995) припустив, що антропологи повинні навчитися виявляти “зв’язки між місцями” (Falzon 2009: 5). Основна критика цього підходу зумовлена тим, що у прагненні виробити цілісне розуміння дуже розрізнених локальних процесів в умовах глобалізації та транснаціоналізму, постмодерністські прихильники мультисайтної етнографії нерідко проводили “тонкі”, поверхневі етнографічні дослідження, які не сприяли поглибленому розумінню і аналізу локальної реальності (щодо цієї дискусії, див., наприклад, Falzon ed. 2009). Крім того, Ханнерц (2009) справедливо поставив під сумнів новизну такого підходу, наголошуючи на тому, що і в середині, і наприкінці двадцятого століття, надто часто нова мода і термінологія вида-

⁶ Multi-sited від multi – багато, site – місце. Дуже умовно цей термін можна перекласти як “багатовекторна” або “багатовимірна” етнографія. Мульти-сайтна етнографія (“multi-sited ethnography”) – це метод збору даних, який здійснюється за допомогою розширення поля (географічного і/або соціального), де відбувається накопичення емпіричної інформації (прим. перекл.).

валися за інновації. Марксистське і постмодерністичне критичне ставлення цього нового покоління антропологів до минулого дисципліни, не лише призвело до сумнівів у доцільності традиційної польової роботи, але й, як зазначив Ханнерц, спричинило “масову амнезію” в ширшій академічній спільноті. З іншого боку, вже на світанку дисципліни антропологи проводили польові дослідження не лише як відсторонені спостерігачі, а й практикували в тій чи іншій формі “мультисайтні” дослідження. Як показали нещодавно роботи Пардо (див, наприклад, 1996 і 2012), антропологічні дослідження, проведені із застосуванням традиційної методології, хоч і пов’язані з конкретною міською місцевістю, проте пропонують емпіричне розуміння більш широкого контексту і комунікації з соціологією, що стає можливим завдяки етнографічному вивченню соціальних зв’язків місцевого населення всередині міста та за його межами. Пардо дуже чітко, з глибокою увагою до деталей, описує, як він у якості включеного спостерігача “слідував” за своїми інформаторами під час їхньої діяльності всередині та поза містом, забезпечуючи тим самим глибоке, цілісне розуміння шляхів, за допомогою яких місцеві жителі входять до більш широкої соціальної, економічної і політичної системи, яка, своєю чергою, стимулювала комплекс аналітичних та теоретичних зусиль. Аналогічним чином, вивчення Селігман (2004-2012) вуличних продавців в містах Перу демонструє, що багаторічні польові дослідження відіграють фундаментальну роль у відстеженні переплетення мікро-, мезо- і макропроцесів в економіці Андів. Це лише два приклади мультисайтної етнографії, які показують глибоке розуміння того, як люди ставляться до ширшої системи за межами місця свого проживання і роботи. Крім того, вони наголошують на важливості чіткого аналізу мікропроцесів, які перебувають під впливом складних впливів процесів на макрорівні. У такий специфічний спосіб можна побачити, що мультисайтна польова робота може бути дійсно корисною (див. також Mollica 2012, Parry 2012, Prato 2012 and Giordano 2012).

Важливим аспектом у вивченні взаємозв’язку між мікро- і макрорівнями є концептуальна та аналітична відмінність між місцем і простором. Ця відмінність стала важливою для міських досліджень, коли міста почали все частіше розглядатися як “місця”, наповнені певним значенням для містянина. Міста претендують на те, щоб бути більше, ніж просто фізичним простором, оскільки їхні соціальні форми створюють смисл того “ким ми є”. Отже, міста розглядатися як місця значень та ідентичності. Для окремих вчених (див, наприклад, Orun and Chen 2003), концептуалізація міста як місця стала особливо важливою, коли міста почали вивчатись у стосунку до зовнішніх глобальних сил. Попри те, що світова економіка змінює міста, їхня специфічна ідентичність проявляється, коли вони аналізуються як місця смислів (наприклад, Low ed. 1999). Тож попри нові спроби здійснення типологізації міст, було б вкрай некоректно застосовувати однакові аналітичні параметри для таких різних просторів як, наприклад, Нью-Йорк, Токіо, Лондон, Париж, Шанхай або Чикаго. Ці мегаполіси, як і цілий ряд інших, цілком можуть бути охарактеризовані як “глобаль-

ні міста” (у трактуванні Sassen 1991), але їхнє емпіричне дослідження виявляє той безперечний факт, що міста змінюються від однієї епохи до іншої, і від одного суспільства до іншого (Ogun and Chen 2003: VIII).

Нові розробки у сфері антропологічних урбаністичних досліджень: міста в глобальному контексті

Починаючи з 1990-х рр., за допомогою урбаністичних антропологічних досліджень було виявлено різні виміри впливу регіонального розмаїття (культурного, соціального, економічного і політичного) на міське життя. Антропологи звертали увагу на: а) переосмислення теорій урбанізації і моделей зростання міст; б) різні виміри урбаністичної соціальної взаємодії, особливості міських конфліктів у традиційно багатонаціональних державах та “мультикультурні” процеси у західних містах; в) способи, за допомогою яких люди з різних регіонів, перебуваючи під впливом різних політичних режимів, реагують та адаптуються до вимог глобальної політики (наприклад, країни, що розвиваються, постсоціалістичні країни, постіндустріальні поселення); г) видимість і актуальність міських досліджень та антропології в цілому для широкого загалу.

Для того, щоб зрозуміти ключові аспекти урбаністичних досліджень, крім відповідей на критичні зауваження, на зразок згаданих вище зауважень Ліча, були здійснені спроби теоретичного осмислення міст шляхом їхньої категоризації як священних, етнічних, гендерних, глобальних, неформальних, традиційних тощо. Це робилося для того, щоб поставити очевидне запитання: чи можливо виокремити різні групи у межах однієї категорії міст, таких як, наприклад, Єрусалим, Рим і Варанасі або індуїстські чи ісламські міста? Так, всі вони є “священними містами”, однак попри це вони принципово відрізняються одне від одного, і така різниця повинна бути вивчена та належним чином врахована. Крім того, слід поставити собі питання, чи однаковою є “культура у просторі” Коста-Ріки і Відня (Rotenberg and McDonogh eds 1993), чи мають той самий зміст і чи розвиваються за однаковою схемою поняття “класова боротьба” і гендерна солідарність у Нью-Йорку (Rosenzweig and Blackmar 1992) і в Барселоні (Kaplan 1992). Як відомо, порівняльний аналіз, може сприяти проникненню у суть процесів (див, наприклад, Monge 2010, Krase 2012), але дуже важливо враховувати, що кожне з цих міст має свою історію і різні значення для своїх жителів (залежно від того, чи є вони новими іммігрантами або старожилами). Крім того, міста характеризуються різними економічними і соціальними умовами і належать до різних політичних систем, які, попри глобальні і транснаціональні процеси, неминуче стосуються широкого спектру міської політики.

Розмаїтість міського простору яскраво відображена в нещодавніх роботах, присвячених міграції, таких як видання під редакцією Глік-Шиллер і Чаглар (2011) про взаємозв'язок між мігрантами і містами, у якому особливу увагу приділено проблемі “зміни масштабу” міст. Розглядаючи взаємодію між локальним і глобальним, зокрема, історичний транснаціоналізм, пов'язаний з трудовою міграцією, ця книга прагне показати, як ті способи, за

допомогою яких мігранти різного походження намагалися утвердитися в містах та вплинути на їхню структуру, зазнавали невдачі через різні політичні, економічні та соціальні умови життя в цих містах (див. також роботу in Prato ed. 2009).

Очевидно, що ця робота продовжується і досі, а наведена стаття жодною мірою не є завершеним дослідженням у сфері урбаністичної антропології. Вона радше є переліком основних тенденцій, що впливали на розвиток дисципліни протягом багатьох років, що демонструє, наскільки *урбаністична антропологія* за цей час змінилася.

Серед питань, які привертали увагу урбаністичних антропологів у 1990-х рр. і на початку двадцять першого століття, слід згадати особливості виробничих відносин (Harris, 1986; Parry, Breman і Kapadiaeds 1999; Spyridakis 2006); соціальну маргінальність (наприклад, Bourgois 2002 and 2003 [1995], Pardo 2009, Perlman 2011); соціологічне значення родинних зв'язків у соціальних відносинах (Pardo 1996, Donner 2008); громадянство, відносини між звичайними людьми і їхніми правителями, легітимність управління (Holston ed. 1999, Pardo 2000 and 2001, Prato 2000, Gill 2000 and 2001, Zhang 2002, Bray 2005, Sam Hickey and Diana Mitlin eds 2009, Pardo and Prato eds 2010); релігію і сучасність (Parry 2008); політичні ідеології та міське планування (Bray 2005, Colombijn 2006); гендерні питання (Harrison 1991; El-Kholy 2002, Engebretsen 2012); насильство і конфлікти (Armstrong 1998, Caldeira 2000, Sant-Cassia 2000, Colombijn and Lindbandeds 2002, Mollica 2010); рухи протесту та опору (Holston 2008, Gledhill and Schell 2012); проблеми, що виникають у зв'язку зі зростаючою міграцією населення і мультикультуралізмом (Ong and Nonini 1997, Feldman-Bianco 2001, Zhang 2001, Erdentug and Colombijn eds 2002, Prato ed. 2009, Nagle 2009, Weingrod 2010, Krase 2012); легітимацію процесів формування державного та етно-національного відродження (Rubel and Rossman 2009, Weingrod 2006); міську символіку (Jezernik ed. 1999, Nas and Samuels eds 2006); культурні смисли і використання міського простору (Rotenberg and McDonogh eds 1993, Makhulu 2002); екологічні проблеми (Prato 1993, Aoyagi et al. eds 1995, Torsello 2012).

Діяльність *Комісії з урбаністичної антропології* відображає широту цих нових інтересів, стимулюючи нові дослідження і виступаючи у якості трампліну для подальшої дискусії щодо методологічних і теоретичних питань (див. Prato and Pardo eds 2010 and eds 2012). Після падіння комуністичної системи відбулося пожвавлення інтересу до міст Східної і Південно-Східної Європи, пов'язане з їхнім входженням до глобальних геополітичних процесів (див., наприклад, Prato 2004 and 2012, Thiessen 2007 and 2012, Bardhoshi 2010). Окремі публікації членів Комісії обґрунтовували доцільність міждисциплінарних дискусій, апелюючи до зв'язку між мікро- і макро-процесами і, найголовніше – до важливого значення емпіричної основи аналізу та необхідності пов'язувати теоретичні міркування з емпіричними даними. Глобальна в етнографічному вимірі серія “*Урбаністична Антропологія*”, заснована видавництвом “Ashgate” у 2007 р., відображає саме цю тенденцію,

адже вона заохочує публікацію оригінальних робіт, які базуються на емпіричному ґрунті і стосуються ключових аспектів порівняння цінностей в сучасних міжнародних наукових і політичних дискусіях. Ця серія стала першою у своєму жанрі, опублікованою великим академічним видавцем. Вона включає в себе роботи з методологічних проблем, що виникають під час урбаністичної польової роботи, дослідження, присвячені значенню системи спорідненості, сімейних і соціальних відносин, розриву між громадянами та владою, законністю політики і права, відносинам між законним, напівзаконним і незаконним в економічній і політичній сферах, ролі моральних конфліктів у соціальному, культурному та політичному спектрах, проблемам, що виникають внаслідок внутрішньої і міжнародної міграції, неформальному сектору економіки та його складним взаєминам з формальним сектором і законом, впливу процесу глобалізації на локальний рівень і значенню локальної динаміки у глобальному контексті, міському розвитку, стабільності і глобальним змінам; конфліктам і конкуренції всередині міста і між кількома містами. І вищезгадана Комісія CUA, і низка журналів, зокрема “*Urbanities*”, спрямовують свої зусилля на стимуляцію появи нових ідей та аналіз перспективних проблем і викликів урбаністичного довкілля в умовах сучасної глобальної системи.

Висновки: людська мобільність, різноманітність і актуальність сучасних міських досліджень

У цьому заключному розділі ми повинні відзначити, що, починаючи з 1990-х років, більшість антропологів визначають сферу свого дослідження як антропологічне дослідження в урбаністичних умовах, а не “урбаністичну антропологію”. Ця методологічна і теоретична позиція відображає відмову від вивчення спільнот, що було нав'язано моделлю “міської екології” Чиказької школи і дослідженнями процесів урбанізації в постколоніальних суспільствах у сфері політичної економії, міського планування, законності низових ініціатив і управління, відносин між місцевим і корінним населенням та їхнього значення для міської динаміки.

Сьогодні антропологи переймаються найрізноманітнішими темами, зокрема, процесом глобалізації (культурної, економічної, політичної), біотехнологіями та біоетикою, новими репродуктивними технологіями, проблемою прав людини, нових форм відчуження (в тому числі просторовою сегрегацією), легітимністю і управлінням тощо. Ситуація початку двадцять першого століття характеризується відродженням локалізму, транснаціоналізму і наслідками мультикультуралізму як неуспішного політичного проекту. У такому контексті, місто постає головною ареною, де, переглядається (див. Appadurai і Holston 1999, Prato 2006) суть поняття громадянства, а в широкому сенсі ідентичності і приналежності, демократичних процесів і прав людини та громадянина, а моральність закону і політики все частіше ставиться під сумнів (див. Pardo ed. 2000 and 2004).

У двадцять першому столітті світ продовжує ставати все більш урбанізованим, а міська динаміка – відігравати центральну роль у

глобальних процесах. Водночас глобалізація і сучасний масштаб людської мобільності (віртуальної за допомогою спілкування, і фактичної за допомогою географічного руху) суттєво і різнопланово впливає на соціальний вимір. Антропологія залишається вкрай важливою для розуміння нами цих процесів, адже пропонує унікальний підхід, що базується на практичному досвіді, і досліджує, яким чином глобальні процеси позначаються на житті окремої людини і цілих спільнот на мікрорівні та в більш широкому контексті.

Міста є центрами культурної та етнічної взаємодії, а також складними надбудовами, від яких залежить майбутній стабільний розвиток суспільства. У процесі вивчення світу, в якому ми живемо, міждисциплінарна робота, у сенсі співпраці та обміну результатами досліджень, має вирішальне значення для досягнення незаангажованого, адекватного розуміння людини і суспільства в цілому. Водночас, вона є також неодмінною умовою для уникнення дисциплінарної фрагментації, на яку вже наважилися вчені у 1980-х рр. Щоправда, складність життя так чи інакше змушує антропологів спеціалізуватися на певній галузі. Разом з тим, насправді немає потреби у перенесенні цієї складності, в академічний світ, адже це нестиме загрозу для дисципліни. Враховуючи, що велика частина населення світу живе в містах, і що урбанізація неминуче зростатиме і надалі, можна стверджувати, що сучасна урбаністична антропологія є “антропологією”, тоді як урбаністичні дослідження очевидно сприятимуть досягненню холістичного розуміння, на якому і ґрунтується дисципліна.

REFERENCES

- Abu-Lughod, J. (1962). Migrant Adjustments to City Life: The Egyptian Case. *American Journal of Sociology*, 47: 22-32.
- Albera, D. (1988). Open systems and closed minds: the limitations of naïvety in social anthropology: A native's view. *Man* 23: 435-52.
- Ansari, A. and Nas, P.J.M. (eds.) (1983). *Town Talk: The Dynamics of Urban Anthropology*. Leiden: Brill.
- Aoyagi, K., Nas, P.J.M. and Traphagan, J.W. (eds.) (1995). *Toward Sustainable Cities. Readings in the Anthropology of Urban Environments*. Leiden Development Studies, No. 15. Leiden: Department CA/SNWS.
- Appadurai, A. (1981). *Worship and conflict under colonial rule: A South Indian case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Appadurai, A. and J. Holston (1999). Introduction: Cities and citizenship. In J. Holston (ed.).
- Ardner, E. (1987). 'Remote areas': Some theoretical considerations. In A. Jackson (ed.).
- Arensberg, C. M. (1968). *The Irish Countryman: An Anthropological Study*. New York: The Natural Library Press.
- Arensberg, C.M. and S.T. Kimball (1940). *Family and Community in Ireland*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Armstrong, G. (1998). *Football Hooligans: Knowing the Score*. Oxford: Berg.
- Aronoff, M. (ed.) (1986). *The Frailty of Authority*. New Brunswick: Transaction Books.
- Banck, G.A. and Doimo, A.M. (1989). Between utopia and strategy: a case study of a Brazilian urban social movement. In F. Schuurman and R.V. Naerssen (eds),

- Banton, M. (ed.) (1966). *The Social Anthropology of Complex Societies*. London: Tavistock.
- Bardhoshi, N. (2010). The 'Citizen' and the 'Transformation' Period in Albania: The Case of Tirana's Periphery. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Bestor, T.C. (1989). *Neighborhood Tokyo*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourgois, Ph. (2003 [1995]). *In Search of Respect: Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourgois, Ph. (2002). Understanding Inner-City Poverty: Resistance and Self-Destruction under U.S. Apartheid. In J. MacClancy (ed.).
- Bray, D. (2005). *Social Space and Governance in Urban China: The Danwei System from Origins to Urban Reform*. Stanford: Stanford University Press.
- Burghart, R. (ed.) (1987). *Hinduism in Britain: The Perpetuation of Religion in an Alien Milieu*. London: Tavistock.
- Caldeira, T. P. R. (2000). *City of walls: crime, segregation, and citizenship in São Paulo*. Berkeley: University of California Press.
- Caplan, P. (1985). *Class and gender in India: Women and their organizations in a South Indian city*. London: Tavistock.
- Castells, M. (1983). *The City and the Grassroots*. Berkeley: University of California Press.
- Chaney, E. and Castro, M. (eds.) (1989). *Muchachas No More: Household Workers in Latin America and the Caribbean*. Philadelphia: Temple University Press.
- Cock, J. (1980). *Maids and Madams: A Study in the Politics of Exploitation*. Johannesburg: Raven Press.
- Cohen, A. (1980). Drama and politics in the development of a London carnival. *Man*, 15: 65-87.
- Cohen, A. (1981). *The Politics of Elite Cultures: Explorations in the Dramaturgy of Power in a Modern African society*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, A.P. (1986). The social anthropology of Britain and the question of otherness. *Anthropology Today*, 2 (1), 15.
- Cole, J.W. (1977). Anthropology Comes Part-Way Home: Community Studies in Europe. *Annual Review of Anthropology*, 6: 349-78.
- Collins, T. (ed.) (1980). *Cities in a larger context*. Athens, Georgia: University of Georgia Press.
- Colombijn, F. (2006). Planning and social tension in Indonesian cities. In G.B. Prato (ed.).
- Colombijn, F. and Lindblad, Th. (eds.) (2002). *Roots of Violence in Indonesia: Contemporary Violence in Historical Perspective*. Leiden: KITLV Press.
- Dalby, L. (1983). *Geisha*. New York: Vintage.
- Davis, W. (1980). *Dojo: Magic and Exorcism in Modern Japan*. Stanford: Stanford University Press.
- Donner, H. (2008). *Domestic Goddesses: Maternity, Globalization and Middle-class Identity in Contemporary India*. Farnham: Ashgate.
- Dumont, L. (1951). *La Tarasque: Essai de description d'un fait local d'un point de vue ethnographic*. Paris: Gallimard.
- Durkheim, E. (1951 [1897]). *Suicide: A Study in Sociology*. New York: The Free Press.
- Eames, E. and Goode, J. (1996). An Anthropological Critique of the Culture of Poverty. In G. Gmelch and W. P. Zenner (eds).
- Eddy, E. (ed.) (1968). *Urban anthropology: Research perspectives and strategies*. Athens, Georgia: University of Georgia Press.
- El-Kholy, Heba Aziz (2002). *Defiance and Compliance: Negotiating Gender in Low-Income Cairo*. New York: Berghahn Books.

- Engebretsen, E.L. (2012). On Urban Anthropology in Contemporary China. In I. Pardo and G.B. Prato (eds).
- Epstein, A. L. (1958). *Politics in an Urban African Community*. Manchester: Manchester University Press for Rhodes-Livingstone Institute.
- Erdentug A. and F. Colombijn (eds.) (2002). *Urban Ethnic Encounters: The Spatial Consequences*. London and New York: Routledge.
- Falzon, M.A. (2009). Introduction: Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research. In M.A. Falzon (ed.).
- Falzon, M.A. (ed.) (2009). *Multi-sited Ethnography: Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Farnham: Ashgate.
- Feldman-Bianco, B. (2001). Brazilians in Portugal, Portuguese in Brazil: Construction of Sameness and Difference. *Identities*, 8 (4): 607-650.
- Finnegan, R. (1989). *The hidden musicians: Music making in an English town*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Firth, R. (1939). *Primitive Polynesian Economy*. London: Routledge.
- Firth, R. (1956). *Two Studies of Kinship in London*. London: Athlone.
- Firth, R., Hubert, J. and Forge, A. (1969). *Families and Their Relatives: Kinship in a Middle Class Sector of London*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Fischer, M. (1980). *Iran: From Religious Dispute to Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.
- Foner, N. (1987). *New Immigrants in New York*. New York: Columbia University Press.
- Fox, R. (1977). *Urban Anthropology: Cities in Their Cultural Settings*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Fuller, C. (1984). *Servants of the Goddess: The Priests of a South Indian Temple*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gans, H.J. (1967). *The Levittowners; Ways of Life and Politics in a New Suburban Community*. New York: Pantheon Books.
- Gates, H. (1987). *Chinese Working-Class Lives: Getting by in Taiwan*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gill, T. (2000). Unconventional Moralities: Tolerance and Containment in Urban Japan, In I. Pardo (ed.).
- Gill, T. (2001). *Men of Uncertainty: The Social Organization of Day Laborers in Contemporary Japan*. Albany: SUNY Press.
- Giordano, C. (2012). Celebrating Urban Diversity in a Rainbow Nation: Political Management of Ethno-Cultural Differences in a Malaysian City. In I. Pardo and G.B. Prato (eds.).
- Gledhill, J. E. and Schell, P. A. (eds.) (2012). *New Approaches to Resistance in Brazil and Mexico*. Durham and London: Duke University Press.
- Glick Schiller, N. and Çağlar, A. (eds) (2011). *Locating Migration: Rescaling Cities and Migrants*. London, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Gluckman, M. (1961). Anthropological problems arising from the African industrial Revolution. In A. Southall (ed.).
- Gmelch, G. and Zenner, W. P. (eds) (1996). *Readings in Urban Anthropology*. Illinois: Waveland Press.
- Grillo, R. (1985). *Ideologies and Institutions in Urban France: The Representation of Immigrants*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gugler, J. (ed.) (2004). *World cities beyond the West: Globalization, development and inequality*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Gutkind, P. W. C. (1983). New directions in Urban Anthropology. In G. Ansari and P. J. M. Nas (eds.).
- Hannerz, U. (1969). *Soulside: Inquiries into Ghetto Culture and Community*. New York: Columbia University Press.
- Hannerz, U. (1980). *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press.

- Hannerz, U. (2009). Afterword: The Long March of Anthropology. In M.A. Falzon (ed.).
- Harris, R. (1986). *Power and Powerlessness in Industry*. London: Tavistock.
- Harris, R. (1988). Theory and evidence: The 'Irish Stem Family' and field data. *Man*, 23: 417-434.
- Harrison, F.V. (1989). Drug trafficking in world capitalism: a perspective on Jamaican posses in the US. *Social Justice*, 16: 115-31.
- Harrison, F.V. (1991). Women in Jamaica's Urban Informal Economy: Insights from a Kingston Slum. In C.T. Mohanty, A. Russo and L. Torres (eds).
- Herzfeld, M. (1987). *Anthropology Through the Looking Glass: Critical Ethnography at the Margins of Europe*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Hickey, S. and Mitlin, D. (eds) (2009). *Rights-Based Approaches to Development*. Sterling, VA: Kumarian Press.
- Holmstron, M. (1985). *Industry and Inequality: The Social Anthropology of Indian Labour*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holston, J. (1989). *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasília*. Chicago: Chicago University Press.
- Holston, J. (ed.) (1999). *Cities and Citizenship*. Durham and London: Duke University Press.
- Holston, J. (2008). *Insurgent Citizenship: Disjunctions of Democracy and Modernity in Brazil*. Princeton: Princeton University Press
- Jackson A. (ed.). (1987). *Anthropology at home*. London: Tavistock.
- Jezernik, B. (ed.) (1999). *Urban symbolism and rituals*. Ljubljana: University of Ljubljana Press.
- Jones, D.J. and Turner, J. T. (1989). Housing and the material basis of social reproduction: political conflict and the quality of life in New York city. In S.M. Low and E. Chambers (eds).
- Kaplan, T. (1992). *Red City, Blue Period: Social Movements in Picasso's Barcelona* Berkeley: University of California Press.
- Kertzer, D. (1980). *Comrades and Christians: Religion and Political Struggle in Communist Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krase, J. (2009). A Visual Approach to Multiculturalism. In G.B. Prato (ed).
- Krase, J. (2012). *Seeing Cities Change: Local Culture and Class*. Farnham: Ashgate.
- Leach, E. (1961). *Rethinking Anthropology*. London: Athlone Press.
- Leeds, A. (1968). The anthropology of cities: Some methodological issues. In E. Eddy (ed.).
- Leeds, A. (1972). Urban anthropology and Urban Studies. *Urban Anthropology Newsletter*, 1(1): 4-5.
- Leeds, A. (1973). Locality power in relation to supralocal power institutions. In A. Southall (ed.).
- Leeds, A. (1980). Towns and villages in society: hierarchies of order and cause. In T. Collins (ed.).
- Lewandowski, S. (1980). *Migration and Ethnicity in Urban India: Kerala Migrants in the City of Madras, 1870-1970*. New Delhi: Manohar.
- Lewis, O. (1959). *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. New York: Basic Books.
- Lewis, O. (1966). *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty - San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lindsay, I. (2011). Olympicisation: Growing for Gold. *Urbanities* [Online] (1) 1: 21-31. Available at: <http://www.anthrojournal-urbanities.com>
- Lobo, S. (1983). *A House of my Own: Social Organization in the Squatter Settlements of Lima, Peru*. Tucson: University of Arizona Press.

- Logan, K. (1984). *Haciendo Pueblo: The Development of a Guadalupe Suburb*. University: University of California Press.
- Low, S. M. and Chambers E. (eds) (1989). *Housing, Culture, and Design: A Comparative Perspective*. Philadelphia: University Press.
- Low, S.M. (ed.) (1999). *Theorizing the City: The New Urban Anthropology Reader*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press.
- MacClancy, J. (ed.) (2002). *Exotic No More*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MacGaffey, J. (1987). *Entrepreneurs and Parasites: The Struggle for Indigenous Capitalism in Zaire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacGaffey, W. (1983). *Modern Congo Prophets: Religion in a Plural Society*. Bloomington: Indiana University Press.
- Makhulu, A-M.(2002). New Housing, New Dreams? Southern Delft Housing Scheme, Cape Town, South Africa. *Public Culture*, 14 (3): 623-43.
- Mitchell, J.C. (ed.) (1969). *Social Networks in Urban Situation: Analysis of Personal Relationships in Central African Towns*. Manchester: Manchester University Press.
- Marcus, G. (1980). Law in the Development of Dynastic Families among American Business Elites: The Domestication of Capital and the Capitalization of Family. *Law and Society Review*, 14, 859-903.
- Marcus, G.E. (1995). Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24: 95-117.
- Marcus, G.E. and Fischer, M.M.J. (1986). *Anthropology as cultural critique*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mars, G. (1982). *Cheats at work: An anthropology of workplace crime*. London: Allen & Unwin.
- Mayer, A. (1966). The Significance of quasi-groups in the study of complex societies, in M. Banton (ed.).
- McDonogh, G. (1986). *Good Families of Barcelona: A Social History of Power in the Industrial Era*. Princeton: Princeton University Press.
- Milton, K. (ed.) (1993). *Environmentalism: The View from Anthropology*, London/New York: Routledge.
- Mitchell, J.C. (1957). *The Kalela Dance: Aspects of Social Relationships Among Urban Africans in Northern Rhodesia*. Rhodes-Livingstone Paper No. 27. Manchester: Manchester University Press.
- Mitchell, J.C. (1966). Theoretical Orientations in African Urban Studies, in M. Banton (ed.)
- Mohanty, C.T., Russo, A. and Torres L. (eds) (1991). *Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Mollica, M. (2010). Erosion of Legitimacy: A Lebanese Case of Collapsed Governance. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Mollica, M. (2012). Political Manipulation: Death, Dying and Urban Graveyards in Northern Ireland. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Monge, F. (2010). Baltimore, or Boston, in Barcelona: Engaging Mediterranean Port Cities and the New Urban Waterfront. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Mullings, L. (1987). *Cities of the United States: Studies in Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Mullings, L. (1997). *On Our Own Terms: Race, Class, and Gender in the Lives of African American Women*. New York: Routledge.
- Murphy, M. (1983). Emotional confrontations between Sevillano fathers and sons: cultural foundations and social consequences. *American Ethnologists*, 10: 650-64.
- Nagata, J. (1982). Islamic Revival and the Problem of Legitimacy among Rural Religious Elites in Malaysia. *Man*, 17: 42-57.
- Nagata, J. (1984). *The Reflowering of Malaysian Islam: Modern Religious Radicals and Their Roots*. Vancouver: University of British Columbia Press.

- Nagle, J. (2009). *Muticulturalism's Double Bind: Creating Inclusivity, Cosmopolitanism and Difference*. Farnham: Ashgate.
- Nakamura, M. (1983). *The Crescent Arises Over the Banyan Tree: A Study of the Muhammadiyah Movement in a Central Javanese Town*. Yogyakarta: GadjahMada University Press.
- Nas, P. J. M. (ed.) (1986). *The Indonesian City*. Dordrecht, Cinnaminson: Foris.
- Nas, P. J. M. and Samuels, A. (eds.) (2006). *Hypercity: The symbolic study of urbanism*. London/Bahrain/New York: Kegan Paul
- Obbo, C. (1980). *African Women: Their Struggle for Economic Independence*. London: Zed.
- Ong, A. (1987). *Spirits of Resistance and Capitalist Discipline: Factory Women in Malaysia*. Albany: State University N.Y. Press.
- Ong, A. and Nonini, D.M. (1997). *Ungrounded Empires: The Cultural Politics of Modern Chinese Transnationalism*. New York; London: Routledge.
- Orun, A. M. and Xiangming, Chen (2003). *The World of Cities: Places in Comparative and Historical Perspective*. Oxford: Blackwell.
- Pardo, I. (1989). Life, Death and Ambiguity in the Social Dynamics of Inner Naples. *Man*, 24; 103-123.
- Pardo, I. (1996). *Managing Existence in Naples: Morality, Action and Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pardo, I. (2000). When Power Lacks Legitimacy: Relations of Politics and Law in Society in Italy. In I. Pardo (ed.).
- Pardo, I. (2001). *Elite senza Fiducia: Ideologie, Etiche di potere, Llegittimità*. Catanzaro: Rubbettino.
- Pardo, I. (2004). Where it Hurts: An Italian Case of Graded and Stratified Corruption. In I. Pardo (ed.).
- Pardo, I. (2009). Dynamics of Exclusion and Integration: A Sobering View from Naples. In G. B. Prato (ed.).
- Pardo, I. (2010). Italian Rubbish: Elemental Issues of Citizenship and Governance. In I. Pardo and G.B. Prato (eds).
- Pardo, I. (2012). Exercising Power without Authority: Powerful Elite Implore in Urban Italy. In I. Pardo and G.B. Prato (eds).
- Pardo, I. (ed.) (2000). *Morals of Legitimacy: Between Agency and the System*. Oxford: Berghahn Books.
- Pardo, I. (ed.) (2004). *Between Morality and the Law: Corruption, Anthropology and Comparative Society*. Farnham: Ashgate.
- Pardo, I and Prato, G.B. (2010). Introduction: Citizenship and Governance in the Mediterranean Region. In I. Pardo and G.B. Prato (eds).
- Pardo, I. and Prato G.B. (eds) (2010). *Citizenship and the Legitimacy of Governance Anthropology in the Mediterranean Region*. Farnham: Ashgate.
- Pardo, I. and Prato, G. B. (eds) (2012). *Anthropology in the City: Methodology and Theory*. Farnham: Ashgate.
- Park, R. E., Burgess, E. W. and McKenzie, R. D. (eds) (1925). *The City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Parry, J. (1994). *Death in Banaras*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parry, J. (2008). The Sacrifices of Modernity in a Soviet-built Steel Town in Central India. In F. Pine and J. Pina-Cabral (eds).
- Parry, J. (2012). Comparative Reflections on Fieldwork in Urban India: A Personal Account. In I. Pardo and G.B. Prato (eds).
- Parry, J. P., Breman, J. and Kapadia, K. (eds) (1999). *The worlds of Indian industrial labour*. Special Issue of *Contributions to Indian Sociology*, n.s. 33 (1 and 2)
- Perlman, J. (2011). *Favela: Four Decades of Living on the Edge in Rio de Janeiro*. Oxford and New York: Oxford University Press.

- Phongpaichit, P. (1982). *From Peasant Girls to Bangkok Masseuses*. Geneva: International Labour Office.
- Pine F. and Pina-Cabral J. (eds) (2008). *Religion on the Margins*. Oxford: Berghahn Books.
- Pocock, D. (1960). Sociologies — Urban and Rural. *Contributions to Indian Sociology*, 4: 63–81.
- Prato, G. B. (1993). Political Decision-Making: Environmentalism, Ethics and Popular Participation in Italy. In K. Milton (ed.).
- Prato, G. B. (2000). The Cherries of the Mayor: Degrees of Morality and Responsibility in Local Italian Administration. In I. Pardo (ed.).
- Prato, G. B. (2004). 'The Devil is not as Wicked as People Believe, neither is the Albanian': Corruption between Moral Discourses and National Identity. In I. Pardo (ed.).
- Prato, G. B. (2006). Introduction: Citizenship as Geo-Political Project. In G.B. Prato (ed.).
- Prato, G. B. (2009). Minorities in Italy: The Cases of Arbëresh and Albanian Migrations, In G.B. Prato (eds.).
- Prato, G. B. (2012). Anthropological Research in Urban Italy and Albania: Methodological Reflections. In I. Pardo and G.B. Prato (eds).
- Prato, G. B. (ed.) (2006). *Political Ideology, Identity, Citizenship: Anthropological Approaches*. Florence: Firenze University Press.
- Prato, G. B. (ed.) (2009). *Beyond Multiculturalism: Views from Anthropology*. Farnham: Ashgate.
- Redfield, R. (1947). The Folk Society. *American Journal of Sociology*, 52: 293-308.
- Redfield, R. and Singer, M. (1954). The cultural role of cities. *Economic Development and Cultural Change*, 3 (1), 53-73.
- Robinson, K. (1986). *Stepchildren of Progress: The Political Economy of Development in an Indonesian Mining Town*. Albany: State University New York Press.
- Rosenzweig, R. and Blackmar, E. (1992). *The Park and the People: A History of Central Park*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Rotenberg, R. and G. McDonogh (eds) (1993). *The Cultural Meanings of Urban Space*. Westport: Bergin and Garvey.
- Rubel, P. and Rossman, A. (2009). The Transnational Family among Urban Diaspora Populations. In G. B. Prato (ed.).
- Safa, H.I. (1986). Urbanization, the informal economy, and state policy in Latin America. *Urban Anthropology*, 15: 135–63.
- Sanjek, R. (1990). Urban Anthropology in the 1980s: A World View. *Annual Review of Anthropology*, 19: 151-85.
- Sant Cassia, P. (2000). Statist Imperatives and Ethical Dilemmas in the Representation of Missing Persons in Cyprus. In I. Pardo (ed.).
- Sant Cassia, P. (2005). *Bodies of Evidence: Burial, Memory and the Recovery of Missing Persons in Cyprus*. Oxford: Berghahn.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: University Press.
- Schneider, J. (2002). World Markets: Anthropological perspectives. In J. MacClancy (ed.).
- Segalen, M. (1985). *Quinze générations de Bas-Bretons: Parenté et société dans le Pays Bigouden Sud 1720-1980*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Seligmann, L. J. (2004). *Peruvian Street Lives: Culture, Power and Economy among Market Women of Cuzco*. University of Illinois Press.
- Seligmann, L. J. (2012). Contested Spaces: Street Vendors in the Andean Metropole of Cusco, Peru. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Sharma, U. (1986). *Women's Work: Class and the Urban Household*. London: Tavistock.

- Shokeid, M. and Dresden, S. (1982). *Distant Relations: Ethnicity and Politics among Arabs and North African Jews in Israel*. New York: Praeger.
- Schuurman, F. and Naerssen, R.V. (eds) (1989). *Urban Social Movements in the Third World*. London: Routledge.
- Simmel, G. (1990). Individual Freedom. In G. Simmel, *The Philosophy of Money* (edited by D. Frisby). London: Routledge.
- Smart, J. (1989). *The Political Economy of Street Hawkers in Hong Kong*. Hong Kong: Central Asian Studies.
- Southall, A. (ed.) (1961). *Social Change in Modern Africa*. London: Oxford University Press.
- Southall, A. (ed.) (1973). *Urban Anthropology*. New York: Oxford University Press.
- Southall, A. (1983). Toward a Universal Urban Anthropology. In G. Ansari and P. J. M. Nas (eds.).
- Spyridakis, E. (2006). The Political Economy of Labour Relations in the Context of Greek Shipbuilding: An Ethnographic Account. *History and Anthropology*, 17 (2): 153-170.
- Spyridakis, M. (2010). Between Structure and Action: Contested Legitimacies and Labour Processes in Piraeus. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Srinivas, M.N. (1966). *Social Change in Modern India*. New Delhi: Allied.
- Srinivas, M.N. (1984). *Some Reflections in Dowry*. Delhi: Oxford University Press.
- Susser, I. (1982). *Norman Street: Poverty and Politics in an Urban Neighborhood*. New York: Oxford University Press.
- Thiessen, I. (2007). *Waiting for Macedonia: Identity in a Changing World*. Peterborough, ON: Broadview Press.
- Thiessen, I. (2012). The City of Skopje as a Research Site: Issues of Methodology and Representation. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Tocqueville, A. de (1945). *Democracy in America*. New York: Alfred Knopf.
- Tönnies, F. (2002 [1887]). *Community and Society*. Newton Abbot: David & Charles.
- Torsello, D. (2012). *The New Environmentalism? Civil Society and Corruption in the Enlarged EU*. Farnham: Ashgate.
- Trager, L. (1988). *The City Connection: Migration and Family Interdependence in the Philippines*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Valentine, C.A. (1968). *Culture and Poverty: Critique and Counter-Proposals*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wallman, S. (1984). *Eight London Households*. London: Tavistock.
- Wallman, S. et al. (1982). *Living in South London*. London: Gower.
- Ware, C. (1935). *Greenwich Village, 1920-1930*. New York: Harper and Row.
- Warner, W. Lloyd (1963). *Yankee City*. New Haven: Yale University Press.
- Wayne, C. and Kemper, R. eds (1978). *Metropolitan Latin America: The Challenge and the Response*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Weatherford, J. (1985). *Tribes on the Hill*. South Hadley: Bergin & Garvey.
- Weber, M. (1958). *The City* (edited by D. Martindale and G. Neuwirth). New York: CollierMacmillan.
- Weingrod, A. (2006). Bones In, Bones Out: Political Reburials and Israeli Nationalism. In G. B. Prato (ed.).
- Weingrod, A. (2010). Urban Mixes and Urban Divisions in Contemporary Israeli Cities. In I. Pardo and G. B. Prato (eds).
- Werbner, P. (1986). The Virgin and the Clown: Ritual Elaboration in Pakistani Migrants' Weddings. *Man*, 21: 227-50.

Wilson, G. and Wilson, M. (1945). *The Analysis of Social Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Whyte, W. F. (1955 [1943]). *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*. Chicago: University of Chicago Press.

Wirth, L. (1938). Urbanism as a way of Life. *American Journal of Sociology*, 44: 1-24.

Wolf, M. (1985). *Revolution Postponed: Women in Contemporary China*. Stanford: Stanford University Press.

Zhang, L. (2001). *Strangers in the City: Reconfigurations of Space, Power, and Social Networks Within China's Floating Population*. Stanford, California: Stanford University Press.

Zhang, L. (2002). Spatiality and Urban Citizenship in Late Socialist China. *Public Culture*, 14: 311-334.

Zonabend, F. (1981) 'Le très proche et le pas trop loin.' *Ethnologie Française*, XI(4): 311-18.

Giuliana B. Prato and Italo Pardo

UNIVERSITY OF KENT, U.K. URBAN ANTHROPOLOGY

Established academic disciplinary distinctions led early anthropologists to study tribal societies, or village communities, while ignoring the city as a field of research. Thus, urban research became established in some academic disciplines, particularly sociology, but struggled to achieve such a status in anthropology. Over the years, historical events and geo-political changes have stimulated anthropologists to address processes of urbanization in developing countries; yet, urban research in western industrial societies continued to be left out of the mainstream disciplinary agenda. In this chapter we examine major debates in the development of this sub-discipline and discuss the complex methodological and theoretical challenges posed by field-research in urban settings, clearly identifying the significance of the anthropological paradigm in urban research and its centrality both to mainstream academic debates and to the broader society. Today an increasing number of anthropologists carry out research in cities. With half of humanity already living in towns and cities, growing to two-thirds in the next 50 years, there is no denying that research in urban settings is topical and needed as western and non-western society is fast becoming urban or mega-urban. Having outlined the background to current trends in this field of research, the discussion builds towards an assessment of the contribution that empirically-based anthropological analysis can make to our understanding of our increasingly urban world.

Keywords: cities' diversity, ethnographic methodology, human mobility, regional diversity, space and place, urban research, urbanism, urbanization.

Джулиана Б. Прато, Итало Пардо

УРБАНИСТИЧЕСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ

Следуя требованиям устойчивого академического разделения между дисциплинами первые антропологи были сосредоточены на изучении крестьянских сообществ или обществ с племенным строем, тогда как город не считался полноценным полем для работы. Урбанистические исследования формировались в рамках других академических дисциплин, в частности социологии, хотя следует отметить, что антропологи продолжали прилагать усилия для получения аналогичного статуса городских исследований в своей сфере деятельности. Позже исторические события и геополитические изменения стимулировали антро-

пологов к изучению процессов урбанизации в развивающихся странах, однако городские исследования западных индустриальных обществ продолжали оставаться вне академического мейнстрима. В статье мы рассмотрим основные вехи развития этой субдисциплины и проанализируем комплекс методологических и теоретических вызовов, которые создают особенности полевой работы в городской среде. Кроме того, мы четко обозначим значение антропологической парадигмы в городских исследованиях, ее места в академических дискуссиях и в обществе в целом. Сейчас все больше антропологов проводят свои исследования в городах, ведь они являются местом проживания половины человечества, и это количество вырастет еще на 2/3 в течение следующих 50 лет. Соответственно, не вызывает сомнения актуальность городских исследований, ведь и западные, и не западные общества быстро становятся урбанизированными, а иногда и над-урбанизированными. Обозначив предысторию современных тенденций в этой области, мы перейдем к обсуждению вклада, основанного на эмпирической информации антропологического анализа для понимания нашего все более урбанизированной мира.

Ключевые слова: городское разнообразие, этнографическая методология, человеческая мобильность, региональное разнообразие, пространство и место, урбанистические исследования, урбанизм, урбанизация.

Переклад – Тіна Полек (к. і. н., науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства) та Юлія Лазаренко (перекладач).

УДК: 911.375(477)

Вікторія Константінова,

директор НДІ Історичної урбаністики,
професор Бердянського державного педагогічного університету,
e-mail: VNKonst@ukr.net

Ігор Лиман,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії
України Бердянського державного педагогічного університету,
e-mail: Lyman@ukr.net

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ**

Повідомлення присвячене основним напрямкам діяльності створеного у 2012 р. Науково-дослідного інституту історичної урбаністики, якими є багатоаспектне наукове дослідження міської історії; розбудова сайту НДІ; робота в складі редколегії та авторів історико-культурологічного альманаху “Фронтири міста”; проведення усноісторичних досліджень з міської історії із формуванням архіву усноісторичних інтерв'ю; формування депозитарію кінодокументів з міської історії; створення та забезпечення функціонування в структурі НДІ музею історії БДПУ; громадська діяльність, спрямована на популяризацію історії міст і на взаємодію науковців із суспільством.

Ключові слова: історична урбаністика, науково-дослідний інститут, міська історія.

Науково-дослідний інститут історичної урбаністики було створено у 2012 р. науковцями Бердянського державного педагогічного університету спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Напрямами роботи НДІ є:

1. Багатоаспектне наукове дослідження міської історії.

В рамках цього напрямку здійснюється:

продовження індивідуальних студій співробітників НДІ, присвячених різним складовим історичної урбаністики (низка книг опублікована безпосередньо під грифом НДІ)¹;

– робота над спільними науковими проектами з історичної урбаністики;

– організація конференцій та інших наукових зібрань з урбанізаційної проблематики;

– співпраця із іншими науковими установами та з асоціаціями, що займаються міською історією.

¹ Konstantinova, Victoria, Lyman, Igor, Ignatova, Anastasiya. (2016). European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping. Berdyansk: Tkachuk O.V., 5-8; Єременко, М., Лиман, І. (2014). Військове духовенство на півдні України (1734-1853 рр.). Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні; Лиман, І.І. (2013). Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник (Том 1). Київ: б.в.; Лиман, Ігор, Константінова, Вікторія. (2015). Історія Бердянського державного педагогічного університету. Навчальний посібник + CD. Бердянськ: БДПУ; Лиман, Ігор, Подколзіна, Софія. (2015). Поширення імперських практик взаємин держави і церкви: релігійне життя Бердянська першого десятиріччя його існування. Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В.

Серед проєктів, у яких беруть участь співробітники інституту, на особливу увагу заслуговує “Чорне море і його міста-порти. 1774-1914. Розвиток, зближення і зв’язки зі світовою економікою” (“The Black Sea and its port-cities, 1774-1914. Development, convergence and linkages with the global economy”).

Співробітники НДІ започаткували і реалізують проєкти “Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник” та “Історіографія історії Південної України”, підтримані Канадським Інститутом Українських Студій. У рамках цих проєктів вже акумульовано та систематизовано біобібліографії понад 300 науковців, які займалися або займаються проблемами минувшини південноукраїнського регіону, у тому числі – і в площині історичної урбаністики.

2. Розбудова сайту Науково-дослідного інституту історичної урбаністики (<http://ti-urbanhistory.org.ua/>), який задуманий як “трибуна” НДІ, платформа для спілкування науковців та громадськості, що займаються та цікавляться історичною урбаністикою, а також для розміщення публікацій та архівних колекцій науково-дослідного інституту. Разом з цим сайт сприяє інформуванню користувачів про події, пов’язані з міською історією.

На сайті наявні рубрики: “Головна”, “Новини”, “Біобібліографія співробітників”, “Бібліотека”, “Усна історія”, “Фото- відеохроніки”, “Віртуальний музей”, “Проєкти”, “Галерея”, “Партнери”.

Діють україномовна, англomовна та російськомовна версії сайту. Тоді як за перший рік роботи з матеріалами сайту ознайомилися представники 64 країн, то за другий рік – вже 81 країна.

3. Робота в складі редколегії та авторів історико-культурологічного альманаху “Фронтири міста”. Автором концепції і редактором альманаху є співробітник НДІ Владислав Грибовський, членами редколегії – Вікторія Константінова та Ігор Лиман.

На сьогодні побачили світ 4 випуски “Фронтирів міста”. За версією Всеукраїнського рейтингу “Книжка року’2013” альманах потрапив до сімки лідерів літа в номінації “Софія” (“Українська гуманітаристика”)².

4. Проведення усноісторичних досліджень з міської історії із формуванням архіву усноісторичних інтерв’ю.

В рамках цього напрямку здійснюється:

- теоретична та практична підготовка інтерв’юєрів з усної історії;

- підготовка та проведення експедицій;
- систематизація, опрацювання зібраних матеріалів;
- підготовка матеріалів до публікації.

5. Формування депозитарію кінодокументів з міської історії.

В рамках цього напрямку проводиться:

евристична робота в архівах;

виявлення і копіювання кінодокументів з приватних зібрань;

участь у підготовці на основі виявлених кінодокументів документальних і науково-популярних фільмів з історії міст.

Спеціальним дипломом журі VI-го телефестивалю “Відкрий Україну!” у листопаді 2012 р. було нагороджено створений ТРК “Юг” цикл фільмів “Велика історія маленького міста”³, в основу

² “Книжка року’2013”: Лідери літа. Номінація “Софія”, retrieved 18.03.2016, from <http://bukvoid.com.ua/events/raityng/2013/08/19/155906.html>.

³ “ЮГ” помогает открывать Украину, retrieved 18.03.2016, from <http://pro.berdyansk.biz/content.php?id=12422>.

якого покладено кінодокументи, виявлені співробітниками НДІ. Ці ж співробітники виступили в якості консультантів при створенні фільмів циклу.

6. Формування депозитарію фотодокументів з історії міського простору.

7. Створення та забезпечення функціонування в структурі Науково-дослідного інституту історичної урбаністики музею історії БДПУ, який в більш широкому контексті являє собою музей історії освіти в міському просторі.

8. Громадська діяльність спрямована на популяризацію історії міст і на взаємодію науковців із суспільством.

В рамках цього напрямку передбачається:

- організація презентацій, виставок, конкурсів тощо;
- ініціювання та реалізація публічних проєктів.

Лише впродовж кількох останніх місяців НДІ виступив організатором (співорганізатором) проведення у Бердянську презентацій київських професорів Тараса Чухліба, Віктора Брехуненка, зустрічі з авторами літературно-музичного перформансу “розділові” (авторка ідеї та візуалізації Оля Михайлюк (Київ), автор текстів Сергій Жадан (Харків), музика Олексій Ворсоба (Мінськ) та Влад Креймер (Донецьк)), круглого столу ““Свої-Чужі” на півдні України”, проведеного спільно з агенцією подій АртПоле (Київ) в рамках проєкту “ВХІДнаСХІД”.

Крім того, впродовж останнього року співробітники НДІ у якості експертів були щільно задіяні у “декомунізаційних” процесах у міському просторі України.

НДІ історичної урбаністики тісно співпрацює як із українськими, так і із закордонними науковими та освітніми інституціями. Скажімо, плідною є співпраця із Заслуженим автономним університетом Пуебла (Мексика). Пуебла свого часу займав виняткове місце на фронті, що не тільки досить чітко артикулюється місцевими науковцями, але і широко популяризується як туристичний бренд: на сітілайтах, розміщених в історичній частині міста, кожен пабланець та гість міста має можливість прочитати: “Пуебла був заснований 16 квітня 1531 року як перше “досконале” місто в Америці; тобто, місто було збудоване для поселення виключно іспанців”. Як це “досконале” місто, насправді зведене конкістадорами на “чистому місці”, а не на “базі” індіанських поселень, поступово перетворилося на мультиетнічне, як впродовж століть у ньому налагоджувався діалог культур, яким чином тут відбувалась взаємодія різнорідних суспільств, і є в числі проблем, які вивчаються місцевими дослідниками. Саме в Пуебла мексиканськими вченими спільно із НДІ історичної урбаністики впродовж останніх чотирьох років було організовано чотири Міжнародні мультидисциплінарні симпозиуми з проблем дослідження пам’яті (“SIMEM”): “Діалоги з минулим: що (не)пам’ятати” (22-23 листопада 2012 р.), “Пам’ять, Історія, Забуття: нові соціальні перспективи” (14-15 листопада 2013 р.), “Політика пам’яті” (30-31 жовтня 2014 р.) та “Примирення з минулим: пам’ять, свідомість, травма” (25-26 листопада 2015 р.). Іншими, крім організації цих симпозиумів, аспектами співпраці НДІ історичної урбаністики із

⁴ Perez, Victoria (Ed.). (2013). *La (In)Fidelidad de la Memoria*. Puebla-Berdyansk: BUAP; BSPU.

Заслуженим автономним університетом Пуебла є публікація спільних видань (серед них – “*La (In)Fidelidad de la Memoria*”)⁴, взаємні візити для читання лекцій, стажування магістрантів, проведення воркшопів тощо.

З огляду на міждисциплінарність урбаністики до проектів НДІ залучаються, крім істориків, географи, архітектори, економісти, психологи, педагоги, соціологи, культурологи, філологи, філософи та фахівці з низки інших галузей.

References

- “JuG” pomagaet otkryvat’ Ukrainu. <http://pro.berdyansk.biz>. Retrieved March 18, 2016, from <http://pro.berdyansk.biz/content.php?id=12422>
- “Knyzhka roku’2013”: Lidery lita. Nominaciya “Sofiya”. <http://bukvoid.com.ua>. Retrieved March 18, 2016, from <http://bukvoid.com.ua/events/rarityng/2013/08/19/155906.html>
- Konstantinova, V., Lyman, I., Ignatova, A. (2016). *European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping*. Berdyansk: Tkachuk O.V.
- Lyman, I. I. (2013). *Doslidnyky istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny: biobibliografichnyy dovidnyk* (Tom 1). Kyiv: b.v.
- Lyman, I., Konstantinova, V. (2015). *Istoriya Berdyans’koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Navchal’nyy posibnyk + CD*. Berdyansk: BDPU.
- Lyman, I., Podkolzina, S. (2015). *Poshyrennya impers’kykh praktyk vzayemyn derzhavy i cerkvy: relihiyne zhyttya Berdyans’ka pershoho desyatyrichchya joho isnuvannya*. Berdyansk: FO-P Tkachuk O. V.
- Perez, Victoria (Ed.). (2013). *La (In)Fidelidad de la Memoria*. Puebla-Berdyansk: BUAP; BSPU.
- Yeremenko, M., Lyman, I. (2014). *Vijskove dukhovenstvo na pivdni Ukrayiny (1734-1853 rr.)*. Melitopol’: Vydavnychyj budynok Melitopol’s’koyi mis’koyi drukarni

Виктория Константинова,

Игорь Лиман

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ ИСТОРИЧЕСКОЙ УРБАНИСТИКИ

Сообщение посвящено основным направлениям деятельности созданного в 2012 году Научно-исследовательского института исторической урбанистики, каковыми являются многоаспектное научное исследование городской истории; развитие сайта НИИ; работа в составе редколлегии и авторов историко-культурологического альманаха “Фронтиры города”; проведение устноисторических исследований по городской истории с формированием архива устноисторических интервью; формирование депозитария кинодокументов по городской истории; создание и обеспечение функционирования в структуре НИИ музея истории БГПУ; общественная деятельность, направленная на популяризацию истории городов и на взаимодействие ученых с обществом.

Ключевые слова: историческая урбанистика, научно-исследовательский институт, городская история.

Victoria Konstantinova, Igor Lyman

RESEARCH INSTITUTE OF URBAN HISTORY

The review is dedicated to activities of Research Institute of Urban History. The main attention turns to directions of the work of the Research Institute: 1. Multifaceted studying of urban history (continuation of individual Institute's members studies on various components of the urban past; realization of joint research projects connected with urbanization; organization of conferences and meetings dedicated to urban issues; cooperation with other research institutions and associations involved in studying urban past); 2. Developing a web-site of the Institute, which should become a platform for communication scholars and the public involved and interested in urban history as well as for publishing articles and archival collections of the Research Institute; 3. Work as an editorial board and authors of historical-cultural anthology "Frontiers of city". 4. Conducting oral historical research on urban history with the formation of an archive of oral historical narrative (theoretical and practical training for interviewers; preparing and conducting expeditions; systematization, processing the collected materials; preparation of materials for publication); 5. Development and maintenance of the archive of film documents related to urban history (heuristic work in archives; identifying and copying film documents from private collections; participation in creation on the basis of these film documents documentaries and popular science films on the history of cities); 6. Development and maintenance of the depositary of photographs related to the history of "urban space"; 7. Creating in the structure of the Research Institute the Museum of Berdyansk State Pedagogical University, which in a broader context may be considered as a museum of the history of education in an urban area; 8. Public activities aimed at popularization of urban history and at interaction of researchers with society (organization of exhibitions, competitions, etc.; initiation and implementation of public projects).

Keywords: urban studies, Research Institute, urban history.

ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ МІСТ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ЦЕНТРУ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ЛЬВОВІ

Стаття показує історію заснування та роботу Центру міської історії у Львові як частину інституціоналізації дослідження міст в Україні. Центр був заснований у 2004 р. у форматі приватної фундації у Відні, а у 2006 р. було відкрито офіс у Львові. Основні цілі роботи Центру – це дослідження історії міст Центрально-Східної Європи, популяризація міської історії як міждисциплінарного формату; сприяння міжнародному академічному та культурному обміну; поглиблення знання й розуміння історії та спадщини у співпраці з місцевими і міжнародними інституціями. Трьома основними напрямками роботи Центру є дослідження, цифрове архівування, цифрова та публічна історія. Хоча багато проєктів зосереджується на Львові, розширення фокусів було частиною розвитку інституції і тепер зацікавлення включають різноманітні міські досвіди – історичних міст, радянських міст, індустріальних та моноіндустріальних, поліетнічних і таких, що пережили конфлікти та насильницькі трансформації.

За 10 років Центр став не тільки інституцією для проведення досліджень, але й активним учасником перетворення символічного простору Львова, місцем для дискусій і презентації результатів інших досліджень та ініціатив, майданчиком для неформальних освітніх практик та лабораторією розвитку нових способів контекстуалізації, представлення та використання різноманітних архівних медіа і документів. Через різноманітні формати, як-от школи, конференції, воркшопи, семінари, лекції, презентації та круглі столи, виставки, інтерактивні мапи, оцифрування та популяризація колекцій фото- та відеоматеріалів, освітні програми для дітей та дорослих – ми прагнемо залучати до діалогу ширші аудиторії з академічної та неакадемічної сфери для побудови учасницької історичної культури в Україні.

Інституціоналізація дослідження міст, сприяння міжнародній співпраці, розширення можливостей для гуманітарних студій, зважаючи на розвиток цифрових технологій, переосмислення ролі минулого в сучасних суспільствах – це ті основні ідеї, що спонукали до заснування в 2004 р. Центру міської історії Центрально-Східної Європи як приватної фундації у Відні. У жовтні 2006 р., із відкриттям офісу у Львові, розпочалася робота, що збіглася в часі з подіями ширшого суспільного контексту в Україні та в місті, пов'язаними з ініціюванням і очікуванням реформ, в тому числі й місцевого самоврядування, та із формуванням концепції культурного життя міста. Цілі нашої роботи від початку були

окреслені кількома напрямками: досліджувати історію міст Центрально-Східної Європи, популяризувати міську історію як міждисциплінарний формат; сприяти міжнародному академічному та культурному обміну; поглиблювати знання й розуміння історії та спадщини мультикультурного Львова у співпраці з місцевими і міжнародними інституціями. Попри те, що за 10 років функціонування інституції фокуси й формати урізноманітнилися, головні ідеї залишилися незмінними. Трьома основними напрямками роботи Центру є дослідження, цифрові архіви, цифрова та публічна історія.

Структура, місце та історія місця

У перші три роки засновниками Центру міської історії були: д-р Андрій Заярнюк як перший науковий директор, д-р Остап Серeda як головний радник та д-р Гаральд Біндер як ініціатор та засновник інституції. У 2007–2010 рр. Центр очолював д-р Тарік Сиріл Амар, сьогодні професор східноєвропейської історії XX ст. у Колумбійському університеті. Від осені 2010 р. директоркою Центру стала д-р Софія Дяк, яка ще від 2007 р. працювала тут і зосереджувалася на дослідженні повоєнної історії соціалістичних міст та реалізації проектів публічної історії. Кількісно невелика спочатку, сьогодні команда Центру – це 28 людей, які працюють у Львові чи співпрацюють дистанційно, мешкаючи в інших містах України чи в інших країнах. Історики, соціологи, історики мистецтва та архітектури, дизайнери, менеджери спільно розвивають основні напрямки роботи Центру: дослідження, цифрова історія та архіви, публічна історія й адміністрування. Академічні програми та проекти публічної історії веде заступниця директора к. і. н. Ірина Мацевко. Міський медіаархів очолює Богдан Шумилович, а проєкт цифрової історії “Інтерактивний Львів” – к. і. н. Оксана Дудко.

Становлення Центру міської історії було тісно пов’язане із місцем, точніше з будівлею: Центр розташований у сецесійній кам’яниці на вул. Богомольця, 6. Реновація кам’яниці стала не лише прикладом збереження історичного вигляду будівлі, але й виваженою спробою сучасного дизайну та адаптації інтер’єру для роботи інституції усередині. Оскільки “Богомольця, 6” стала частиною ідентичності Центру, важливим було дослідити архітектуру та історію і самого будинку, і вулиці, а передусім – життєві історії тутешніх мешканців.

Ця невелика вулиця є ілюстрацією історії міста XX століття. Прокладена й забудована у першому десятилітті цього століття, тодішня вул. Асника була втіленням нових для того часу ідей щодо містобудування, архітектури та розвитку території, вона стала новою адресою і комфортним помешканням для “середнього класу” та “міських професіоналів” (urban professionals). Адресна книжка містить імена і вказівку на професії, серед яких лікарі, юристи, підприємці, фотографи, архітектори, інженери, службовці, викладачі. Частина з них мала тут свої кабінети, приймальні, бюро й ательє. У першій половині XX століття в числі мешканців були: професор медицини та ректор університету у Львові Адольф Бек, юрист і політик Євген Олесницький, медик, професор Львівсько-

Внутрішній дворик будинку
на вул. Богомольця 6,
де розташований офіс
Центру міської історії
(фото Міра Шлапак, 2015).

го університету Станіслав Прогульський. Друга світова війна, Голокост і повоєнні депортації радикально змінили життя вулиці, попри те, що будинки залишилися неушкодженими. Станіслав Прогульський разом із сином Анджеєм були розстріляні гестапо у серпні 1941 р. на Вулецьких пагорбах у Львові. Адольф Бек покінчив життя самогубством у 1942 р. в часі примусового переселення у гетто. Більшість мешканців вимушено покинули місто після завершення війни і переселення до Польщі. Повоєнна вулиця академіка Богомольця стала частиною радянського Львова та місцем проживання для нових його мешканців. Дослідження дали змогу розповісти історію вулиці у різних форматах: це і доступні онлайн інтерв'ю, і окрема дослідницька тема в рамках цифрового проекту “Інтерактивний Львів” та збережені в архіві, це також і виставка та вуличний фестиваль у 2010 р. Поєднання і суміщення різних підходів та форматів репрезентують сучасне розуміння урбаністичних студій як таких, що вивчають реальність від низового рівня, а з іншого боку – відображають наше прагнення бути дослідницькою та громадсько-активною інституцією.

Нове у міській історії: візуальне та цифрове

Уже в перші роки діяльності Центру міської історії було закладено ідею вийти за межі традиційної історії міст та залучати нові, насамперед цифрові, технології. Із початком роботи Центру стартувала реалізація проектів цифрової міської історії та цифрових колекцій матеріалів до історії міст. Першими були Інтерактивна мапа Львова (ЛІА), бази даних “Урбаністичні образи” та колекція “Міське відео”; у 2009 р. колекцію карт було оформлено як окремий проект “Карти міст”, а в 2013 р. збірка інтерв'ю, записаних у рамках проекту “Інтерактивний Львів”, виокремилася у проект усноісторичної колекції “Міські історії”. Ці проекти доступні в мережі Інтернет, їх можуть вільно використовувати дослідники й усі зацікавлені.

Оформлений у 2013 р. **Міський медіаархів** об'єднав проекти цифрової історії та архівування, що були започатковані із заснуванням Центру міської історії, – “Урбаністичні образи” та “Міське відео”, а також проекти, які з’явилися згодом, – “Карти міст” та “Міські розповіді”. Цей крок підсумовував період роботи, зосередженої на вибраних видах медіа, результатом якої стали доступні онлайн окремі колекції з різними видами візуальних та аудіоматеріалів. Надважливою у цей період була співпраця керівників та координаторів проектів з архівами, колекціонерами, дослідниками та мешканцями сучасних міст задля розбудови колекцій, які б поєднували різні погляди на історію міст. Над концепцією створення архіву аудіовізуальних, кіно- та відеоматеріалів працював історик мистецтва Богдан Шумилович. На сьогодні колекція включає різножанрові відеозаписи, звукові записи з приватних та з офіційних архівних збірок, які репрезентують міське життя в усій його повноті. У колекції є записи всіх кінохронік про Львів із фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного (Київ), а також оцифровані матеріали Львівського телебачення. Виняткову увагу зосереджено на пошукові та збереженні домашнього відео, приватних записів, матеріалів приватних відеокolleкцій, а також сучасних відеопроєктів, пов’язаних із містом і міською культурою. Робота над опрацюванням відеоматеріалів, які сформували Колекцію фотографій, була започаткована під керівництвом Ірини Котлобулатової, дослідниці та авторки книжок про фотографію у Львові, й тривала у співпраці з Сергієм Терещенком. Продовжуючи співпрацю у розвитку колекції “Урбаністичні образи” Сергій Терещенко зосередився на оцифруванні та опрацюванні історичних карт, з яких укладено окрему колекцію “Карти міст” (від 2013 р. керівником проекту стала історик Марія Погорілко). Одним із ключових етапів у реалізації цього проекту стало партнерство в ініціативі видання першого українського тому у європейській серії міських атласів. “Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів” у 2014 році стає 503-м виданням цієї серії та результатом співпраці п’яти інституцій: Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України, Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Центрального державного історичного архіву у м. Львові, Інституту геоінформаційних систем (Львів).

Найновіша колекція в архівному напрямку роботи Центру – проект “Міські розповіді”, що зосередився на документуванні усних історій, пов’язаних із різними аспектами життя в містах, сприйняття міського простору та спадщини. На сьогодні доступні колекції усних історій охоплюють низку тем, серед яких – творчі спільноти Львова, творення театру й кіно у радянський та пострадянський час. Керівник проекту – к. соц. н. Наталія Отріщенко. Особливим викликом у творенні архіву усних інтерв’ю є дотримання етичних та юридичних вимог. Тому усі матеріали підлягають ретельному опрацюванню, обов’язковими є дозволи на їх використання, а доступ до матеріалів через веб-сайт Центру стає відкритим лише після того, як дослідник підписує документ про

ознайомлення з усіма етичними правилами роботи й публічного представлення усних історій.

Цифрування, опис, удоступнення і подальше використання для досліджень у публічних та освітніх проектах – усе це не лише зумовлювало розвиток окремих колекцій, але й стало стимулом для структурування та концептуалізації архіву загалом. Відтак у 2013 р. на основі трьох колекцій візуальних матеріалів та колекції усноісторичних інтерв'ю було створено Міський медіаархів, який об'єднав усі колекції, підсилив взаємозв'язок між ними і створив сприятливі передумови для подальшої рефлексії над тим, чим є сучасний та цифровий архів. Міський медіаархів (ММА), керівником якого є Богдан Шумилович, зростає кожного року, однак зберігає початкову тематичну орієнтацію, спрямовану на збір та опрацювання матеріалів, пов'язаних з міською історією. Водночас проект архіву не має на меті розвивати інструменти, які допоможуть оцифровувати архівні документи, а радше прагне об'єднувати спільноту архівістів з істориками і громадськістю. Тому ключовим аспектом розвитку нашої колекції є співпраця в питаннях оцифрування, архівування, описування і створення віртуальних цифрових колекцій. Міський медіаархів – це місце для аналізу даних та переосмислення ролі архіву в суспільстві загалом, для розвитку нових способів оцінки, контекстуалізації, відображення та використання різноманітних архівних медіа і документів. У співпраці з дослідницькими, освітніми та культурними інституціями ми поширюємо історичні матеріали і в середовищі експертів, і серед громадськості та сприяємо демократизації історичної науки й історичної культури в Україні. Прикладом популяризації колекцій та налагодження співпраці між академічним та творчим середовищами є серія публічних дискусій “Театр: InsideOut” – спільний проект з Першою сценою сучасної драматургії “Драма.UA”, базований на дослідженні Центру “Театри Львова у 1945-1985: між мистецтвом і політикою”. Ці дискусії стали місцем зустрічі науковців, акторів, критиків і театралів, вони базуються на колекції інтерв'ю та на візуальних матеріалах, насамперед фотографіях.

На сьогодні Міський медіаархів налічує майже 6 тис. відеофайлів, у числі яких оцифровані фільми, хроніки, телевізійні фільми, приватне відео, та хронологічно охоплює 1915-2010 рр. Понад 5700 опрацьованих зображень, зокрема оцифрованих фотографій, графіки, ілюстрацій вписуються у хронологічні рамки 1823-2015 рр. Найширшу хронологію – період 1635-1989 рр. – охоплює колекція оцифрованих карт, яка налічує 270 одиниць. Колекція 340-а усно-історичних інтерв'ю – це матеріали, збирання яких тривало від 2008 р. і до сьогодні. Переважна частина матеріалів стосується історії Львова, що було основним орієнтиром для формування цифрових колекцій Центру міської історії від початку їх створення. Впродовж десяти років значно зросла кількість матеріалів, розширилися їх хронологічні та географічні рамки. Наприклад, колекція “Міське відео” містить сьогодні матеріали про 10 міст, у тому числі про Дрогобич, Івано-Франківськ, Львів, Луцьк, Харків, Прип'ять, Ужгород, Трускавець. Географія колекції зображень “Урбаністичні образи” охоплює 145 міст та містечок в Укра-

Колишня директорка
львівського Дому моделей
Надія Никифрук, інтерв'ю
для Міського медіаархіву
проводять Наталія Отріщенко
та Олесь Маханець, 2015 р.

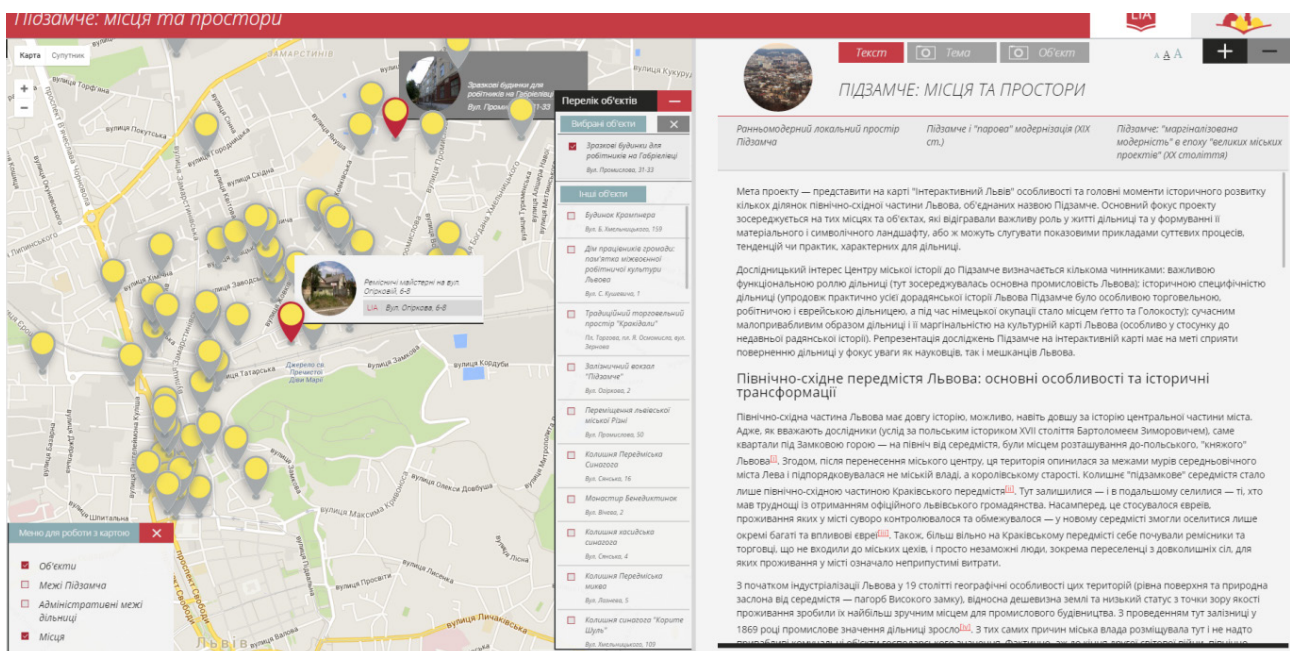

їні та Польщі, а колекції карт – 37 міст в Україні, Польщі, Угорщині, Литві, Білорусі. Усноісторичні матеріали дуже тісно пов'язані з дослідженнями історії Львова, і це визначає географію колекції. Лише в колекції “Голоси спротиву та надії” зібрано інтерв'ю з активістами Євромайданів і вміщено матеріали зі Львова, Києва та Харкова. Реалізований Центром міської історії у грудні 2013 р. та в лютому 2014 р. під керівництвом Анни Сусак-Чеботарьової та Наталії Отріщенко, цей проект соціологічного дослідження став винятковим досвідом – і дослідницьким, і суспільним, актуалізуючи питання про постави, цінності та вибір дослідника, громадянина, активіста у межах та кризових ситуаціях.

Якщо початки цифрових колекцій відображували зацікавлення у переосмисленні пов'язань між історичними дослідженнями, джерелами та цифровими технологіями, то для розвитку Міського медіаархіву важливим є підсилення зав'язків із дослідницькими проектами, які реалізуються у Центрі міської історії або поза його межами. Наприклад, довготривалий проект оцифровування та опрацювання матеріалів Львівського телебачення є частиною дослідницького проекту Богдана Шумиловича про популярну міську культуру та естраду пізньорадянського періоду, що його автор реалізовує у рамках докторантури в Інституті європейського університету у Флоренції. Розвиток колекцій фотоматеріалів з історії радянського Львова був пов'язаний із дослідницькими проектами др. Софії Дяк та др. Таріка Амара, присвяченими повоєнній історії та соціалістичних міст. Одним із результатів дослідницького проекту к. і. н. Володимира Кулікова “Індустріалізація та міський

Проектом, який розвиває та осмислює можливості цифрової гуманітаристики для міської історії, є **“Інтерактивний Львів”**. Мета проекту – відтворення різних аспектів політичного, соціального та культурного життя міста із використанням методів цифрової гуманістики та цифрової історії. Реалізація цієї довготривалої мети включає розробку цифрової карти-платформи, розбудову цифрового інструментарію і візуалізацій, дослідницькі роботи різного формату та з різних дисциплін та співпрацю між дослідниками, програмістами, дизайнерами та менеджерами. Проект розпочався у 2006 р. та реалізовувався під керівництвом і за участі др. Маркіяна Прокоповича, др. Гаральда Біндера та Сергія Тере-

Приклад однієї з веб-сторінок проекту “Підзамче: місця та простори”, керівник проекту: Андрій Бондаренко, візуалізація – Андрій Лінік.

щення у співпраці з експертами з історії архітектури та з командою програмістів, яку очолював Любомир Олійник. У 2011 р. проект очолила к. і. н. Оксана Дудко, у 2013 р. до команди долучилася Ольга Заречнюк, а в 2015 р. – дизайнер Андрій Лінік. Десять років праці та співпраці – і понад тисяча активних об’єктів, зокрема будівель, історій людей та подій постали на інтерактивній мапі.

До структури “Інтерактивного Львова” входять три його складові. Найбільшою є Цифрова енциклопедія Львова, зосереджена на історії міста XIX–XXI ст., ключова та хронологічно перша частина усього проекту. Її основний фокус – архітектурні та історичні статті про історію й архітектуру будівель та інституцій, мешканців та події представлені просторово на мапі міста, що їх розробляє група архітекторів, істориків, мистецтвознавців на основі ґрунтовно вивчених архівних матеріалів. Тривала співпраця із численними архівами, музеями та бібліотеками України дала змогу опублікувати важливі архітектурні креслення та маловідомі архівні документи.

Друга частина – Цифрова дослідницька лабораторія – оформилася в результаті тривалої співпраці між дослідниками, програмістами і дизайнерами та репрезентує різноаспектні дослідження Львова із проекцією на різні наукові галузі – історію, літературу, архітектуру, соціологію, антропологію, усну історію. Проекти відрізняються за тематикою, методологічними підходами, хронологічними межами і віддзеркалюють різні виміри міського життя Львова XIX–XXI ст. Усі результати досліджень викладено на платформі “Інтерактивного Львова” через веб-сторінки за допомогою методів цифрової гуманітаристики. Дослідження мають неоднакові рівні та фокуси. До прикладу, детальне вивчення площі Ринок демонструє архітектурний ансамбль та соціокультурний простір центральної, найбільш знаної, частини міста. Ще один проект, розпочатий у 2012 р., було зосереджено на дільниці Підзамче, історично однієї з найстаріших у місті, з цікавою, але малознаною мультикультурною та індустріальною спадщиною. Власне її недооціненість та увага до туристично привабливого й визнаного ЮНЕСКО центру Львова спонукала до розроблення цілого комплексу форматів та до плідної співпраці дослідників, куратора й едукатора. Підзамче було показане через дослідження і збір усноісторичних інтерв’ю (др. Андрій Бондаренко, к. і. н. Галина Боднар, Наталія Отріщенко та інші), створення вуличної виставки (Андрій Лінік), розробку освітньої гри та інтерактивної настільної карти Підзамча (Христина Бойко). Варто також зазначити, що протягом останніх п’яти років Підзамче змінюється, стає місцем різних освітніх та мистецьких проектів. Відтак інтерв’ю, зібрані влітку 2012 р., уже стали документами для вивчення не лише історії дільниці, але й сучасних змін у Львові. Хоча кожен проект має свої особливості, в тому числі вибір інструментів для цифрової презентації, є дещо спільне в реалізації такого типу дослідницького проекту: найбільшою мірою це тісна й налагоджена співпраця керівників проектів, дослідників, програмістів, веб-дизайнерів та менеджерів даних. Наприклад, зараз триває робота над проектом “±1939: Уявна карта літературного Львова”, керівниками якого є

к. ф. н. Данило Ільницький та к. ф. н. Віктор Мартинюк. Проект має на меті реконструювати мапу літературного життя українців, поляків та євреїв у зв'язку з топографією Львова періоду Другої світової війни. Візуалізація та представлення першого етапу дослідження включає 15 біограм, 21 описів інституцій, 5 тропів, 240 цитат, 80 архівних фото та 2 наукові статті.

Третя та найновіша частина – це освітня платформа, яка передбачає створення інновативних і простих у користуванні цифрових інструментів для учнів та студентів, а також розробку спеціальних навчальних модулів, які можна застосовувати на традиційних заняттях або в межах дистанційного навчання. Перший проект освітнього напрямку у рамках “Інтерактивного Львова” було реалізовано у співпраці з Мейхіл Фаулер, професором Стетсонського університету (Флорида, США). Матеріали та веб-сайт стали основою для міждисциплінарного семінару “Перехрестя імперій”, впроваджене до навчального процесу в 2015 та 2016 рр. Студенти працювали з вибраними локаціями та об'єктами на карті міста, аналізували джерела та контекстуалізували їх за допомогою ключових дискусій у історіографії і міській історії Східної та Центральної Європи. Подорож до далекого і майже незнайомого міста також дала змогу студентам із Флориди шукати відповідей на запитання, пов'язані з численними та суперечними наративами про минуле у США (місця, міста, регіону, країни, народу), та осмислювати спадки імперій та колоніалізму, проблеми нерівності, етнічних, національних поділів та їх нашарування.

Академічні формати, дослідницькі проекти та співпраця: у Львові, в Україні та на міжнародному рівні

Творення нової інституції, яка б розвивала академічну і дослідницьку роботу поза традиційними й усталеними науковими осередками, вимагало переосмислення форматів та підходів до критичного осмислення минулого, дослідження історії міста, залучення у міжнародні дискусії, але й також суспільної відповідальності та активності. Поетапність та співпраця з іншими інституціями, дослідниками та практиками у розвитку цих напрямків стали не лише запорукою успішного розвитку Центру як інституції, а й реалізації дослідницьких проектів міської історії та у публічності історії. Відповідно до завдань вибудовувалися зв'язки й налагоджувалася співпраця з іншими академічними, освітніми та культурними інституціями: університетами, інститутами Академії наук, архівами, бібліотеками, музеями, галереями, громадськими та міжнародними організаціями у Львові, в Україні й у світі. У числі найбільш застосовуваних форматів – різноманітні академічні події, які охоплюють літні школи, конференції, воркшопи, семінари, лекції, презентації та круглі столи за участі науковців, фахівців із різних дисциплін та з різних країн, чиї дослідження та зацікавлення прямо або ж дотично пов'язані з історією міст чи з сучасними містами, а також регіоном Центральної та Східної Європи. Центр став не тільки інституцією для проведення досліджень, але й місцем для дискусій і презентації результатів інших досліджень та ініціатив.

Меморіальна лавка на місці давнього єврейського кладовища, яку створили учасники літньої школи “Єврейська історія, спільне минуле і спадщина: культура, міста, середовища”, 2015 р. та авторки, учасниці школи: Александра Васілевська, Ольга Вуйчик, Александра Гжемська, Софія Газдан, Агнешка Захаревіч, Скатеріна Кузнєцова та Аля Сідаровіч.

Перше літо після відкриття у Львові восени 2006 р. для Центру міської історії було насиченим. Було не лише закладено основи співпраці, але й підґрунтя форматів **літніх шкіл** як можливості для реалізації міжнародних проектів та вибудовування стосунків зі студентами й молодими дослідниками в Україна та поза її межами. У липні 2007 р. відбулася літня школа “Історія має місце”, яку організувала Фондація Цайт (ZEIT-Stiftung). Львів став третім містом, де проводилася така школа після Петербурга та Вроцлава. Під науковим керівництвом проф. Крістофа Міка (Christoph Mick) та за участю інших дослідників історії міста та регіону літня академія дала змогу зануритися у складне минуле міста, аналізувати простір та переплетені наративи про його історію, а також зустрітися дослідникам та студентам з різних країн, культурним і політичним діячам та практикам.

Від 2010 р. Центр проводить щорічні літні школи, присвячені вивченню та осмисленню єврейської історії, культури та спадщини в Україні. Концепцію та програму школи розробили др. Тарік Сиріл Амар, др. Софія Дяк та к. і. н. Ірина Мацевко (незмінна організатор школи). Щороку школа збирає провідних світових фахівців та студентів із України (а від 2015 р. – також із Польщі, Білорусі та Росії). Запрошені викладачі та тематичні фокуси щороку змінюються, але сталим залишається вступний базовий курс їдиш, що його викладає др. Йоанна Лісек, доцент програми єврейських студій Вроцлавського університету, яка є партнером літньої школи. Для багатьох ця школа вперше дала можливість прослухати курси про єврейську історію та спробувати вивчити їдиш, одну з основних мов спілкування мешканців сучасної території України до Другої світової війни та Голокосту. Для деяких випускників школи це був важливий, або й перший, крок у подальшому вивченні їдиш та виборі дослідницьких проектів, пов’язаних з єврейською історією Центральної та Східної Європи. Останні зміни у концепції школи внесли елемент публічної історії – і в саму навчальну програму, і через створення супровідної серії лекцій та дискусій

“Єврейські дні у ратуші: спільна спадщина та відповідальність”. У “Єврейських днях у Ратуші” за участі українських та міжнародних фахівців, а також місцевих активістів та представників адміністрації міста, які працюють зі спадщиною та культурою, разом із широкою публікою обговорювалися питання історичної багатоетнічної та мультикультурної спадщини України, сучасний стан єврейської спадщини та проблеми спільної відповідальності за цю спадщину загалом у регіоні Центральної та Східної Європи.

Включення публічної історії у навчальну програму було особливим викликом, оскільки вимагало визначення та поєднання різних можливостей і потреб – учасників, насиченості та збалансованості з дотеперішніми елементами програми (мовні курси, лекції та семінари з історії) з новим завданням – командною роботою над створенням публічного проекту. Темою 2015 р. був міський простір та інтервенція у визначеному місці. Три команди працювали над виставкою-інсталяцією у формі меморіальної лавки на місці єврейського цвинтаря; над стендовою виставкою на площі у історичному єврейському кварталі про історії трьох львів’ян, які пережили Голокост та залишили спогади; над культурним фестивалем “У сусідів” на площі Святого Теодора біля синагоги Якуба Гланцера, однієї з двох, що вціліли, де сьогодні діє Єврейське культурне товариство ім. Шолом Алейхема.

У 2015 р. Центр реалізував пілотну літню школу про дослідження містопланування, архітектури та історичних і соціальних контекстів міських трансформацій. Перша школа зосередилася в історично сформованому районі “Новий Львів” із модерністською забудовою 1920-1930-х років та житловою забудовою другої половини XX століття. Партнером школи була Архітектурна школа МАРШ. Ідея серії “Міські літні школи: візії та досвіди” – налагодження зв’язків між урбаністичними студіями та міською історією і ширше – гуманітарними дисциплінами. Кожна зосереджується на різних містах, і навіть локаціях у містах, і пропрацьовує питання одного з основних дослідницьких фокусів Центру міської історії “Планована урбанність у соціалізмі та за його межами: ідеї, досвіди, уявлення”. Наступна школа з темою “Ідея міста: перевірка реальністю” відбудеться у Славутичі у співпраці з Фондом імені Гайнріха Бьоля в Україні та з ГО “UrbanFormsCenter”. Її мета – дослідити, як твориться місто – від ідеї, через дискусії та рішення, планування, будівництво, до освоєння простору та будівель, функціонування інституцій та щоденного життя. Керівник школи – Євгенія Губкіна, авторка архітектурного путівника Славутичем (DOMPublishers, Берлін), яка в Центрі міської історії працює над дослідженням “Славутич на межі уявного: візії та практики останнього міста СРСР”.

Конференції, воркшопи та семінари є характерними та звичними для академічних інституцій формами представлення й обміну ідеями, результатами і дослідницькими планами. У жовтні 2008 р. в Центрі було організовано першу міжнародну конференцію, яка анонсувала наше зацікавлення темою міських спадщин та трансформації у містах з багатоетнічним минулим, численними та навіть суперечними наративами. Конференція “Єврейська

міська спадщина та історія” зібрала дослідників та практиків, які вивчають, а також реалізують публічні, насамперед музейні, проекти. Зокрема у секції, присвяченій музеям, працювали директори єврейських музеїв у Берліні та Відні, а також на той час ще плану музею у Варшаві, який представила проф. Барбара Кіршенблат-Гімблет з Нью-Йоркського університету (тепер – програмна директорка сталої експозиції музею Полін). Ідеями для представлення колекції єврейських релігійних об’єктів у колекції Музею історії релігії у Львові ділилася директорка Зоряна Білик. Наукові дискусії доповнювали зустрічі з представниками єврейських організацій та міської влади для обговорення шляхів збереження та популяризації єврейської історії Львова. Саме на цій конференції виникла ініціатива вшанування та візуалізації трьох місць єврейської історії у Львові, яку впродовж останніх восьми років реалізовує міська влада Львова у співпраці з Центром міської історії та Німецьким товариством міжнародної співпраці (GIZ). Відкриття першого проекту “Простору Синагог” заплановане на вересень 2016 р. Цей довготривалий проект, який розпочався з наукової конференції, ілюструє важливість співпраці між академічною та публічною сферами, що є одним з основних принципів роботи Центру міської історії.

Поступово у Центру з’являлося все більше партнерів – в Україні, Німеччині, Польщі, Австрії, Литві, Великій Британії, Швейцарії, Канаді та США. Це відображувалося насамперед у спільно організованих конференціях та воркшопах. У 2009 р. відбулася міжнародна конференція “Секс в містах: Проституція, сексуальне рабство й сексуальні меншини в Центральній-Східній Європі” у співпраці з Інститутом австрійських та Центральноєвропейських студій ім. Вірта при Університеті Альберти (Едмонтон, Канада) та Центром австрійських досліджень Університету Міннесоти. Доповіді та дискусії представляли дослідження про суспільний контроль та сексуальність в містах Центрально-Східної Європи у XIX–XX століттях з наголосом на явищах “відхилення”. У 2010 р. у співпраці з Інститутом славістики Польської Академії наук було проведено конференцію “Львів як дзеркало”, яка звернула увагу на конфліктні наративи історії Львова. Вибрані доповіді, виголошені на цих конференціях, вилилися у публікації, що ввійшли відповідно до спеціального видання *Журналу історії сексуальності XIX–XX ст. (Journal of the History of Sexuality, травень 2011)* та до збірника “Львів: дзеркало. Взаємний образ мешканців Львова в наративах XX–XXI століть” під ред. Катажини Котинської (Варшава, 2012). Щороку Центр міської історії стає співорганізатором або приймає декілька міжнародних конференцій, які розглядають міста, їх історії та сучасні виклики з перспективи різних дисциплін та академічних середовищ.

Однією з останніх важливих академічних подій був міжнародний симпозіум “Міські спадщини: культура-в-дії та політики публічного в Центральній-Східній Європі”, що зібрав дослідників та практиків з Великої Британії, України, Польщі, Румунії та Угорщини. Організований у співпраці з давнім партнером Центру Оксфордським університетом за участі др. Роберта Пайри, др. Яна

Круглий стіл в рамках воркшопу
 “Цифрове та візуальне”,
 7-8 листопада, 2013 р.:
 “Ізольовані історії, суперечливі
 наративи, спільні проекти:
 як “цифрова історія” може
 допомогти у вивченні історії
 міст Центрально-Східної
 Європи?” Модерує Богдан
 Шумилович (керівник Міського
 медіаархіву Центру міської
 історії), за участю проф. Чарльза
 Ван Дер Гювеля (Королівська
 Академія Мистецтв та Науки
 Нідерландів, дослідницька група
 E-Humanities Research Group),
 проф. Пола Артура (Університет
 Західного Сиднею та
 Дослідницька група цифрової
 гуманітаристики) та
 к. і. н. Володимира Кулікова
 (Харківський національний уні-
 верситет ім. В. Каразіна).

Феллерера та др. Маріуса Турди, симпозіум відбувався в контексті ширшого дослідницького проекту про формування та оспорування ідентичностей у Центрально-Східній Європі з використанням нових підходів до поняття субкультур. Одним з результатів цього проекту буде колективна публікація “Lviv – Wrocław: Parallel Cities? Myth, Memory and Migration, c. 1890-present”, видання якої заплановане на 2017 р.

Формат **воркшопів**, зосереджений передусім на дискусіях та обговореннях досліджень або проектів, визначив увесь 2013 рік. Міжнародний воркшоп та конференція зосередилися на цифровій історії та картографічних проектах. У квітні відбулася конференція “Історія міст та картографія: шляхи реалізації проекту “Історичний атлас європейських міст” в Україні”, яка також продемонструвала те, наскільки важливо поєднувати співпрацю з академічними інституціями Львова та міжнародними партнерами. Співорганізаторами стали Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України у м. Львові та НДЦ “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України. Конференція також мала ознаки воркшопу, оскільки, окрім доповідей про ідеї та досвід проекту “Історичний атлас європейських міст”, стала майданчиком для обговорення і спільної роботи над проектом історичного атласу Львова (виданий у 2014 р.). Уже через півроку, в листопаді 2013 р., Центр організував міжнародний воркшоп “Цифрове та візуальне: нові підходи до дослідження історії міст Центрально-Східної Європи” за підтримки Європейської асоціації цифрової гуманітаристики з метою обговорення локальних прикладів і глобальних контекстів застосування нових медіа та геоінструментів у дослідженнях історії міст.

Ці дві події стали першими в Україні спробами привернути увагу до переваг та викликів використання нових технологій у міських студіях, а їх проведення у Центрі міської історії засвідчило розвиток цифрових та візуальних проектів Центру та актуалізувало важливість співпраці з інституціями в Україні та в інших країнах. Осмислення цифрового архівування та проектів цифрової історії для історії міст також було пов'язане із реструктуруванням окремих колекцій візуальних матеріалів у Міський медіаархів і включенням у нього проекту усноісторичних інтерв'ю.

Від початку 2009 р. регулярно проводяться **семінари** з гостьовими дослідниками, стипендіатами та запрошеними гостями Центру міської історії. У 2012 р. було запроваджено нову серію семінарів і презентацій “Міська Україна” з окремим спрямуванням на розвиток досліджень та популяризацію різноманіття міських досвідів та просторів України. Спеціальну увагу було присвячено містам Східної та Центральної України – Харкову, Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Маріуполь та Києву. Саме ці семінари сприяли формуванню мережі наукових та особистих контактів дослідників міської історії. У 2014 р. ми змінили формат цих семінарів і це відобразила нова назва – “Міський семінар”, який відтоді вже не має географічних обмежень та залучає дослідження міст в Україні до ширшого контексту. “Міські семінари” працюють як дослідницька лабораторія у більш відкритому та гнучкому форматі задля досягнення міждисциплінарної та міжінституційної співпраці. Передумовою участі у семінарі є надання заздалегідь тексту з вступними концепціями своїх досліджень або попередніми чи завершеними дослідженнями для докладного обговорення і дискусії.

Дослідження у Центрі міської історії спершу розвивалися у рамках візуальних архівів та проектів, а також у межах роботи над проектом “Інтерактивний Львів”. Тут важливими напрямками стали дослідження певних районів міста (як-от Сихів чи Кастелівка, Підзамче), особливих типів міського будівництва (вулиці, пам'ятники), а також інституцій. Деякі з них були частиною ширших дослідницьких проектів, як наприклад, вивчення Сихова за участі др. Влада Наумеску, просторового розвитку Львова періоду Австро-Угорської імперії за участі др. Маркіяна Прокоповича чи Кастелівки, над чим працював к.арх.н. Ігор Жук. Поступово географія розширювалася, і щораз більше міст та містечок входили у наш дослідницький фокус. Участь у міжінституційних проектах та підтримка й реалізація індивідуальних проектів дослідників, які працюють у Центрі міської історії, випрацьовувала коло тем для впровадження нових ініціатив.

Фокус на ХХ століття, а також на досвід радянських та соціалістичних міст займали й надалі займають помітне місце у переліку зацікавлень дослідників Центру міської історії. Так, науковий директор Центру др. Тарік Амар у 2007-2010 рр. працював над монографією, яку завершив уже в США, і в 2015 р. з'явилася друком *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists* (Cornell University Press, 2015). У дисертаційній роботі др. Софії Дяк здійснено порівняння пово-

енного досвіду, просторових уявлень та візії двох міст – Львова і Вроцлава, позначених зміною кордонів та примусовим переселенням мешканців протягом і після Другої світової війни; книгу готують до публікації у видавництві Піттсбурзького університету. Відтак тематика соціалістичного міського досвіду отримала ширше продовження у нових фокусах Центру, а саме – про плановану урбаністичність та міські спадщини.

Інституційно важливими для розвитку дослідницького напрямку у Центрі міської історії були співпраця з **Університетом Санкт-Галлена** у Швейцарії (University of St. Gallen) та Університетом Лунду. У 2012-2015 рр. Центр міської історії був одним з партнерів **Університету Санкт-Галлена** у реалізації проекту “Регіон, нація та інше: інтердисциплінарне та міжкультурне переосмислення України”, який охопив дослідження трансформацій за роки незалежності України у таких сферах як історія та спадщина, література, мова, релігійні ідентичності та економіка. Методологія проекту поєднувала кількісні та якісні соціологічні дослідження (опитування, глибинне інтерв’ю), дискурсивний аналіз, культурну історію і герменевтику. Значною частиною джерельної бази стали дані масштабного соціологічного дослідження, координація якого здійснювалася у Центрі міської історії під керівництвом к. соц. н. Вікторії Середи разом з соціологами Анною Сусак-Чеботарьовою та Наталею Отріщенко, а також із численною командою соціологів та інтерв’юерів в 14 областях України. Таким чином, інтерес до тем концептуалізації минулого та простору, мультикультурності та етнічної взаємодії, як і пошук можливостей вести дослідження поза культурними та дисциплінарними кордонами, вийшли на новий ступінь розвитку і залишаються серед наших пріоритетів. Напрацювання цього проекту мають продовження у нових проектах, в тому числі й у Центрі, де над дослідницькими та публічними проектами надалі працюють к. соц. н. Наталія Отріщенко та Анна Чеботарьова (поєднуючи цю роботу з проектною роботою в **Університеті Санкт-Галлена**). Величезна база якісних соціологічних даних є одним з найбільш цінних результатів проекту. Підсумкові публікації також включатимуть статті наших колег. У 2015 р. до команди Центру міської історії доєдналася к. і. н. Ірина Склокіна, яка брала участь у проекті “Регіон, нація та інше” у межах іншої дослідницької групи.

Порівняльне дослідження, проте уже різних міст у трьох країнах, було метою проекту “Пам’ять про зниклі групи населення та суспільства у сучасних центрально-східноєвропейських міських середовищах. Ставлення до пам’яті та міського планування у Львові, Чернівцях, Кишиневі та Вроцлаві”. Дослідження об’єднало істориків, істориків архітектури та містопланування, соціологів, етнографів, дослідників спадщини. У Центрі міської історії фокусом був Львів, який розглядався з перспективи трьох тем. Опрацюванням нових джерел формування офіційної репрезентації Львова в радянський період, а саме питаннями локального телебачення займався Богдан Шумилович. Ще однією проблемою, на якій зосередилася др. Софія Дяк, були практики відвідування та заангажування у минуле міста людей, груп та ініціатив, які пов’я-

Презентація інтерактивної карти Підзамче, яка поєднала історичні й архітектурні описи місць і будівель із записами інтерв'ю мешканців та транслітерацію на шрифт Брайля (співавторка та керівник проекту Христина Бойко) на Фестивалі сусідів на Підзамчі, вересень 2014 року. (Фото: Аня Хвиль).

зані, з передвоєнними мешканцями Львова, та питання їх можливих впливів на (пере)осмислення уявлень про минуле і включення множинних наративів у історію міста. Просторово зосередженим фокусом стала ділянка Підзамче, а саме історії різних людей та повоєнне життя у районі, де в роки війни відбулися трагічні події Голокосту, що спричинило величезну розірваність між старими та новими мешканцями. Згодом тут розташовувалася частина радянських підприємств, багато з яких були засновані на місці та на базі інфраструктури передвоєнної міської індустрії. Проект зосереджується на пам'яті та уявленнях про досвіди повоєнної трансформації на перетині ідеології та побуту, людського і політичного, старого й нового, пам'ятання та забування. Наукова стаття однієї з учасниць к. соц. н. Наталії Отрищенко ввійде у перший том підсумкової публікації “Культурне розмаїття у центрально-східно-європейському пограниччі: міські ландшафти, пам'яті та люди”, яка готується за редакцією др. Елеонори Нарвселиус (Університет Люнду). Окрім статті серед результатів були: створення архівної колекції інтерв'ю, тематичної виставки “Пошуки дому у повоєнному Львові. Досвід Підзамче” (куратор Андрій Бондаренко) та освітні програми для підлітків (реалізація Христини Бойко), які були підтримані грантом Фонду “Пам'ять, відповідальність, майбутнє” з Німеччини. Така багатоформатність, але теж тісна співпраця між різними презентаціями результатів у залежності від аудиторії та цілей стала моделлю для подальшої роботи у Центрі.

Важливим етапом була праця над проектом “Індустріалізація та міський ландшафт Промислового Півдня Російської імперії”, який у 2013-2014 рр. реалізував к. і. н. Володимир Куліков у співп-

раці з Центром міської історії. Дослідження розширило географію тематичних зацікавлень Центру та посприяло налагодженню контактів з великою кількістю інституцій, дало змогу отримати оцифровані матеріали, які мають особливу вагу сьогодні, коли немає доступу до музеїв та архівів Донецька, Горлівки, Єнакієвого. Результати дослідження Володимир Куліков опублікував у статті “Industrialization and Transformation of the Landscape in the Donbas Region (late 19th – early 20th century),” у збірнику “Migration and Landscape Transformation. Changes in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Century” за ред. Гайді Гайн-Кірхер та Мартіна Цукерта (Гьотінген, 2016). Ці результати було адаптовано та у відповідний спосіб втілено у проект виставки “Праця, виснаження та успіх: корпоративні міста Донбасу,” над якою працювали Володимир Куліков та Ірина Склокіна у співпраці з колегами із Міського медіаархіву та куратором виставок Андрієм Лініком. Виставка експонувалася у Львові в рамках культурно-освітнього проекту “Донкульт” у 2015 р., у Центрально-Європейському університеті у Будапешті, а в 2016 р. – у Краматорську.

Розмаїття тем та різні формати реалізації досліджень – від мережових до індивідуальних проектів – дали змогу окреслити декілька ширших дослідницьких фокусів, які об’єднують індивідуальні проекти працівників Центру та дозволяють працювати з колегами з інших інституцій, обмінюватися методологічними підходами, обговорювати можливості, питання та виклики. Стратегія розвитку дослідницької частини передбачає балансування індивідуальної та групової роботи, розвиток внутрішньо-інституційних ресурсів та кооперації назовні, а також різних дисциплін. У Центрі міської історії працюють історики, соціологи, архітектори і це сприяє осмисленню меж та потенціалу міждисциплінарної роботи. У 2014 р. було окреслено такі тематичні кластери: міська спадщина; плановані міста; революційні, воєнні, та повоєнні міські досвіди у XX ст.; культурна продукція, творчі середовища та простір міст; професіоналізація міського життя і траєкторії праці; публічна та міська історія та плани на їх реалізацію у наступні п’ять років. У 2015 р. оформилася робота над реалізацією трьох дослідницьких груп-тем.

“Міська спадщина: концепції, практики та спадки” підсумовує попереднє заангажування Центру міської історії й у дослідницьку роботу, і в практичні проекти, пов’язані з різними аспектами спадщини. Водночас це перенесення досвіду для подальшої концептуалізації спадщини як набору концепцій, репрезентацій та практик, особливо у прослідковуванні етнічних та соціальних маркерів, а також інституційних та дискурсивних рамок. Дослідницькі проекти зосереджуються на другій половині XX століття та включають сучасні дискусії. Це дозволяє критично розглянути не лише хронологічні концепції, але й аналізувати тривалі спадки у спадщині. Фокус включає три індивідуальні проекти: Софії Дяк “Творення та відтворення радянського історичного міста: інфраструктури, уявлення та спадки у Львові”, Ірини Склокіної “Індустріальні місця, міська спадщина та практики вільного часу у пізньорадянському суспільстві” та Анни Чеботарьової “Контактні/

конфліктні зони: (пере)домовляння про етнічні спадщини в Україні (пізні 1980-ті до сьогодні).

“Міста, війни та відновлення у XX столітті” – довготермінова дослідницька ініціатива Центру для дослідження саме міських досвідів у Східній та Центральній Європі в часі двох світових воєн. Такий широкий фокус не нав’язує порівняльної рамки, а радше створює платформу для реалізації окремих проєктів та комунікацій між ними. Наша мета – підсилити інтерес саме до міських перспектив і за допомогою оптики міста дослідити рутинні, часто банальні, а особливо мікрориміри війни, радикальних політичних змін, насилля та повоєнного життя. Дослідницькі проєкти к. і. н. Оксани Дудко “Театри, розвага та мистецькі мережі у Львові (1914-1923)” та к. і. н. Олени Бетлій “Культурні політики та культурне життя Києва, 1914-1918 (?)” є першими у цій обширній темі і пропонують аналіз міських культур Львова та Києва під час драматичних подій початку XX ст. – революцій, Першої світової, українсько-польської, російсько-польської воєн та соціальних неспокоїв, що культурні перетини, зустрічі, обміни та зіткнення під час воєн, а також в роки революції і соціального неспокою сформували нові, визначальні для історії XX ст., культурні рамки Східної Європи. Обидва дослідження працюють з підходами та концепціями культурної, соціальної та міської історії, а також передбачають використання методів цифрової історії.

“Планована урбаністичність у соціалізмі та за його межами: ідеї, досвіди, уявлення” об’єднує три дослідження з двома прикладами: найбільшого у Львові планованого району Сихів та міста Славутича, запланованого та збудованого у екстремній та кризовій ситуації після аварії на ЧАЕС та в контексті змін у СРСР. Дослідження Сихова – це початок тривалої ініціативи співпраці між соціологічними та архітектурно-містопланувальними підходами у вивченні планованих районів міст. Її авторами є соціолог Наталія Отріщенко та архітектор Наталія Мисак. Ці проєкти ставлять за мету дослідити, як відбуваються освоєння та зміни планового публічного (вулиці, площі), семіпублічного (подвір’я, під’їзди) і приватного (помешкання) просторів через людські практики. Особлива увага буде зосереджена на русі від уявленого планування образу місця до його реального втілення та проживання конкретних людей у конкретному місті, а також зв’язок між архітектурним середовищем і соціальними структурами. Якщо першим прикладом є львівський Сихів (початок забудови – 1979 рік, активно зводився у 1980-х роках), то у планах є співпраця задля дослідження інших великих планованих районів в Україні, Польщі та Швеції, щоб актуалізувати глобальні питання про майбутнє планових районів. Дослідження Євгенії Губкіної про Славутич зосереджується на місці, яке можна назвати “останнім планованим радянським містом”. Цей приклад не лише особливий, але й дає виняткову можливість переглянути уявлення та протестувати межі того, як архітектори, містопланувальники та чиновники бачили радянське місто. Славутич – це не лише атомград після катастрофи, але й спроба переосмислення радянського та соціалістичного міста у контексті змін та перебудови. Це дослідження теж долучатиметь-

ся до ширшої історії ідей та реалізацій нових міст XX століття у стосунку до минулих безпрецедентних, різних, страшних та часто смертельних катастроф та до майбутнього, де міста бачилися не лише як місця життя після катастроф, але і як нові початки та радикальні зміни.

Тісно пов'язаним з дослідженнями та реалізованим у співпраці з іншими інституціями є **викладання**. Хоча літні школи залишаються основним форматом роботи зі студентами, викладацька співпраця є невід'ємною частиною роботи Центру, що дає численні переваги, як-от можливість стежити за сучасною літературою та ділитися нашими ідеями та напрацюваннями з широкою аудиторією молоді та студентів. У цьому напрямку Центр давно й тісно співпрацює з Українським католицьким університетом. Першим курсом, зосередженим на темі міської історії, став семінар др. Таріка Сиріла Амара “Вступ до міської історії” у 2008 р. Останніми курсами були “Перша світова війна: між історіографією і ювілеєм” к. і. н. Оксани Дудко та “Публічна історія: практики та ролі минулого у суспільствах” др. Софії Дяк у 2015/17 рр. навчальному році. Ці курси стали частиною творення програми з публічної історії в УКУ. Др. Софія Дяк продовжує читати вступний курс про публічну історію, а у 2016/2017 рр. заплановано нові курси та практичні воркшопи, що їх готують працівники Центру міської історії. На базі Центру також проводяться інтенсивні семінари, які пропонують стипендіати Центру для студентів вищих навчальних закладів Львова. Наприклад, у березні-травні 2014 р. феллоу-дослідниця Ешлі Біггем та випускниця архітектурного факультету Єльського університету проводила семінарський курс “Культурні фортеці: переосмислення, збереження й меморіальна архітектура”. У вересні-жовтні 2015 р. к. пол. н. Михайло Ільченко з Уральського відділення РАН читав курс “Авангард в міському просторі Східної Європи 1920-1930-х рр.: соціальні смисли й щоденні практики”.

Поєднання публічного й академічного

Серед важливих завдань Центру міської історії – презентація результатів наукових досліджень для широкої аудиторії, а також залучення різних акторів з-поза академії для співтворення нового знання, а також формування культури діалогу між фахівцями з історії та спадщини і різноманітними групами міських активістів, муніципалітетом, громадою мешканців. Події та проекти “для громадськості” були складовою частиною програмної роботи Центру від перших років. Ці формати дали змогу напрацювати досвід і спонукали до подальшої рефлексії про публічний вимір уявлень та знань про минуле, осмислення того, чим є історична культура і практики минулого в суспільствах з багатолітнім досвідом централізованої державної політики та ідеологічного контролю. Можливості та виклики для публічної історії нового формату в Україні – це коло питань було покладено в основу 28-ої річної лекції ім. Івана Франка в Університеті Оттави у березні 2014 р., яку виголосила директорка Центру др. Софія Дяк.

Концептуалізація напрямку публічної історії у нашому розумінні – це насамперед сприяння критичному осмисленню минуло-

На фото: презентація Ірини Мацевко про поєднання дослідницьких та публічних проектів Центру міської історії для учасників робітні “Публічна історія сьогодні: усні оповіді, локальна пам’ять і спільнота”, яку організувала магістерська програма з публічної історії Українського католицького університету, березень 2016 р. (Фото: Міра Шлапак).

го, творенню більш відкритої та учасницької історичної культури у суспільстві за допомогою різних форматів діалогу про минуле і сьогодення. Це нові можливості для праці з долавання упереджень та стереотипів, включення у розмову, а також у історію нових учасників, акторів і тем. Ключовою у цьому контексті є партнерська співпраця між академічною сферою та різними громадськими середовищами. У фокусі Центру перебувають питання спадщини та музейних практик, цифрової історії, творення нових архівів, зав’язків між мистецтвом і складними питаннями минулого, потенціалу міста та громадських просторів. Напрямок “публічна історія” включає виставкові проекти, меморіальні ініціативи, проекти на межі мистецтва та усної історії, освітні програми для різних груп і воркшопи. Він тісно пов’язаний з іншими двома ділянками роботи Центру – дослідженнями та цифровою історією і архівами. Курує публічний напрямок к. і. н. Ірина Мацевко, історик та заступниця директора Центру.

Першими публічними форматами для Центру були **круглі столи та дискусії**. У 2008 р. розпочалася серія зустрічей про сучасний розвиток міста – “Коло Львова”. Тематика цих подій стосувалася ситуації з транспортом, осмислення міської спадщини, налагодження співпраці між громадськими та приватними акторами, зміни в музеях і перспективи кіномереж та індустрії у місті. Саме орієнтація Центру на публічний простір зробила його головним партнером Британської Ради у проекті “FutureCityGame”. Богдан Шумилович був фасилітатором міських ігор у кількох містах України, зокрема у Львові, Вінниці, Мелітополі. Окремі події поступо-

На фото: дискусія “Минуле у змінних кордонах: як писати історію після конфлікту?” в рамках форуму “Донкульт”, червень 2015 р.
Учасники: Сергій Єкельчик, Олена Стяжкіна, Гіроакі Куромія, Софія Дяк
(Фото: Міра Шлапак).

во оформилися у лекційно-дискусійні програми і ставили собі за мету налагодження діалогу між різними середовищами та місцями. Це стало особливо важливим під час збройного конфлікту на сході України. Саме тому в 2015 р. Центр приєднався до культурного форуму “Донкульт”, у рамках якого відбулися численні мистецькі, літературні, музичні події, спрямовані на ознайомлення із культурним різноманіттям Донбасу та переосмислення цього регіону поза однобічною “романтичною” або ж “звинувачувальною” риторикою. У рамках “Донкульту” Центр запропонував лекційно-дискусійну програму, яку розробила Ірина Мацевко. Програма включала відкриті лекції, дискусії і розмови, об’єднані темою історії та спадщини Донбасу. Показником успішності стала висока відвідуваність – впродовж двох тижнів події форуму, анонсовані цією програмою, відвідало 1500 людей.

Усвідомлення гострої потреби публічного усвідомлення, збереження мультикультурної спадщини Львова та переосмислення **меморіально-публічних проектів** стало поштовхом до появи ще одного та сьогодні вже знаного проекту – “Місця єврейської історії у Львові”, що спрямований на дослідження, меморіалізацію та впорядкування місць, пов’язаних із єврейською громадою Львова. У співпраці трьох інституцій – Львівської міської ради, Німецького товариства міжнародної співпраці (GIZ) та Центру міської історії було проведено міжнародний конкурс. Першим місцем для реалізації проекту став простір, де сьогодні розташовані залишки синагоги Золота Роза, місце з фундаментами Бейт Гамідрашу та місце з фундаментами Великої міської синагоги. Усі три будівлі були підірвані у 1943 р. Проект отримав назву “Простір Синагог”

На фото: відкриття виставки
 “Велика війна 1914 -
 ... Індивідуальний
 та глобальний досвід”
 (куратор к. і. н. Оксана Дудко),
 грудень 2014 р
 (Фото: Мар’яна Павлик).

і є результатом п’яти років діалогу між міською владою та різними представниками громадськості, зацікавленими сторонами у місті та поза ним, дослідниками єврейської історії Львова, Галичини, Східної та Центральної Європи. За цей час паралельно тривали архівні дослідження та підготовка проектної документації для кожного місця. Окремим викликом стали адаптація та доопрацювання концепції у проекти сприяння пошуку коштів, а також координація практичної реалізації робіт. Відкриття першої частини проекту – законсервованих залишків синагоги Золота Роза, означеного місця Бейт Гамідрашу та меморіалу “Увіковічнення” з текстами, які є цитатами-голосами єврейських мешканців міста, заплановане на 4 вересня 2016 р. в рамках Європейських днів єврейської культури.

Важливий формат нашої роботи – **виставковий** – орієнтований на заповнення розриву між академічним та популярним способом творення і презентації знань. Саме тому одна з наших принципових ідей – звертатися до тем повсякденності та культури, поміщаючи їх у широкий історичний контекст, і презентувати, обравши доступну та академічно виважену форму виставки, для фахівців та широкої аудиторії зацікавлених. Перша велика виставка, що була створена виключно силами наших співробітників, мала назву “Ерос і сексуальність: століття насильства, контролю та емансипації”. У зв’язку з нею було проведено міжнародну конференцію “Секс у містах: проституція, біле рабство та сексуальні меншини у Східній та Центральній Європі”. Наступну виставку було відкрито в 2010 р.: вона мала назву “Дім: століття змін” і стосувалася культурних, соціальних, політичних та ідеологічних

вимірів помешкання у XX ст. Виставкова програма включала низку лекцій, круглих столів і фільмів у форматі від академічного до ігрового. Уперше спеціальною частиною заходу стала дитяча програма, що її розробила та впровадила Христина Бойко. Документація виставки у форматі книги “Дім. Століття змін” за ред. Софії Дяк включила виставкові матеріали й ті, що не ввійшли до експозиції. Це видання стало спробою синтезованого представлення найновіших досліджень повсякдення та матеріальної культури у світовому контексті.

Рік проведення в Україні і зокрема у Львові футбольного чемпіонату “Євро-2012” був позначений відкриттям виставки “Спорт у місті. Люди, суспільство, ідеологія”, яка разом із супровідними подіями контекстуалізувала спорт як історичний, соціальний і культурний феномен. Виставку знову супроводжував науковий воркшоп, присвячений осмисленню явища “мегаподій” у містах Європи (організований разом із Центром державного управління та культури в Європі Університету Сент-Галлена, Швейцарія). У кінці 2014 р. в було відкрито виставку “Велика війна 1914 – ... Індивідуальний та глобальний досвід”, яка репрезентує погляд на Першу світову війну з двох різних, але поєднаних перспектив: з одного боку, як на глобальний конфлікт, а з іншого – як на індивідуальний досвід різних її учасників. Виставка не обмежується експозицією і включає програму, під час якої автори та запрошені дослідники проводять екскурсії та лекції про різні аспекти Великої війни. Для дітей і підлітків, які відвідують виставку, а також для батьків і педагогів спеціально розроблено дитячу освітню програму. Це стало початком для розбудови освітньої програми Центру, яку веде едукаторка Христина Бойко. У співпраці з учителями простір виставки використовується для проведення уроків, додаткових занять тощо. Подібно до попередніх виставок важливими є зв’язки між публічними та академічними форматами, тому в червні 2016 р. відбувся дослідницький воркшоп “Міський досвід Великої війни у Східній Європі”.

Новим досвідом у виставковій та публічній роботі Центру стала співпраця із давньою і добре знаною інституцією у Львові – Львівською національною галереєю мистецтв. Створення програми лекцій та дитячої програми “Ктубот. Єврейські сімейні традиції та традиційні сім’ї” для виставки віднайдених ктубот (єврейські шлюбні контракти) з Італії відбувалися у просторі галереї та стали чудовою нагодою для обміну досвідом.

Замість підсумку: анонси та плани

У 2016 р. плани Центру включають оформлення ще двох дослідницьких тем-груп, які стосуватимуться популярної культури та міста, а також концептуалізації зв’язків між публічною та міською історією. Це вплине на подальше розширення бібліотечного фонду, який на сьогодні охоплює понад 7 тис. книжок різними мовами. Оскільки підбірка віддзеркалює основні сфери інтересів Центру як інституції та його окремих співробітників, а також стипендіатів, то тематика популярної культури додається до переліку, який уже включає міську історію, історію Львова та Східної Європи,

єврейські студії, медіаісторію, дослідження пам'яті, спадщини та публічної історії. У планах Центру – поновлення серії воркшопів про візуальні та усноісторичні джерела, їх використання та архівування, особливо у зв'язку із розвитком цифрової історії у дослідженні міст. Продовження воркшопу “Міський досвід Великої війни у Східній Європі” відбуватиметься у Києві і зосередиться на міському досвіді під час революцій, громадянських воєн та заворушень у період від 1917 до початку 1920-х рр. у Східній Європі та поза її межами і буде частиною ширшої програми. Уже триває розпочалася співпраця з Платформою сучасної культури “Ізоляція” для перенесення, адаптації, доповнення та показу виставки про Першу світову війну у Києві у 2017 році. Також ведеться підготовка до конференції про періоди та моменти “входження” і “виходження” з соціалістичних систем на рівні міст, але у глобальному вимірі.

Новою ініціативою буде видавнича “міська серія”, яка зосередиться на перекладах нових монографій, присвячених різним аспектам історії міст в Україні та в Центрально-Східній Європі. У такий спосіб ми прагнемо долучитися до пожвавлення обміну не лише у дослідницькому середовищі, але й зробити вибрані публікації доступними усім зацікавленим міською перспективою історії.

Проведення літніх шкіл розвиватиметься у двох напрямках. Продовжиться серія, присвячена єврейській історії та питанням спадщини. Якщо у 2016 р. темою школи будуть культурні середовища, а учасники працюватимуть над форматом міських прогулянок (city-walks), то в 2017 р. – над виставковими та музейними проектами. Міська літня школа досліджуватиме Сихів, найбільший житловий район Львова.

Також триватиме грантова програма Центру, за допомогою якої вибудовується персональна та інституційна співпраця. У 2015–2016 рр. на базі Центру перебувають 10 стипендіатів, які провадять власні дослідницькі проекти, у тому числі дисертаційні, та беруть активну участь у співтворенні наших програм та в академічному житті.

Уже сьогодні Центр працює над створенням двох нових виставок, запланованих відповідно на серпень 2016 р. та весну 2017 р. Виставка “Львів’90. Завтра буде краще” запропонує фотографії Тадеуша Рольке (Tadeusz Rolke), які задокументували Львів навесні 1990 р. Це буде поєднання фоторепортажу з історичними контекстами Східної Європи, пов’язаними з падінням Радянського Союзу та соціалістичного блоку. Фокус на одному місті та одному тижні у 1990 р. дає змогу подивитися на “момент напередодні”, локалізувати велику історію, наповнити її дуже різними учасниками. Ця виставка є одним із можливих способів розказати історію порівняно недавнього часу та стати місцем для розповідей і розмов учасників, які пам’ятають цей час і які є не лише відвідувачами, але й співавторами – і цієї виставки, і самої історії. Наступна виставка “Публічна та цифрова: історія [для] міста” представить ключові ідеї та формати, у яких історія використовується в сучасних суспільствах та що це означає для дослідження, концептуалізації та осмислення історії міста.

Ми відкриті до співпраці й надалі долучатимемося до щоразу динамічнішого середовища дослідників, практиків та усіх зацікавлених містами у їх історичному, але також і сучасному та майбутньому розвитку.

Співавтори: Гаральд Біндер, Оксана Дудко, Ірина Мацевко, Богдан Шумилович.

Софія Дяк, Ірина Склокіна

ДОКУМЕНТИРОВАНИЕ, ИССЛЕДОВАНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ ИСТОРИИ ГОРОДОВ В УКРАИНЕ: ОПЫТ ЦЕНТРА ГОРОДСКОЙ ИСТОРИИ ВО ЛЬВОВЕ

Статья освещает основание и работу Центра городской истории во Львове как часть институционализации городской истории и урбанистических исследований в Украине и Восточной Европы. Центр был основан в 2004 г. в формате частной фондации в Вене, а в 2006 г. был открыт офис во Львове. Основные цели работы Центра – это исследование истории городов Центрально-Восточной Европы, популяризация городской истории как междисциплинарного формата; способствование международному академическому и культурному обмену; углубление знания и понимания истории и наследия в сотрудничестве с местными и международными институтами. Тремя основными направлениями работы Центра являются исследование, цифровое архивирование, цифровая и публичная история. Хотя изначально многие проекты сосредоточивались на Львове, расширение фокусов было частью развития институции, и теперь интересы центра включают разнообразные городские опыты – исторических городов, советских городов, промышленных и моноиндустриальных, полиэтнических и переживших конфликты и насильственные трансформации.

За 10 лет Центр стал не только исследовательской институцией, но и активным участником преобразований символического пространства Львова, местом для дискуссий и презентации результатов других исследований и инициатив, площадкой неформальных образовательных практик и лабораторией развития новых способов контекстуализации, представления и использования разнообразных архивных медиа и документов. С помощью различных форматов – школ, конференций, воркшопов, семинаров, лекций, презентаций и круглых столов, выставок, интерактивных карт, оцифровки и популяризации коллекций фото- и видеоматериалов, образовательных программ для детей и взрослых – мы стремимся приобщить к диалогу более широкие аудитории из академической и неакадемической сфер для создания участнической исторической культуры в Украине.

Sofia Dyak, Iryna Sklokina

DOCUMENTING, RESEARCHING AND PROMOTING URBAN HISTORY IN UKRAINE: EXPERIENCES OF THE CENTER FOR URBAN HISTORY IN LVIV

The article presents establishing and developing the Center for Urban History in Lviv as a part of larger trend to promote and institutionalize urban history and urban studies in Ukraine and Eastern Europe. Discussing founding ideas and program, as well as their further implementation gives an insight into academic as well as public landscapes of urban research, both locally and

internationally. The Center was founded in 2004 as a private foundation in Vienna and two years later, in 2006, the office was established in Lviv to launch its program activities. Major objectives of the Center are to promote research on the history of cities and towns in Eastern and Central Europe; to advance urban history as an interdisciplinary field and a platform for international cooperation; to enhance critical understanding of urban history and heritage in cooperation with local and international institutions; to engage into contemporary cultural life in the city and thus contribute to public and open engagement with the past. Three major focuses of work of the Center were gradually shaped and now they include research, digital archiving, digital and public history. While initially many projects focused on Lviv, expanding geographical scope was part of development of the institution. Therefore, presently, the interests include various urban experiences, such as of historical cities, Soviet cities, industrial and mono-industrial, multiethnic cities, as well as the cities surviving conflicts and violent transformations.

Over the 10 years of its activities, the Center has become both the institution to conduct research and an instrumental actor to transform symbolic spaces of Lviv, the place for discussions and presentation of results of other studies and initiatives, a platform for informal educational practices and a laboratory to develop new ways of contextualizing, representing and using different archival media and documents. Different formats such as schools, conferences, workshops, seminars, lectures, presentations and round tables, exhibitions, interactive maps, digitalization and promotion of collections of photo and video materials, and educational programs for children and adults constitute our program activities and help engaging broader academic and non-academic audiences into a dialogue to promote participatory historical culture in Ukraine.

МІСЬКА АРХЕОЛОГІЯ

УДК: 94(477.51)«9/12»

Іван Кедун,

к. і. н., доцент,

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

e-mail: kedunis@ukr.net

Олексій Пархоменко,

Центр пам'ятокознавства Національної Академії Наук України і

Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ДО ПИТАННЯ ПРО ЛОКАЛІЗАЦІЮ ЛІТОПИСНОГО УНЕНІЖА

Розглядається проблема локалізації літописного Уненіжа на території сучасного міста Ніжин. У дослідженні приводиться історія археологічних досліджень пам'ятника, який сьогодні пов'язується з літописним містом. Так само на основі аналізу літописних повідомлень розглядається історія формування основних концепцій локалізації Уненіжа. Детально аналізуються дві основні концепції.

Особлива увага приділяється розгляду результатів археологічних досліджень на території урочища "Городок" (Комуна) м. Ніжині, Чернігівської області. Детально описуються досліджені археологічні об'єкти на території городища і посада. Також розглядається весь комплекс археологічного матеріалу.

На основі аналізу останніх археологічних досліджень і літописних повідомлень в дослідженні висувається і обґрунтовується гіпотеза про те що, на даному етапі не видається можливим локалізувати Уненіж на території ур. "Городок" у м. Ніжині.

Ключові слова: Уненіж, Ніжин, археологічні дослідження, літописне повідомлення.

Походження міста Ніжин здебільшого пов'язують з літописними городами Ніжатином та Уненіжем. Як наслідок склалися різні точки зору, яким присвячена маса історіографічних досліджень. За однією з них сучасне місто Ніжин походить від давньоруського Уненіжа згаданого в Іпатіївському літописі під 1147 (6655) роком (М. М. Карамзін, М. О. Максимович, О. М. Лазаревський, А. М. Насонов та ін.).

У той рік Великий князь Київський Ізяслав Мстиславович разом з братом Ростиславом Смоленським пішов походом на Чернігово-Сіверське князівство, проти князів Чернігівського Володимира, Стародубського Ізяслава Давидовича та Новгород-Сіверського Святослава Ольговича. Причина походу полягала в тому, що в попередні роки Ізяслав Київський активно підтримував Давидовичів у боротьбі з Ольговичами. Але на 1147 р., коли сини Мстислава Великого вже були готові піти війною проти Ольговичів виявилось, що Давидовичі з ними вже уклали мирну угоду. Як наслідок розгніваний київський князь повів свої війська проти колишніх союзників¹.

¹ Махновець, Л. Є.
(З давньорус. пер.),
Мишанич, О. В. (Відп. ред.).
(1989) Літопис руський. Київ:
Дніпро, 261

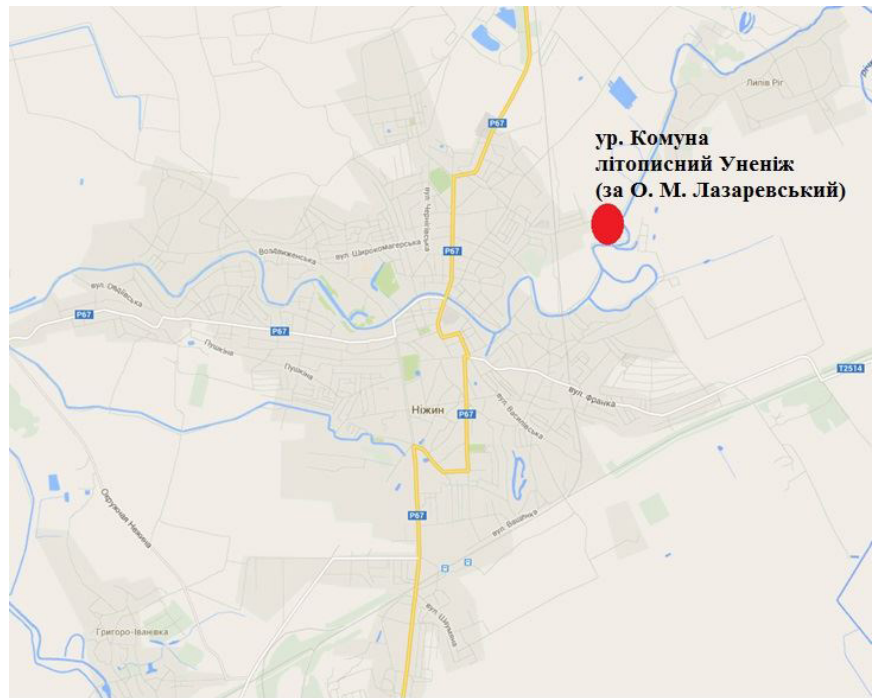

Рис. 1. Карта-схема розташування ур. Комуна (літописного Уненіжа за О. М. Лазаревським).

Під час походу Ізяслав Мстиславович узяв Всеволож (ототожнюється із сучасним с. Сиволож Борзнянського р-ну, Чернігівської обл.). Далі в літописі зазначається: “...Ізяславъ же Мъстиславличъс братѣмъ своимъ Ростиславомъ. не идоста по нихъ но тоу пришедше ко Всеволожю. полкъ своими и взяша Всеволожъ градъ на щитѣ. и ина в нѣмъ бѣста два города вошла слышавше инии градъ Оуненѣжъ. Бѣлавежа. Бохмачъ вѣже Всеволожъ взятъ. и побѣгоша Черниговоу. и инии гради мнози. бѣжаша. слышавше Ізяславъ и Ростиславъ посласта по нихъ. и постоша И на поли. и тоу взяша ты три городы. а инии оудоша І. Ізяславъ же повелѣ зажечи. грады ты слышавъ же Глѣблъцъ. вѣже Оуненѣжъ. и Бохмачъ и Бѣлоувежю и. не оута/ оубѣжати...”².

Мабуть першим, хто локалізував Уненіж на території сучасного Ніжина був М. М. Карамзін. М. О. Максимович розвинув цю думку, яка, у свою чергу, заперечує точку зору М. В. Гербеля, щодо критики його перекладу “Слова о полку Ігоревім”³. Так М. В. Гербель локалізував Ніжатину ниву, на території сучасного Ніжина, опираючись на подібність звучання назв. М. О. Максимович розкритикував дану точку зору, стверджуючи що Ніжатина нива розташована неподалік Чернігова і не належить до Ніжина, оскільки, щодо останнього, історична географія давно закріпила “давній город Унѣжъ”⁴.

О. М. Лазаревський також став прихильником даної теорії. Він локалізував літописне городище на території хутора Городок (сучасний мікрорайон м. Ніжина – Комуна) на правому березі р. Остер (рис. 1)⁵. Наступним А. М. Насонов дав визначення Уненіжу як прикордонному городищу Чернігово-Сіверського князівства на межі з Переяславським. Природним рубежем між ними була р. Остер. Також він критикує думку П. В. Голубовського, який ототожнював Уненіж з Іван-городом (Ічнянський р-н, Чернігівська обл.). Дослідник також спробував на основі літопису реконструювати шлях походу Ізяслава і Ростислава Володимировичів, які почали

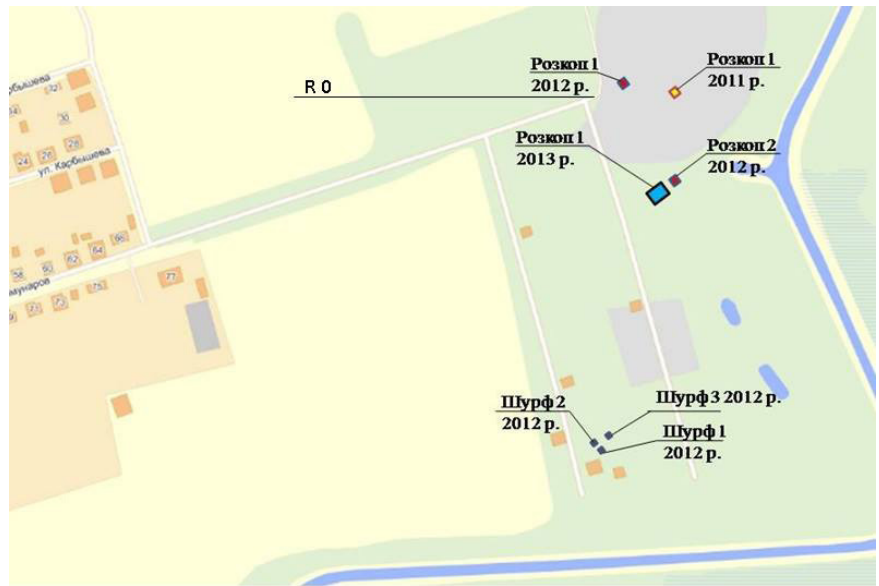
² Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), (1908) Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб, 248–249.

³ Ситий, Ю. М. (2005). До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Унені́жа. *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*. 1(4), 7–13.

⁴ Максимович, М. А. (1855) Замечания на Песнь о полку Игореве в стихотворном переводе г. Гербеля. Москва. Б.и. Ч. 2, кн. 2, 130–131.

⁵ Лазаревский, А. М. (1893) Описание старой Малороссии. (Т.2) Полк Нежинский. Київ, 51.

Рис. 2. Карта-схема розташування розкопів та шурфів 2011–2013 рр.

його від Чорної могили у верхньому Посуллі на Глібль, де розташовувалися війська Ізяслава Давидовича і Святослава Ольговича з половцями. Але останні, почувши про наближення київських князів з чорними клобуками, спрямували до Чернігова. Володимировичі пішли їм напереріз, і тому до Всеволожа вони підійшли з півдня, точніше з південного сходу і Іван-город, був би першим на шляху київських військ. А тому ототожнювати Уненіж з Іван-городом не варто⁶. Гіпотези про походження Ніжина від літописного Уненіжа свого часу дотримувалися і М. П. Погодін, архієпископ Філарет Гумілевський, М. П. Василенко, М. Н. Петровський та ін.

У наш час територія, що ототожнюється з літописним Уненіжем, розташована на території мікрорайону сучасного Ніжина в урочищі Комуна. Втім таке ототожнення є дискусійним. Зберігся також первинний топонім Городок. У XIX ст. це був окремий хутір неподалік від Ніжина. До наших часів збереглися руїни садиби капітана Йосифа Мозгалевського⁷.

Перші археологічні спостереження на території урочища були проведені у 1981 р. В. П. Коваленком, який спробував підтвердити гіпотезу про наявність давньоруського городища⁸. Воно займає ділянку правого берега р. Остер, біля впадіння у неглибокого яру. Городище являє собою округлий майданчик діаметром 100 м, її висота над заплавою р. Остер 3–4 м. Із заходу та півдня городище обмежене ровом. Посад городища в урочищі Комуна розташований біля вигина невисокої тераси правого берега р. Остер, що в цьому місці повертає з півночі на захід. Підвищення з півночі та заходу огинає неглибока низовина завширшки 30–50 м, за якою культурний шар поселення продовжується в північному, південному та західному напрямках. Загалом, площа посаду складає близько 11–12 га. У XIX – на початку XX ст. на території городища існувала панська садиба, від якої вціліли залишки окремих цегляних будівель. Сьогодні територія городища використовується під приватні земельні ділянки.

Розкопки пам'ятки вперше проводились 1989–1990 рр. Ю. М. Ситим. У 2011–2013 рр. дослідження продовжені авторами статті (рис. 2).

⁶ Кедун, І. С. (2014).

До питання про топографію давньоруських пам'яток на території міста Ніжин. *Ніжинська старовина*. 17 (20), 5–14.

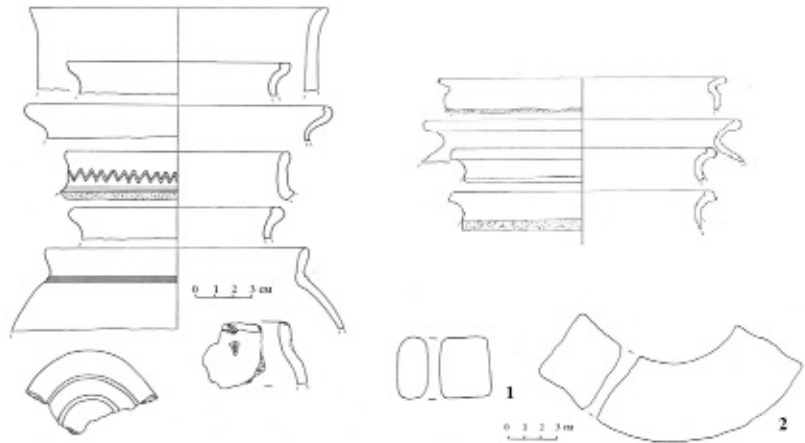
⁷ Зеленицкий, Е. (Предс.).

(1902) Труды Черниговской Губернской архивной комиссии. Топографическое описание городов Чернигова, Нежина и Сосницы по рукописи (1783 г.). Чернигов, Вып. 4, 184.

⁸ Коваленко, В. П. (1988)

До питань про першопочатки Ніжина. *Тези II Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства*. Вип. I, 9–10.

Рис. 3. Кераміка з розкопу 2011 р. та фрагменти точильного бруска та точильного круга

Стратиграфія розкопів дозволила виявити, що пам'ятка є багатошаровою, датується добою неоліту (VI–III тис. до н. е.), бронзи (II тис. до н. е.), раннього залізного віку (VII–III ст. до н. е.) та XI – серединою XIII ст. Згідно з матеріалами попередніх досліджень, культурний шар пам'ятки має потужність понад 1 м, слабо насичений знахідками. Втім, предметом даного дослідження є лише давньоруський період, тому матеріали попередніх епох залишимо поза увагою.

На території власне городища, вдалося зібрати лише невелику колекцію кругової кераміки XII – середина XIII ст. Залишків давньоруських споруд не виявлено. Лише кілька стовпових ям, в яких археологічний матеріал також не було виявлено. Судячи з топографії материка та стратиграфічного матеріалу, можна стверджувати, що, так зване, городище мало зовсім інший рельєф, а основна маса ґрунту є переміщеною, яка використовувалася під час будівництва панської садиби. Втім наявність давньоруського матеріалу на даному етапі не дозволяє повністю заперечити висновки Ю. М. Ситого про існування тут давньоруського городища. Уперше територія пам'ятки була заселення за доби бронзи, про що свідчать фрагменти ліпленого посуду даного періоду. За доби Київської Русі (XI–XIII ст.), на думку Ю. М. Ситого, тут на місці піщаного насипу, з півночі прикритого природною улоговиною, ймовірно, існувало давньоруське городище площею 1 га⁹. При цьому переважна більшість виявлених артефактів належить до XII ст. – часу, коли, напевно, відбувається його розквіт. Судячи з усього, територія пам'ятки була заселеною і в XVII–XVIII ст., що не зафіксовано в матеріалах більш ранніх досліджень. В XIX – на початку XX ст. культурний шар городища зазнав значного руйнування унаслідок розбудови приватного маєтку.

На захід від городища у траншеї 1990 р. Ю. М. Ситому вдалось зафіксувати частину рову, орієнтованого за віссю південь–північ. Його глибина – до 3 м від рівня сучасної поверхні¹⁰.

У північній частині посаду дослідником було виявлено рештки давньоруської забудови, зокрема два котлована від споруд та три ями XII – середини XIII ст. Також вдалось зафіксувати рівчак, що, на думку Ю. М. Ситого, служив для закріплення нижньої частини тину, який вірогідно, розподіляв дві сусідні садиби. Речовий матеріал представлений побутовим інвентарем, вістрям

⁹ Ситий, Ю. М. (1991) Отчет об охранных работах в г. Нежине Черниговской обл. в 1989–1991 гг. Машинопис. Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею, 15.

¹⁰ Ситий, Ю. М. (1990) Отчет об археологических работах на Черниговском 1989 г. Задесенье. 1989/137. Фонд експедицій Науковий архів ІА НАН України. Київ (1989/137), 11.

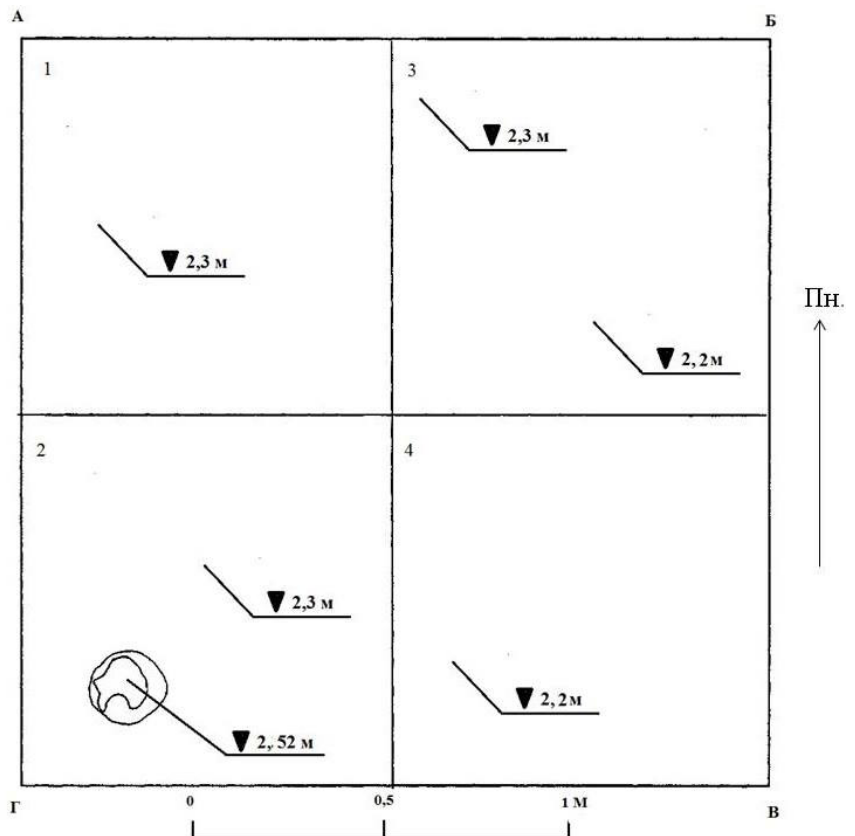

Рис. 4. План по матеріку розкопа, 2011 р.

¹¹ Ситий Ю. М. (2005)

До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Уне́ніжа. *Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник*. 1(4), 7-10.

¹² Ситий Ю. М. (1990) Отчет об археологических работах на Черниговском 1989 г. Задесенье. Фонд экспедиций Науковий архів ІА НАН України. Київ. (1989/137), 10

¹³ Ситий Ю. М. (1990) Отчет об археологических работах на Черниговском 1989 г. Задесенье. Фонд экспедиций Науковий архів ІА НАН України. (1989/137), 17

¹⁴ Ситий Ю. М. (1990) Отчет об археологических работах на Черниговском 1989 г. Задесенье. Фонд экспедиций Науковий архів ІА НАН України. (1989/137), 18

стріли та вушком бронзового казана, який має аналогії у Волзькій Булгарії та Середній Азії. Автор досліджень зауважує, що в заповненні споруд та ям у великій кількості трапляються вуглинки та попіл. На його думку, це свідчить (враховуючи знахідку монгольського вістря стріли) про загибель садиби у пожежі під час монголо-татарської навали¹¹.

Крім того, поряд з розкопом у двох шурфах були фрагментарно зафіксовані рештки ще трьох споруд. При докладному вивченні у їхню заповненні також було зафіксовано уламки печини та вуглинки. Це може свідчити про їхню загибель під час пожежі¹².

Керамічний матеріал представлений фрагментами гончарного посуду, що датується XII – серед. XIII ст. На частині денець (14 фрагментів) зафіксовані клейма, що являють собою традиційні кола, спиці і цятки. У той самий час трапляються клейма незвичайної конфігурації – у вигляді кола, від якого відходять промені¹³.

Речовий матеріал представлений предметами побуту: прясельцями, фрагментом скляного браслету, дужки та оковки відра, частиною ключа, ножами, точильними брусками, гудзиком і жорном. Також виявлені предмети, що пов'язані з елементами озброєння: проушина сокири, частина вудил, наконечник черешкової стріли¹⁴.

Під час дослідження на території городища у 2011–2013 рр. вдалося зафіксувати наступну стратиграфію. Нижче рівня сучасної денної поверхні під шаром сучасного переміщеного ґрунту (потужність до 0,9 м) міститься шар сірого суглинку (потужність від 0,1 до 0,9 м) з матеріалами XIX – поч. XX ст. Ймовірно, зазначений шар відповідає періоду існування на території городища маєтку. Глибше простежений прошарок сіро-коричневого плями-

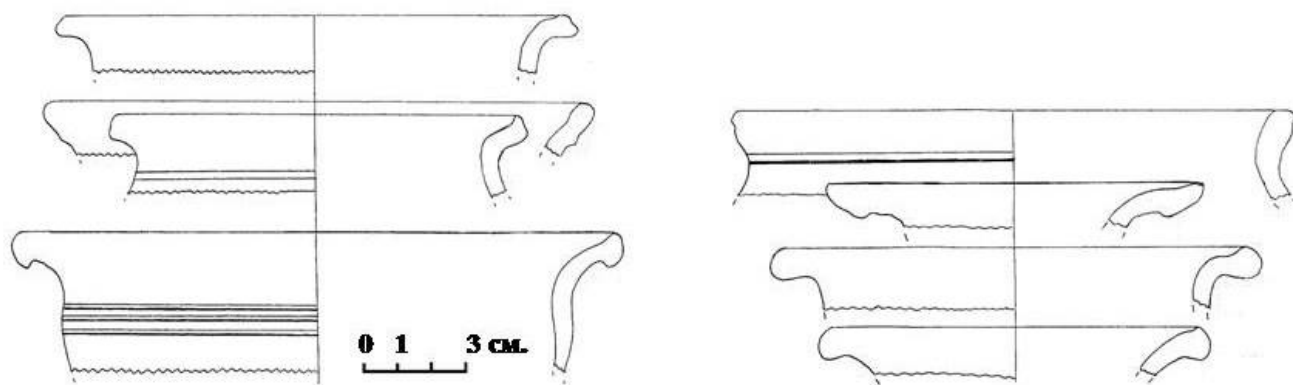

Рис. 5. Кераміка з розкопів
2012 р.

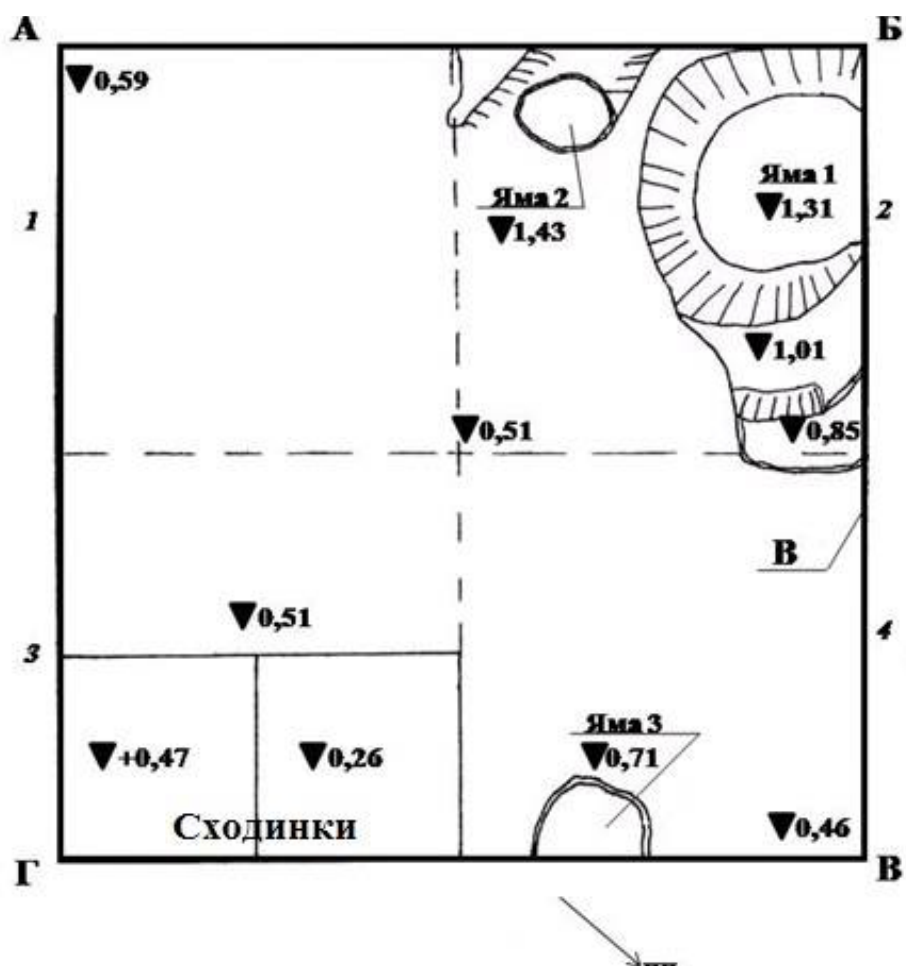

Рис. 6. План по матеріку
розкопу 1, 2012 р.

Рис. 7. Кераміка з шурфа 3,
2012 р.

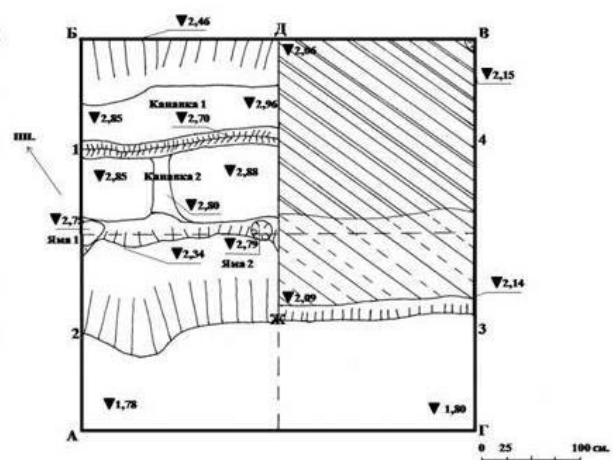
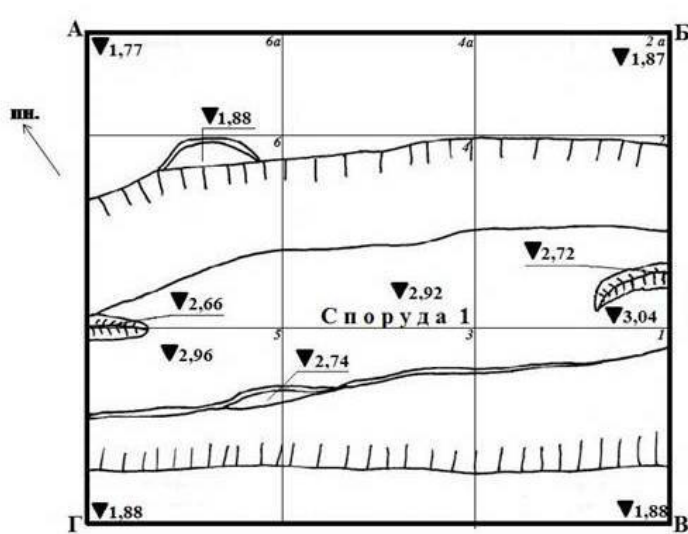
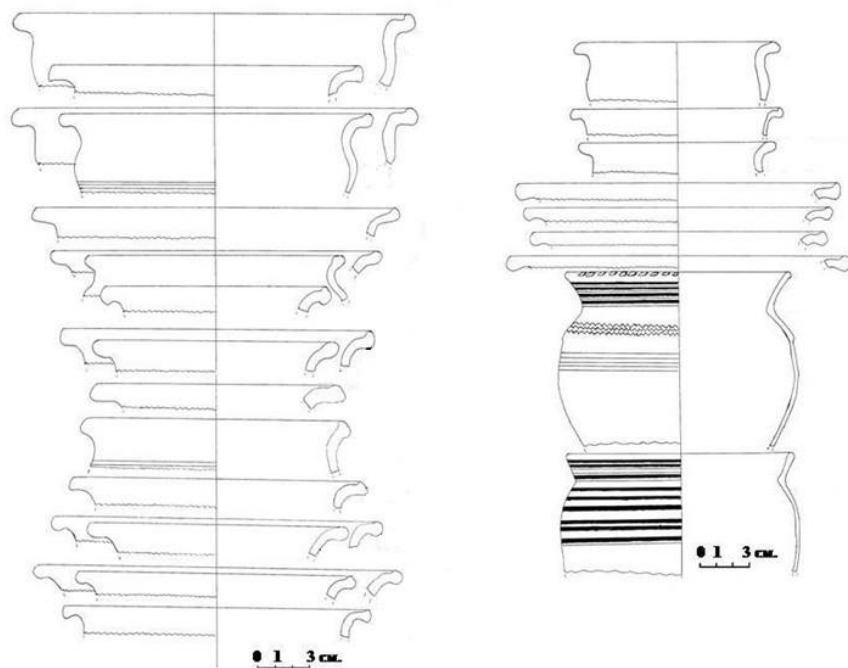

Рис. 8. План по матеріку
розкопів 2012-2013 рр.

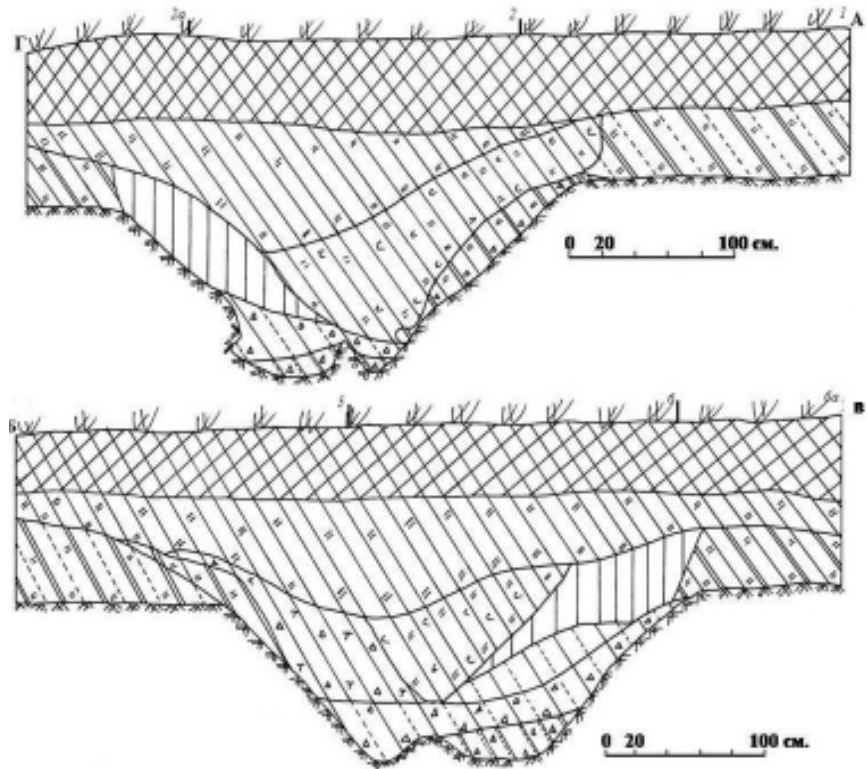

Рис. 9. Стратиграфія стінок розкопу 2013 р.

стого суглинку потужністю до 0,8 м. Він перекриває материк. Материк утворений жовто-сірим плямистим суглинком.

Під час опрацювання культурного шару зібрано невелику колекцію фрагментів керамічного посуду, що датуються XII – XIII ст. (рис. 3). Також знайдено уламок точильного бруска та точильного круга. Судячи з всього, знахідки перебували у перевідкладеному стані. Звертає на себе увагу мала насиченість культурного шару археологічними матеріалами. В материк зафіксовано стовпову яму, заглиблену на 0,22 м. Археологічні матеріали в її заповненні відсутні. Інших археологічних об'єктів не зафіксовано (рис. 4).

Лише під час робіт у 2012 р. в південно-західній частині дитинця вдалось зафіксувати рештки давньоруського культурного шару у вигляді шару чорного суглинку потужністю 0,5 м, який перекривав материк. Під час його зачистки було зібрано уламки давньоруських посудин XII ст. (рис. 5).

Археологічні об'єкти на даній ділянці були представлені трьома ямами, в яких, як і в попередніх випадках, археологічних матеріалів не виявлено (рис. 6).

Також під час робіт 2012-2013 рр. досліджено частину рову завдовжки 11,5 м., орієнтованого за віссю південний захід – північний схід. Верхню частину заповнення об'єкта на 2/3 її глибини утворювали послідовні шари темно-сірого, сіро-жовтого плямистого, коричневого, чорного суглинків. Вони містили незначну кількість уламків керамічних горщиків XII ст. В придонній частині лежав шар сіро-жовтого шаруватого супіску. Канавки на дні заповнював жовто-сірий шаруватий супісок. В нижніх шарах виявлені декілька фрагментів кераміки XII ст. (рис. 5, 7, 8, 9)¹⁵.

¹⁵ Кедун, І. С. (2013) До питання про першопочатки давньоруського Ніжина. *Ніжинська старовина*. 15 (18), 13-16

За своєю конфігурацією та характером заповнення досліджена споруда, скоріш за все, є частиною рову, що оточував городище. Ймовірно інша ділянка рову була раніше досліджена Ю. М. Ситим.

Отже на даний час досліджено близько 300 кв. м культурного шару. Така площа дає підстави робити певні висновки про локалізацію літописного Уненіжа на території урочища Комуна.

Загалом, під час досліджень 2011-2013 рр. вдалось підтвердити існування в урочищі Комуна давньоруського поселення. Воно мало досить примітивні укріплення – було оточене ровом із встановленим на дні частоколом. Виникли ці укріплення, скоріше за все, в XII ст. і використовувалися досить незначний період. Такі прості за конструкцією укріплення є нетиповими для тогочасних городищ Русі. Цей факт, а також незначна концентрація давньоруських матеріалів в культурному шарі поселення, дозволяє дійти висновку, що скоріш за все, це було укріплене селище.

На підтвердження такої тези можемо навести порівняльний аналіз кількості фрагментів кераміки знайдених на території Уненіжа та на поселенні Нове Місто, що є найближчим до першого. Для підрахунку беремо площу розкопок та кількість матеріалу давньоруського часу. Зауважимо, що площа досліджень на території Нового Міста становить всього 12,4 кв. м., а кількість фрагментів керамічних посудин складає 618. Для об'єктивного порівняння Уненіжа беремо розкопки 2011–2013 рр. З підрахунку виключаємо шурфи, що були закладені у південній частині посаду, оскільки в двох з них культурний шар не було зафіксовано, а в третьому було зафіксовано яму з археологічним матеріалом, що датований XVII ст. Площа розкопів становить 87 кв. м; кількість уламків кераміки, разом з підйомним матеріалом становить 285 одиниць.

На основі такого порівняння ми можемо говорити про слабку насиченість культурного шару на території урочища Комуна, що не дозволяє припускати існування тут великого давньоруського поселення, яке можна було б співвіднести з літописним Уненіжем. Втім, майбутнє розширення площі досліджень може суттєво змінити висновки.

REFERENCES

- Makhnovets, L. Ye. (Z davn'orus. per.). Myshanych, O.V. (Vidp. Red.). (1989) *Litopys rus'kyi*. Kyiv: Dnipro.
- Polnoye sobraniye ruskikh letopisey (PSRL). (1908). T. 2. Ipatyevskaya letopis. SPb.
- Sytyy, Yu. M. (2005) Do pytannya pro lokalizatsiyu litopysnoho Nizhatyna ta Unenizha. *Nizhyns'ka starovyna: Naukovyy istoryko-kul'turolohichnyy zbirnyk*. Vyp. 1(4). 7-13.
- Maksimovich, M. A. (1855) *Zamechaniya na Pesn o polku Igoreve v stikhotvornom perevode g. Gerbelya*. Moskva. B.v. Ch. 2. kn. 2.
- Lazarevskiy, A. M. (1893) *Opisaniye staroy Malorosii*. T.2 Polk Nezhinskiy. Kyiv.
- Nasonov, A. N. (1951) "Russkaya zemlya" y obrazovanye terrytoryy drevnerusskoho hosudarstva. Moskva.
- Zelenitskiy, E. (Preds.). (1902) *Trudy Chernigovskoy Gubernskoy arkhivnoy komissii. Topograficheskoye opisaniye gorodov Chernigova, Nezhina i Sosnitsy po rukopisi (1783 g.) Chernigov*. Vyp. 4.

Kovalenko, V. P. (1988) Do pytan' pro pershopochatky Nizhyna. *Tezy II Chernihivs'koyi oblasnoyi konferentsiyi z istorychnoho krayeznavstva*. I, 9 – 10.

Sytyy, Yu. M. (1990) Otchet ob arkheolohycheskykh rabotakh na Chernyovskom 1989 h. Zadesen'e. Fond ekspedytsiy Naukovyy arkhiv IA NAN Ukrayiny. (1989/137).

Sytyy, Yu. M. (1991) Otchet ob okhrannykh rabotakh v g. Nezhine Chernigovskoy obl. v 1989 – 1991 gg. Mashynopys Naukovyy arkhiv Nizhyns'koho krayeznavchoho muzeyu.

Kedun, I. S. (2013) Do pytannya pro pershopochatky davn'orus'koho Nizhyna. *Nizhyns'ka starovyna*. 15 (18), 13-16

Kedun, I. S. (2014) Do pytannya pro topohrafiyu davn'orus'kykh pam'yatok na terytoriyi mista Nizhyn. *Nizhyns'ka starovyna*. 17 (20), 5-14.

Иван Кедун, Алексей Пархоменко

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ ЛЕТОПИСНОГО УНЕНИЖА

Рассматривается проблема локализации летописного Уненижа на территории современного города Нежин. В исследовании представлена история археологических исследований памятника, который сегодня связывают с летописным Уненижем. Так же на основе анализа летописных сообщений рассматривается история формирования основных концепций локализации Уненижа. Детально анализируются две основных концепции.

Особенное внимание уделяется рассмотрению результатов археологических исследований на территории ур. "Городок" (Коммуна) в г. Нежин Черниговской области. Детально описываются исследованные археологические объекты на территории городища и посада. Также рассматривается весь комплекс археологического материала.

На основе анализа последних археологических исследований и летописных сообщений в исследовании выдвигается и обосновывается гипотеза о невозможности на данном этапе локализовать Унениж на территории ур. "Городок" в г. Нежин.

Ключевые слова: Унениж, Нежин, археологические исследования, летописное сообщение.

Ivan Kedun, Oleksiy Parkhomenko

ON THE LOCALISATION OF THE CRONICLE CITY UNENIZH

This article deals with a very topical problem of localization of the chronicle Unenizh on the territory of today's Nizhyn. In this research the history of archaeological research of the monument which is now associated with the chronicle Unenizh is presented. The history of the formation is also examined on base of the analysis of the chronicle reports of the basic concepts of the Unenizh's localization. Two main concepts are analyzed in detail.

Particular attention is paid to the results of archaeological research on the territory of the tract "Gorodok" (Commune) in Nizhyn, Chernihiv region. It describes in detail the studied archaeological sites in the territory of the settlement and trading quarter. Here the whole complex of archaeological material is also regarded.

The hypothesis of impossibility of Unenizh's location in the territory of the tract "Gorodok" in Nizhyn is put forward and substantiated on the basis of the latest archaeological research and chronicle reports in the study.

Keywords: Unenizh, Nizhyn, archaeological research, chronicles message.

УДК: 904:72(477-25)«08/12»

Вадим Лукьянченко,

Заслуженный архитектор Украины

e-mail: dimlukas@ukr.net

ГОРОДНИ – ОБОРОННЫЕ СТЕНЫ КИЕВА IX–XIII вв.

Часть первая

Земляные валы

Исследования архитектурного образа древнего Киева включают в себя многие важные аспекты, требующие серьезных археологических и библиографических исследований. Среди них одним из главных является вопрос о конструктивных и функциональных особенностях оборонительных сооружений столицы Киевской Руси.

В статье пересмотрено общераспространённое мнение о широком развитии на Руси в IX–XIII вв. укреплений в виде земляных валов с внутренними деревянными конструкциями.

Рассматриваются некоторые воссозданные исторические реконструкции деревоземляных оборонительных укреплений Дании, Польши и Украины.

В представленной работе сопоставляются и анализируются известные публикации и реконструкции городских оборонительных укреплений славян указанного периода, а также представлена авторская гипотеза эволюции деревоземляных укреплений.

Автор утверждает, что разделение конструкций земляных валов на “сложный” и “простой” типы ошибочно. При своем возведении земляные валы первоначально никогда не армировались.

Ключевые слова: Древний Киев, оборонные стены, земляные валы, городни.

Кучастию в проекте “Парк Киевская Русь” меня пригласили летом 2008 года. Идея Владимира Владимировича Янченко воссоздать на площади в 10 га город Киев IX века в масштабе 1:1 просто очаровывала. Это была возможность осуществить свои детские мечты: вернуться в машине времени на 1000 лет назад и пройтись по улицам любимого города.

Для этого нужна была всего лишь малость – воссоздать его исторический образ. В качестве первого шага необходимо было осуществить научные исследования: собрать и проанализировать материалы об архитектуре Киева IX–XIII вв., его планировочной структуре, культовых, гражданских и фортификационных сооружениях, жилых и хозяйственных постройках. Нас интересовали вопросы о материалах, инструментах и технологиях строительного производства той эпохи. Необходимо было понять тактику осады и обороны славянских поселений IX–XIII вв., детально из-

Ил. 1. “Торжище” в преграде
Киева в “Парке Киевская Русь”.
Май 2015.

учить быт жителей: на чем спали и готовили пищу, где и как питались, где находилось отхожее место и тому подобное. Изучив все это, можно было приступать к проектированию, а затем – к строительству.

Познание – процесс бесконечный, и мы, живущие уже в XXI веке, находимся только в начале пути изучения нашего тысячелетнего прошлого.

Исследования архитектурного образа древнего Киева включают в себя многие важные аспекты, требующие серьезных археологических и исторических исследований. Среди них одним из главных является вопрос о конструктивных и функциональных особенностях оборонительных сооружений столицы Киевской Руси.

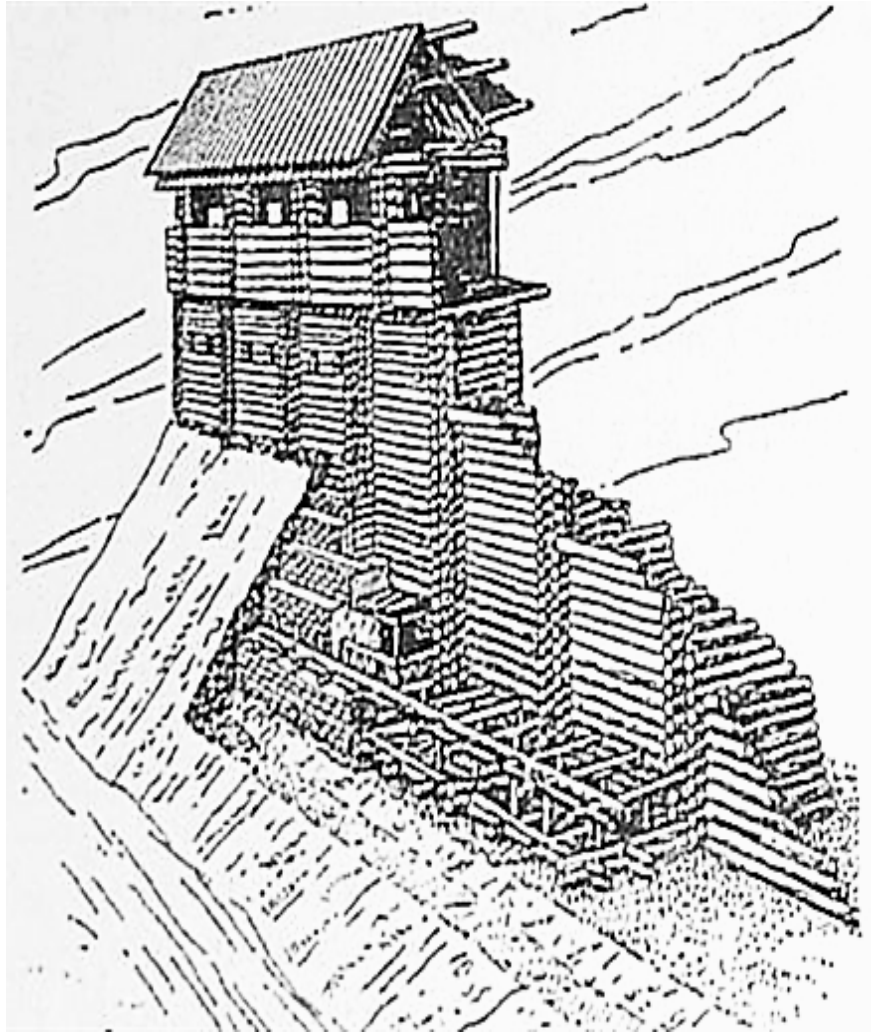
В представленной работе сопоставляются и анализируются известные публикации, материалы археологических и исторических исследований, а также реконструкции городских оборонительных укреплений славян периода IX–XIII вв.

Фортификационная система Киева была достаточно хорошо организована уже в X ст. Она состояла из оборонительных сооружений самого города и его окрестностей: крепостей на ближних и дальних подступах к нему.

Для защиты города князь Владимир Святославович в конце X – начале XI вв. окружил город земляным валом и рвом. Так возник “город Владимира”. Большое строительство велось и во времена правления князя Ярослава Мудрого. *“Для того часу укріплення були грандіозними. Територію міста (70 га) охоплювала величезна й могутня оборонна лінія завдовжки понад 3 км. Оборонна могутність її підсилювалася підвальними ровами, що мали ширину до 18 м.”*¹.

В научных кругах укоренилось мнение, что оборонительные укрепления того времени представляли собой сложную дере-

¹ (2006) Києво-Печерська лавра – пам’ятка історії та культури України. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 203.

Ил. 2. Оборонная стена
Белгорода. Реконструкция
М.В. Городцова
и Б.А. Рыбакова³.

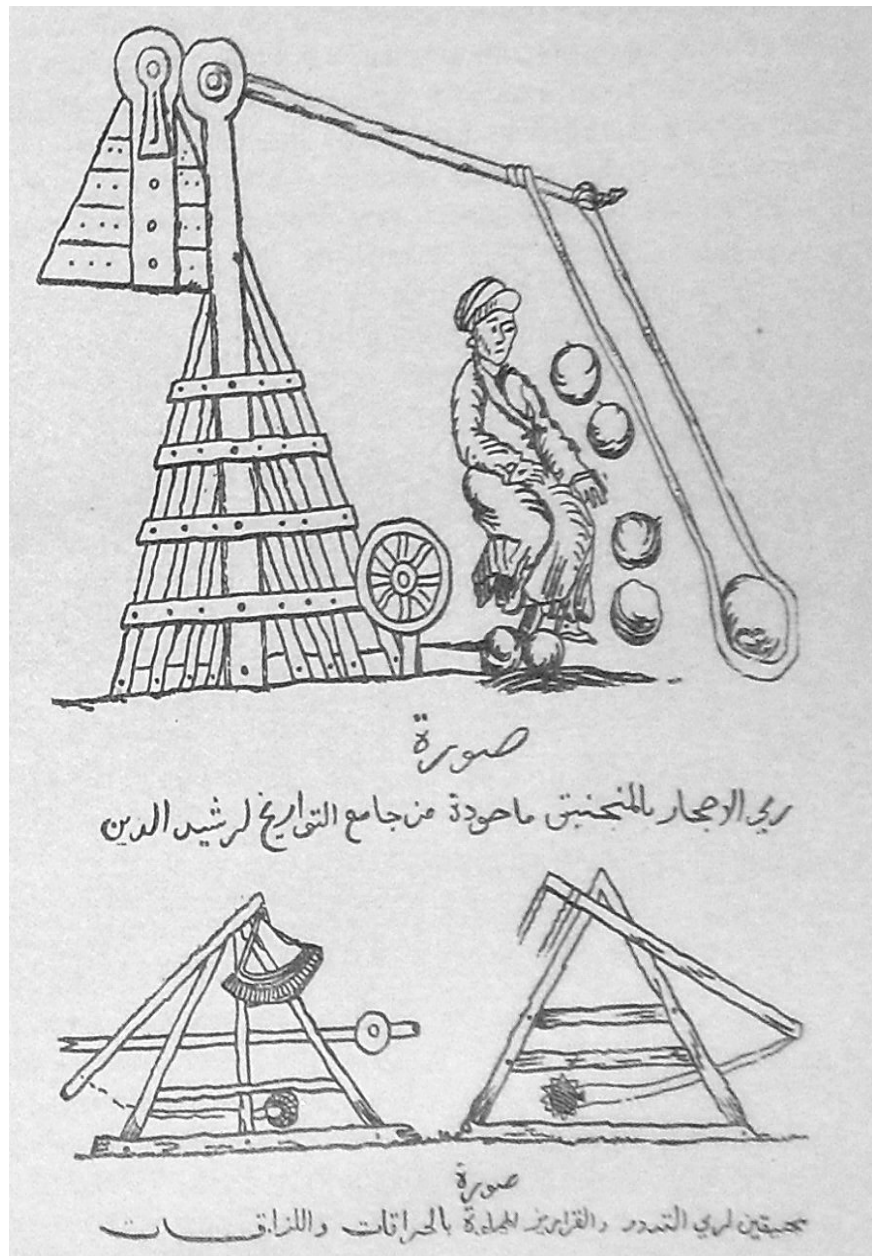
воземляную конструкцию, состоящую из армированного деревом земляного вала и поднимающихся над ним деревянных укреплений различного вида.

“В літературі ще в 1950 р. висловлено здогадку, що зруби, які збереглися у валах, початково виходили на поверхню, утворюючи наземну частину укріплень. Звичайно, в наземній частині, коли ще не було вогнепальної зброї, ці зруби не засипались землею, а залишались пустотілими клітьми. Саме таку реконструкцію наземної частини укріплень Білгорода виконали М. В. Городцов і Б. О. Рыбаков. Згодом археологічні докази на користь цієї думки навів П. О. Раппопорт. Ним було помічено, що в високих валах дерев'яні зруби іноді починаються не з самого низу, а знаходяться лише у верхній частині”².

П.А. Раппопорт приводит такие примеры со следующим выводом: *“В Белгородке в валу околного города срубы расположены с самого низа вала, а в валу детинца, имевшем несколько большую высоту, срубы начинаются уже гораздо выше. Точно также и в Старых Безрадицах. ... Всё это совершенно определенно свидетельствует, что срубные конструкции валов были связаны не с основанием вала, а с его вершиной, иначе говоря, срубные кон-*

² Кучера, М.П. (1999)
Слов'яно-руські городища
VIII–XIII ст. між Саном
і Сіверським Дінцем. Київ:
Інститут археології
НАН України, 78.

³ Раппопорт П.А. (1956)
Очерки по истории Русского
военного зодчества X–XIII вв.
М.: Издательство Академии наук
СССР, 127, рис. 94.

Ил.3. Изображение
“порока” в сборнике
летописей
Рашид-эд-дина
(по Воронин,
Н.Н. (1948)
Крепостные
сооружения
В Истории
культуры древней Руси.
М.; Л.: Издательство
АН СССР, Т. 1)

⁴ Там же, 120–121.

струкции были как-то связаны с наземными частями оборонительной системы”⁴.

После этого наблюдения конструктивно земляные валы были разделены исследователями на валы “сложного” и “простого” типов. Валы, армированные деревом, отнесли к “сложному типу”, а к “простому” – не армированные.

Но были и другие мнения: “Общераспространённое мнение о широком развитии на Руси в X–XIII вв. укреплений в виде земляных валов с внутренними деревянными конструкциями, по всей вероятности, требует пересмотра”⁵.

В связи с этим интересно летописное свидетельство о штурме городских укреплений Киева ханом Батыем в 1240 году: “І поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, – бо тут підступили були дебрі, – і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, [а] стріли

⁵ Даркевич, В.П., Богусевич, Г.В. (1995) Древняя столица рязанской земли. Москва: Издательство “Кругъ”, 97.

⁶ Махновець, Л. (переклад). (1989) Літопис Руський За Іпатіївським списком. К.: “Дніпро”, 396.

⁷ Моргунов, Ю. Ю. (2007) Фортифікація южної Русі X–XIII вв. Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва: Институт археологии РАН, 14.

⁸ Козюба, В.К. (2008) “Місто Володимира” у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? В *Стародавній Іскоростень і слов’янські гради. Збірка наукових праць*. Київ. Т. I, 247–248.

⁹ Там же, 245.

¹⁰ Раппопорт П.А. (1956) Очерки по истории Русского военного зодчества X–XIII вв. М.: Издательство Академии наук СССР, 154.

*затъмарили світ переможеним, і Дмитро поранений був. Вийшли татари на стіни і сиділи [там] того дня й ночі”*⁶.

В этом отрывке четырежды используется слово “стіни”, характеризующее (определяющий термин) вид городских укреплений. Как один из элементов городских укреплений и место происходящих событий упоминаются ворота (“коло воріт Лядських”). Назван даже вид штурмовых орудий (“порок”), используемых войсками Батые для разрушения городских стен. Все это свидетельствует о достаточно подробном описании тех событий. Однако о земляных валах в этом свидетельстве упоминаний нет.

Известно, что “Насыпи в источниках обозначались терминами “вал”, “соп” и “приспа”, а также идентифицируемые варианты “гребли” (гробли)”⁷. Да и что могли бы сделать метательные машины с земляными валами? Земляные валы невозможно разрушить, бросая в них камни. В то время валы можно было только скрыть. Тогда получается, что земляных валов около Лядских ворот не было? Но ведь остатки деревоземляных укреплений возле ворот были найдены при их раскопках в 1981 г. и 2001 г.! Кроме того, земляные валы, очерчивающие контур “города Ярославла”, обозначены на плане Ивана Ушакова 1695 года.

Неожиданные выводы удалось сделать в результате последних археологических исследований: “... аналіз археологічних досліджень валів, розташованих вздовж схилів Старокиївської гори, та прилеглих ділянок показав, що у давньоруську добу ніяких земляних фортифікаційних споруд по периметру “міста Володимира” не існувало. Відсутність земляних укріплень вздовж урвищ, розташованих на високих горах чи плато, можна простежити на прикладі таких міст як Білгород, Вишгород, Чернігів, Рязань. Можна лише припустити, що по краю гори проходила лінія з вертикальних палів – “столпів” або “тинів” – як у великокнязівську добу називали подібне укріплення, але археологічно на Старокиївській горі вони не зафіксовані”⁸. “Оскільки укріплення “міста Володимира” були сплановані ще у давньоруський час... вірогідність знахідок їх наземних залишків є незначною. Тим не менше, археологам кілька разів вдавалося зафіксувати ці сліди. Під час досліджень 2001 р. під будинком №2 по вул. Вел. Житомирській на ділянці, прилеглій до внутрішньої лінії рову X ст., була зафіксована основа валу у вигляді слідів дерев’яних клітей”⁹. Иначе говоря, пятно вала не определили, а зафиксировали только лишь следы деревянных конструкций – городен. Принимая во внимание особое географическое положение этой части территории города (труднодоступность со стороны поля), которая не нуждалась в серьёзных оборонительных укреплениях, можно предположить, что здесь могли быть устроены (без заполнения грунтом) невысокие клетки с последующим возведением заборол. “Отсутствие на Руси вплоть до XIII в. камнететных машин делало при этом совершенно ненужной большую толщину или массивность наземных оборонительных конструкций. Противостоят стрелам могли деревянные стены любой толщины, а поджечь или перерубить топорами деревянную стену, даже сложенную из нетолстого леса, под обстрелом с заборол было, по-видимому, практически невозможно”¹⁰.

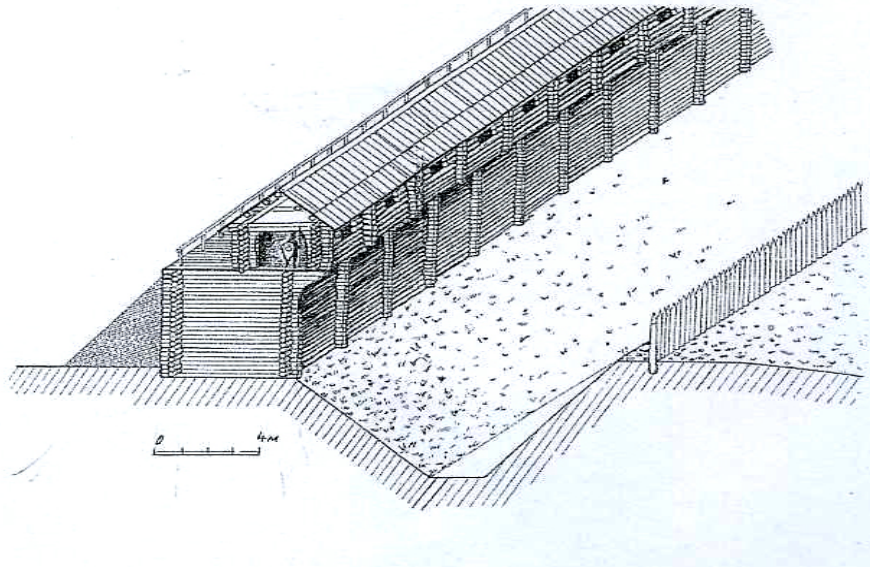
П. А. Раппопорт предположил, что “конструкции валов сложного типа” не возводились по единому замыслу: *“Сложные срубные конструкции внутри валов были сооружены только на тех укрепленных поселениях, которые имели большое военное значение (т. е. чаще других подвергались нападению – Авт.) ... Существуют, наконец, и прямые доказательства того, что срубные конструкции, находящиеся внутри валов, выходили некогда на поверхность. Так на городище у с. Заречье деревянные конструкции в валу сгорели во время пожара, охватившего всё укрепление. Естественно, что если бы части этой конструкции не выходили на поверхность земли, огонь не смог бы проникнуть во внутреннюю конструкцию вала. Другим бесспорным свидетельством того, что на валах, имеющих внутреннюю срубную конструкцию, находились срубные наземные части, является материал раскопок на городище у с. Екимауцы в Поднестровье. Здесь под обгоревшими и обвалившимися срубами оборонительной системы были обнаружены скелеты погибших защитников города. Естественно, что поверх трупов погибших людей могли оказаться лишь наземные части деревянной конструкции”*¹¹. У защитников этого городища не было времени для разборки завалов, поиска и захоронения погибших. В образовавшийся провал они вынуждены были подсыпать землю и установить частокол, материалом для которого могло послужить любое стоящее поблизости сооружение внутри городища. Частокол – это действительно легкая и очень быстро возводимая конструкция. Кроме этого, она еще и быстро ремонтируется. Если для замены одного бревна в конструкции сруба необходимо разобрать все вышележащие бревна, то в частоколе нужно заменить только непосредственно поврежденное бревно. “Судя по имеющимся материалам, сложность укреплений не зависела от датировки памятника. ... Вероятно, система укреплений не зависит и от размеров памятника (речь идет о площади территории, которую защищает стена – Авт.). Единственное, что влияло на сложность фортификационных сооружений, так это продолжительность активного функционирования того или иного памятника”¹².

¹¹ Там же, 121.

¹² Григорьев В. (2000) Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула: “ГРИФ и К°”, 74.

Во время археологических исследований юго-восточной части киевского детинца в 2001 г. были выявлены деревянные конструкции клетей фасадной части земляного вала X в., которые в совокупности с открытым рвом дали исследователям возможность составить достаточно ясное представление об открытом ими сооружении оборонного назначения: *“На підставі археологічних матеріалів, які є у нашому розпорядженні, зроблено спробу реконструювати оборонні укріплення Києва X ст. Земляний вал з городнями в середині заповнено утрамбованим лесом висотою 6 м шириною біля підосви 10–12 м. З боку міста зруб забуртовано землею на всю його висоту, так що вал мав укiс. З напiльної сторони вiд краю рову пiдiймалась прямовисна стiна зрубу, але без будь-якої земляної пiдсипки. Тобто, в перетинi вал мав трапецієподiбну форму. Зверху гребiнь вала перекривався помостом, що на консолях у бiк поля, на якому розташовувалися заборолу бруствери з бiйницями, завершені двоскатним дахом для захи-*

Ил. 4. Оборонные сооружения киевского детинца X ст.
Реконструкция
М. М. Ивлева.

сту воїнів від стріл та каміння. Перед вертикальною дерев'яною стіною валу проходив рів завширишки 12–13 м, глибиною біля 7 м, поблизу якого з напільної сторони проходила лінія дерев'яного частоколу”¹³. (ил. 4)

Из этого следует, что со стороны поля земляные укрепления не были видны. Сначала стоял один ряд укреплений из частоккола, за ним был ров, а дальше – вертикальная стена из горизонтально уложенных бревен, соединенных в клетки, над которыми были устроены заборолы с двускатной крышей. Если это так, то войска хана Батия действительно обстреливали деревянные стены, а не заборолы на валах у Лядских ворот Киева. Можно предположить, что земляная насыпь со стороны поля в киевских укреплениях появилась только в результате последующих ремонтов и переделок:

“У 70-х рр. XVII ст. велись великі за обсягом роботи по перестроюванню укріплень, коли вали старої конструкції (складались зі зрубів, засипаних землею, з земляними відкосами) замінювались на нові, більш тривкі до артобстрілу. Насип валу робили суцільно земляним, значно ширшим: “В Киевском же верхнем Малом городе вместо старого деревянного острогу для утверждения надобно сделать новый земляной вал, потому что старый острог весь сгнил и вывалился... В подошве будет вал в ширину 6 сажень, вверху 4-х сажень, в вышину до зубцов 2 сажени”¹⁴. Следовательно, получается, что так называемые “конструкции валов сложного типа” это не более, чем результат многократных ремонтов и переделок первоначально невысоких деревянных стен с незначительным обвалованием со стороны городища.

Представим себе, как могли развиваться оборонительные стены какого-либо славянского поселения X в.

При ограниченности необходимых ресурсов (строительных материалов, финансов или мастеров) и времени для возведения мощных оборонительных сооружений (враг близко) приходилось выполнять необходимый минимум строительных работ для

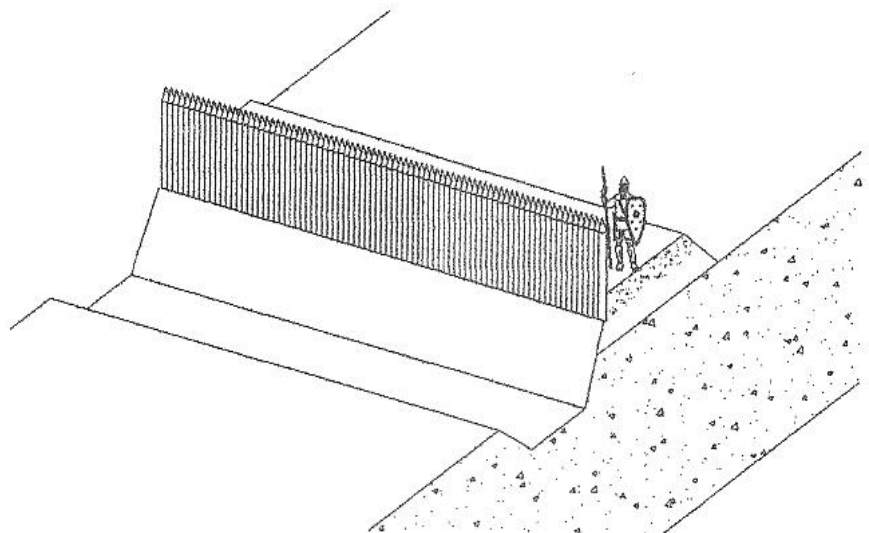
¹³ Мовчан, І. І.,
Боровський, Я. Є.,
Гончар, В. М. (2003)
Нове у вивченні оборонних споруд Києва. В *Нові дослідження давніх пам'яток Києва*. Київ, 150–162.

¹⁴ Козюба, В.К. (2008) “Місто Володимира” у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? В *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць*. Київ. Т I, 242.

укрепления и обороны территории. С незапамятных времен такие функции выполнял частокол, которым, как известно, даже в открытом поле ограждались территории городищ. Сквозь щели в частоколе можно было стрелять из лука, а близко подошедшего врага бить копьем. Через некоторое время систему обороны усиливали, выкапывая со стороны поля неглубокий ров. Выкопанную землю подсыпали к частоколу со стороны городища, поднимая таким образом уровень боевой площадки (ил. 3). Но подобная конструкция оборонительной стены лишена возможности существенно развиваться. Ее необходимо либо заменить, либо поставить за ней еще одну линию укреплений, как это показано на ил. 4.

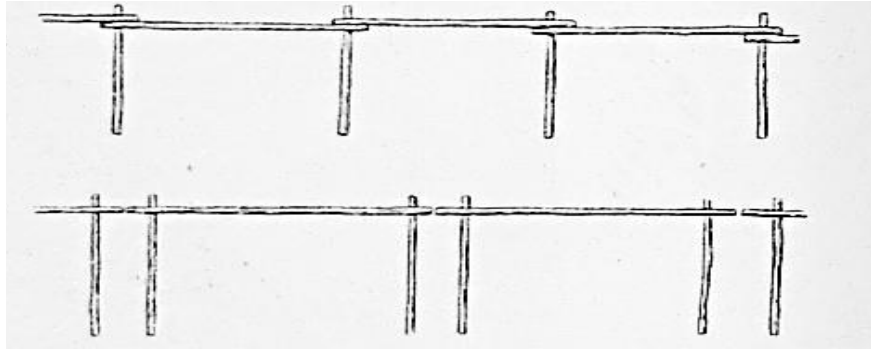
Оборонная стена из трехстенного сруба намного прочнее и устойчивее частокола (ил. 6). К недостаткам такой оборонной стены на первом этапе ее строительства можно отнести парапет, прикрывающий защитников городища только до уровня пояса или груди, а также невозможность оперативно передвигаться вдоль оборонительной стены со стороны городища (ил. 7). Однако стену можно постоянно наращивать, углубляя ров со стороны поля, подсыпая землю со стороны городища и укладывая следующие венцы (ил. 8). Подобную стену можно поднимать до 5 м, что в сочетании со рвом представляет существенное препятствие для атакующей стороны. Давление грунта на внутреннюю стенку продольно уложенных бревен гасят перевязанные с ними поперечные бревна, выполняющие функцию анкеров, которые удерживаются за счет их трения с земляными массами забутовки вала. Учитывая описанные выше неудобства, которые представляют конструкции оборонительных стен для защитников городища, последние могли их модернизировать, подсыпав вал примерно на 1 м, накрыв его деревянным настилом и установив со стороны поля частокол (ил. 9). Нужно отметить, что частокол – это лишь один из многочисленных вариантов завершения дерево-земляных укреплений.

Стены с конструктивными схемами как на ил. 9 могли простоять десять и более лет. Но разрушительное давление насыпного грунта на внутренние поверхности продольных стенок плюс процесс гниения деревянных колод, соприкасающихся с грунтом, неизбежно должны были привести к наклону стены или сползанию ее в сторону рва, а впоследствии – к обрушению. Дабы из-

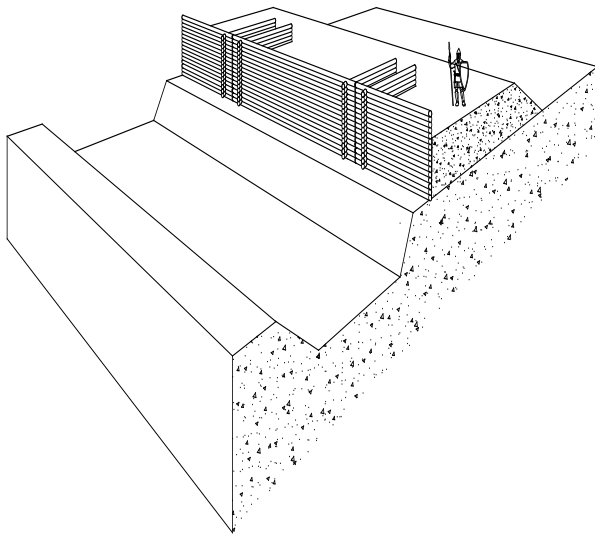
Ил. 5. Реконструкция укрепления городища из частокола на валу с неглубоким рвом.
Рисунок В. И. Лукьянченко.

Ил. 6. Схема планов конструкций оборонительных стен из трехстенных срубов.¹⁵

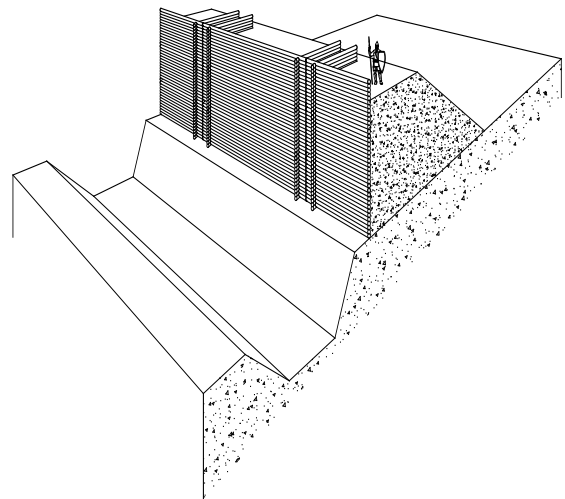

¹⁵ Раппопорт П.А. (1956)
Очерки по истории Русского
военного зодчества X–XIII вв.
М.: Издательство
Академии наук СССР, 122.

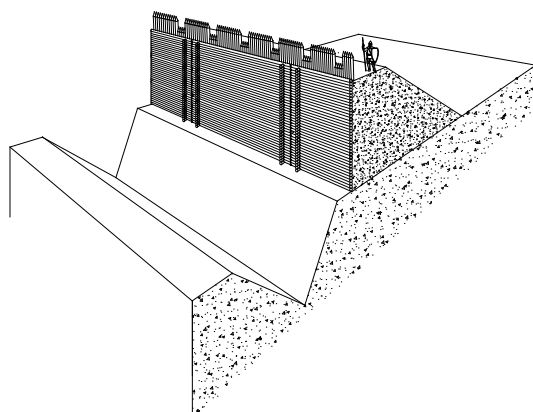
бежать разрушения, жители городища вынуждены были с напольной стороны на аварийных участках устроить контрфорсы в виде земляных насыпей, а со временем – сомкнуть обвалование по всему периметру. При этом часть рва, примыкающую к городищу, необходимо было засыпать, а сам ров расширить в сторону поля или углубить его (ил. 10). Эти утверждения подтверждаются описаниями А. В. Григорьева, содержащимися в материалах археологических исследований укреплений городища X в., которые мы рассмотрим позже.

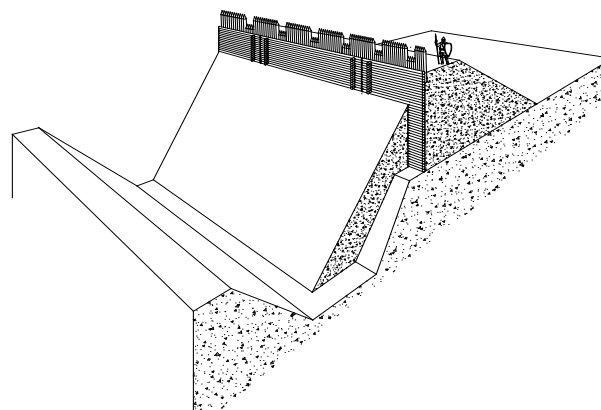
Ил. 7. Реконструкция оборонной
стены городища из трёхстенного
сруба на первом этапе
строительства.
Рисунок В. И. Лукьянченко.

Ил. 8. Реконструкция оборонной
дерево-земляной стены из трёхстенного сруба
на втором этапе строительства.
Рисунок В. И. Лукьянченко.

Ил. 9. Реконструкция оборонной дерево-земляной стены из трёхстенного сруба на третьем этапе строительства.
Рисунок В. И. Лукьянченко.

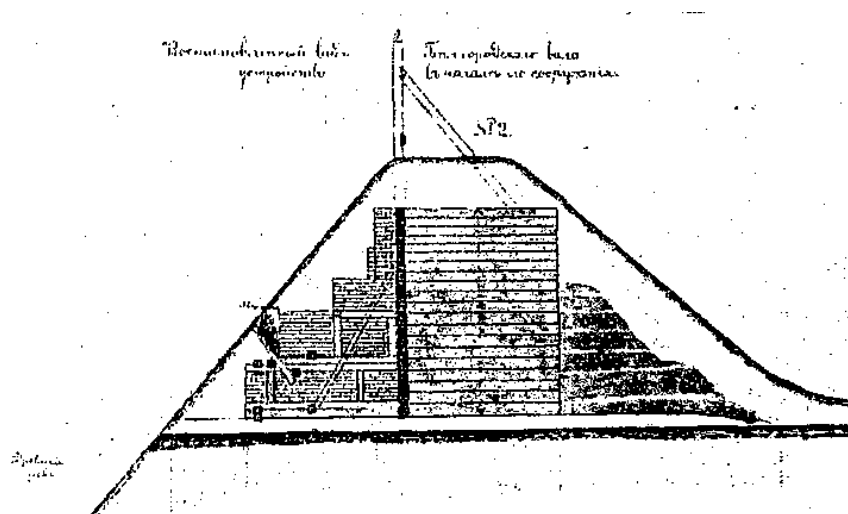
Ил. 10. Реконструкция усиления оборонной дерево-земляной стены из трёхстенного сруба на второй период строительства.
Рисунок В. И. Лукьянченко.

В ремонте конструкций сруба существуют определенные сложности. Чтобы заменить поврежденный венец, необходимо разобрать верхние. Других эффективных способов ремонта сруба нет. Однако были и другие приемы усиления накренившегося или расползающегося сруба.

В качестве примера подобного приема усиления трехстенного сруба рассмотрим строительную эволюцию деревоземляных укреплений, точнее говоря, способ борьбы за устойчивость поврежденных временем деревянных конструкций на материалах раскопок В. В. Хвойко 1909–1910 гг.

На ил. 11 представлен обмер конструкций вала, сердцевиной которого является трехстенный сруб. Здесь, на наш взгляд, четко прослеживаются не только несколько периодов строительства земляных укреплений с. Белгородка, но и описанная выше эволюция деревоземляных оборонных сооружений.

Ил. 11. Разрез вала окольного города в с. Белгородка.
(По В. В. Хвойко)¹⁶

¹⁶ Раппопорт П.А. (1956) Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. М.: Издательство Академии наук СССР, 77.

¹⁷ Там же, 75.

На ил. 12-1 изображен возможный первый строительный этап оборонительной стены из трехстенного сруба высотой в 4 м¹⁷, конструкция которого аналогична изображенной на ил.9. Здесь боевая площадка находится приблизительно на высоте 3-х метров, т. е. на уровне верхнего обреза земляного вала, подсыпанного со стороны городища. Со стороны поля она защищена парапетом (заборолом).

Можно сделать предположение о существовании деревянных конструкций, находившихся выше, следы которых к моменту археологических исследований были утрачены. Возможно, это были конструкции заборол с крышей и подсыбтием. Реконструкция подобного укрепления представлена на ил. 12-1.

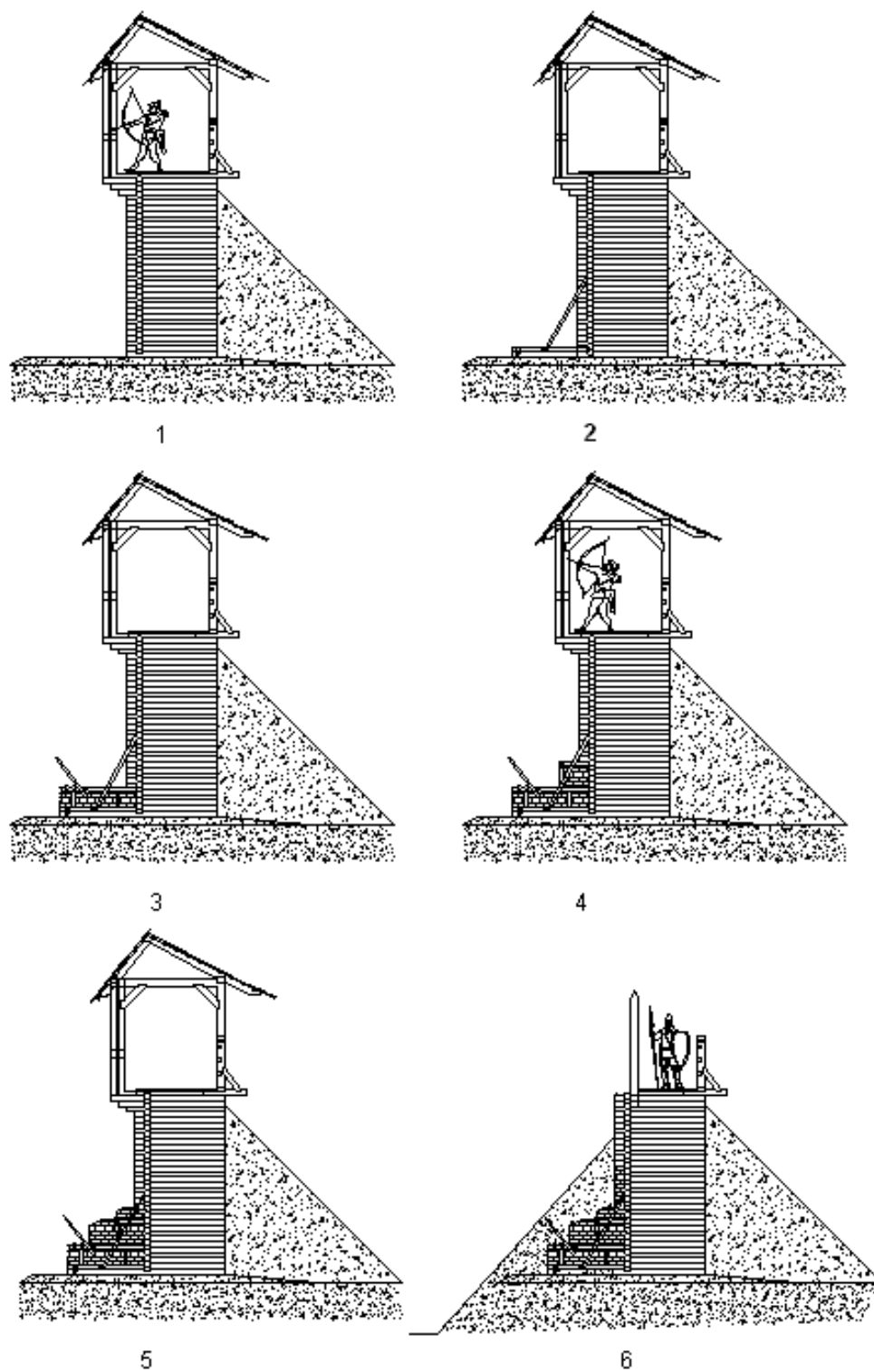
Через некоторое время (ил. 12-2) трехстенный сруб под давлением массива земляного вала начинает давать крен в сторону поля, а нижняя его часть вспучивается в напольную сторону. Для остановки этих процессов выполняются первоочередные противоаварийные работы: нижняя часть трехстенного сруба со стороны поля укрепляется деревянными рамами из брусьев или колод, которые заполняются сырцовым кирпичом, а накренившуюся часть стены подпирают колодами, выполняющими функции контрфорса. Подобные строительные приемы для укрепления стен применялись и ранее (ил. 13, 14).

На какое-то время проведенные работы останавливают процесс разрушения. Однако они недостаточны, так как давление грунта со стороны городища значительно превышает давление со стороны поля. Вспучивание стены продолжается, но уже выше рамы, установленной в уровне ее подошвы. Поэтому следующим строительным (или ремонтным) этапом становится устройство своего рода стилобата по наружному периметру оборонительной стены (ил. 12-3), состоящего из деревянного каркаса, заполненного сырцовым кирпичом. Высота стилобата немногим более метра. Это значительно уменьшает оборонительные качества стены по сравнению с ее первоначальной конструкцией (ил. 12-1). Чтобы каким-то образом компенсировать эти потери, на обресе стилобата устраивается наклонный в сторону поля частокол.

На ил. 12-4, 12-5 показаны следующие ремонтные этапы, связанные с устранением тех же естественных разрушительных воздействий. В результате этих ремонтов оборонные качества первоначальной стены почти полностью теряются. В связи с этим выполняются работы (ил. 12-6) по устройству вала над пришедшими в негодность конструкциями трехстенного сруба, рытью рва или расширению уже существующего. Но прежде оплетают лозой уже ненужный наклонный частокол, который (по утверждению В. В. Хвойко) предохранял *“...вал от возможных сползов верхней части его склона”*¹⁸. Однако, если бы эти кольца использовались для удержания склона, то логично было бы устанавливать их на каждой ступени стилобата.

Возможно, к этому времени крыша и ее покрытие полностью пришли в негодность. Все деревянные конструкции оказались под землей, и заборол с подсыбтием утратили свое первоначальное функциональное назначение. Наверное, поэтому от крыши отказались, а заборол выполнили в виде частокола.

¹⁸ Раппопорт П. А. (1956) Очерки по истории Русского военного зодчества X–XIII вв. М.: Издательство Академии наук СССР, 78.

Ил. 12. Эволюция
деревоземляной
оборонной стены
окольного города
в с. Белгородка.
Реконструкция
В. И. Лукьянченко.

Ил. 13. Реконструкция
оборонной дерево-земляной
стены из трёхстенного сруба.
Реконструкция
поселения викингов.
Оборонная
деревоземляная
стена.
Вид со стороны городища.
Дания, г. Фуркат.
Фото В. В. Янченко.

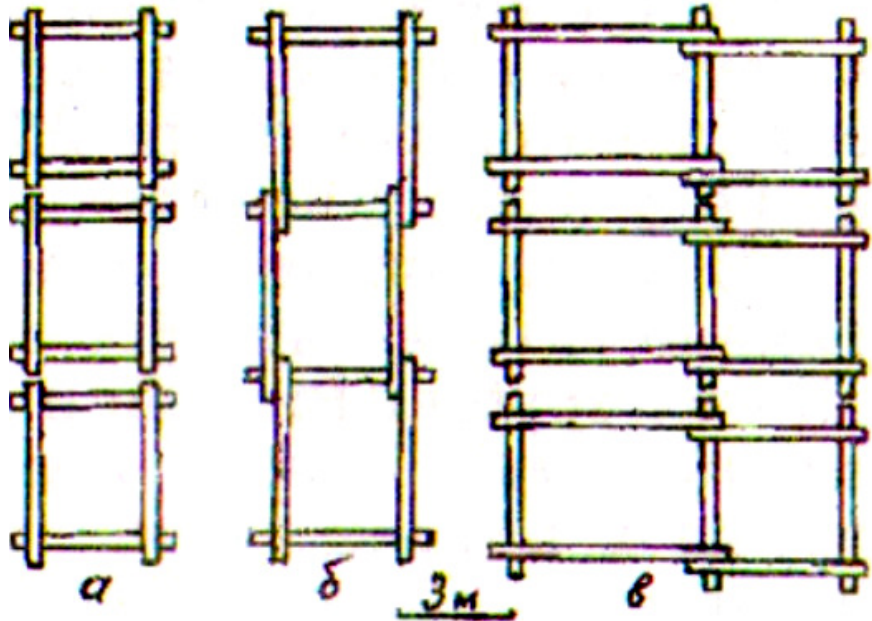
Подобная участь постигла все исследованные деревоземляные укрепления с другими известными конструктивными схемами (ил. 15).

“В XII в. наряду с конструкцией из отдельных срубов получил распространение прием, при котором срубы связывались между собой в единую систему путем врубки “внахлестку” их продольных бревен. Такова, например, конструкция вала детинца в Вышгороде. Этот прием оказался особенно удобным при постройке крепостей, в которых вдоль вала располагались помещения, конструктивно связанные с самим валом. Здесь срубная конструкция состояла из нескольких рядов клеток, причем лишь один наружный ряд был забит землей и составлял конструктивную основу оборонительного вала. Остальные же клетки, выходившие в сторону внутреннего двора крепости, оставались не засыпанными и использовались как хозяйственные, а иногда и как жилые помещения. Появился такой

Ил. 14. Реконструкция поселения
викингов. Оборонная стена.
Вид со стороны поля.
Дубовые наклонные бревна,
подпирающие вертикальные
стойки парапета, выполняют
функции контрфорсов,
которые гасят давление грунта
со стороны городища.
Дания, г. Фуркат.
Фото В. В. Янченко.

Ил. 15. Принципиальные схемы планов срубных клетей деревоземляных укреплений¹⁹.
 а – цепочка отдельно стоящих стубов;
 б – цепочка из взаимосвязанных срубов;
 в – цепочка смещенной конструктивной схемой.

¹⁹ Кучера, М.П. (1999) Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. Київ: Інститут археології НАН України, 63

²⁰ Раппопорт П.А. (1956) Древнерусские крепости. Москва: Издательство АН СССР, 30.

²¹ Григорьев В. (2000) Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула: “ГРИФ и К°”, 68.

конструктивный прием еще в первой половине XI в., но широко применяться стал лишь в XII в.”²⁰.

Реконструкция простой деревоземляной стены, состоящей из цепочки плотно поставленных друг к другу четырехстенных срубов, забученных грунтом, представлена на ил. 16²¹. Эта стена за счет своей конструктивной схемы значительно прочнее стен, изображенных на ил. 7, 8, 9. Однако она менее устойчива из-за небольшой площади в своем основании. Такая стена высотой 6 м и шириной 3 м в идеальных условиях и при отсутствии военных действий могла простоять не более 30 лет. Именно поэтому ее усиливали так же, как и все другие деревоземляные стены.

На первом этапе строительства оборонной стены в с. Горбово землю для забутовки городен брали из рва, выкопанного со стороны поля и подходящего к ним почти вплотную. Со временем стена начинает разрушаться. В нижней части стены, где процент влажности выше и давление грунта внутри стены на стенки сруба сильнее, разрушения больше. Тогда начинается второй этап строительства.

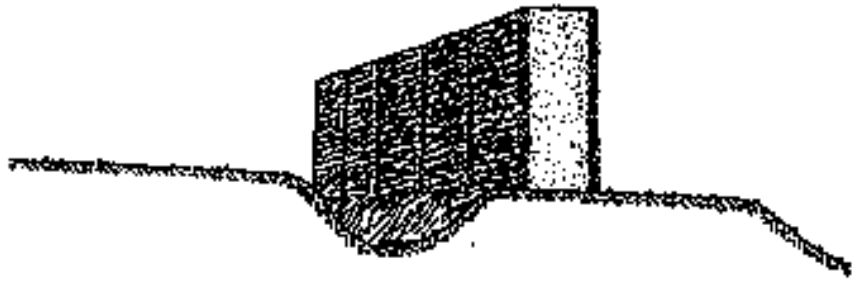
Эти утверждения подтверждаются описаниями А. В. Григорьева из материалов археологических исследований укреплений городища X в.: “По прошествии некоторого времени, вероятно в кон. X в. (первоначально стена была сооружена приблизительно во 2-й – 3-й четв. X в.), укрепления Горбовского городища были усилены. ...Укрепления были значительно расширены и в сторону рва. При этом старый ров засыпали и вместо него вырывали гораздо более мощный – глубиной до 5 м при ширине 8-9 м.

В заполнении части укреплений, опущенных в первоначальный ров, следов срубов выявлено не было...”²².

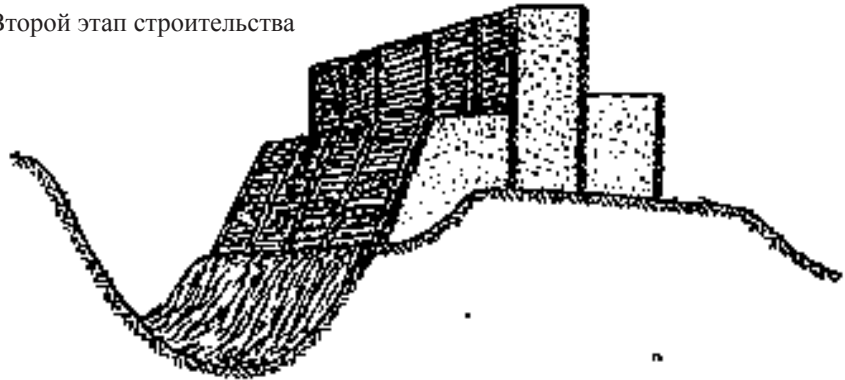
Конечно же, после выполнения этой работы “укрепления Горбовского городища были усилены”. Однако именно в усилении стен никакой надобности не было. Тактика осады не изменилась, камнемётные машины отсутствовали. Поэтому новая стена не имела никакого преимущества перед первоначальной стеной.

²² Григорьев В. (2000) Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. Тула: “ГРИФ и К°”, 67-69.

Первый этап строительства

Второй этап строительства

Ил. 16. Реконструкция
напольных укреплений
поселения у с. Горбово.
Первый и второй этапы
строительства.
Реконструкция
А. В. Григорьева.

Следовательно, работы эти можно характеризовать как ремонтные или противоаварийные.

Нужно отметить, что описанный выше способ укрепления подобной поврежденной стены является единственным оперативным способом.

На ил. 17, 18 представлена реконструкция стены аналогичная укреплению Горбовского городища.

Знаменательны выводы, к которым приходят авторы книги «Древняя столица Рязанской земли»: «Естественные уклоны валов не являлись непреодолимым препятствием для подъема на них ни в древности, ни в настоящее время. Валы – это остатки укреплений, когда при исчезновении конструкций стен остаются массы заполнявшего их грунта, расплывшиеся после гибели деревянных конструкций. Разрушение стен происходило как в результате пожаров, так, и при естественном гниении венцов. От деревоземляных оснований укреплений со временем остаются только валы... Как показало изучение рязанских укреплений, особенно вала у Исадских ворот (над современным уровнем почвы возвышается на 7 м, ширина 30 м), его образование – результат разрушения городней... С самого первого этапа строительства укреплений Столичного города забитые землей городни и ров стали основой оборонительной стены. Клетки городен, звеньев «стены городской», примыкавших друг к другу, требовали ремонта и восстановления после пожаров: в результате сравнительно простая стена XII в. к 1237 г. превратилась в развитое военно-инженерное сооружение»²³. (ил. 19).

Э. Э. Виолле-ле-Дюк – основоположник архитектурной реставрации, еще в середине XIX века высказал предположение: «Вполне возможно, что оборонительные сооружения строились

²³ Даркевич, В. П.
Богусевич, Г. В. (1995)
Древняя столица
рязанской земли. Москва:
Издательство «Кругъ», 97.

Ил. 17. Реконструкция простой деревоземляной стены из городен, которые забучены землей без обвалования. Вид со стороны поля. Польша. г. Бискубин.

Ил. 18. Реконструкция простой деревоземляной стены из городен, которые забучены землей без обвалования. Вид с уровня боевой площадки в сторону городища. Польша. г. Бискубин.

не по тщательно продуманному, систематическому плану, а спонтанно, применительно к характеру местности и в зависимости от находившихся под рукой строительных материалов, или в соответствии с традициями своей страны”²⁴.

Устройство деревянных городен в виде клеток на искусственно созданных земляных насыпях, скорее всего, связано с дефицитом строительного леса и стоимостью строительства. Армировать насыпные валы для устройства на их гребне стены в виде городен не было необходимости. Примером тому могут служить материалы многочисленных археологических исследований: “...у с. Мацковцы на Суле... Вал этого укрепления был сооружен, по-видимому, в XII в. Без всяких деревянных конструкций, из одной только земли... Точно так же чисто земляные валы без специальных конструкций имели города Болоховской земли, хотя эти укрепленные поселения были сооружены не ранее XII в., а быть может, даже в начале XIII в.”²⁵.

Исходя из всего вышеизложенного, можно сделать следующие выводы.

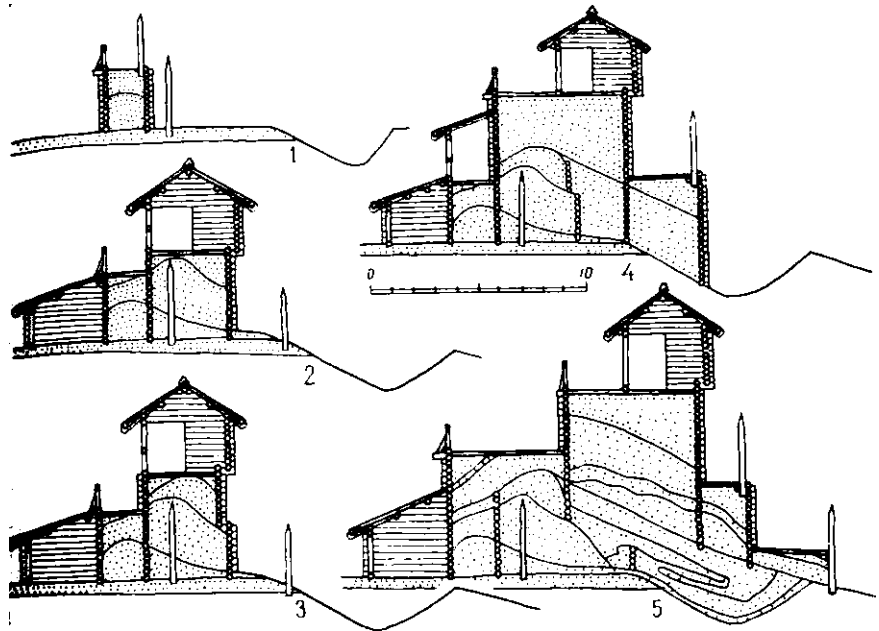
1. Практически все дошедшие до нас земляные валы долговременных укреплений и их деревянные конструкции, которые функционировали в течение продолжительного времени, не сохранились в первоначальном виде.

2. Строители-фортификаторы тех времен не имели соответствующего образования для расчета и возведения подобных сооружений. При строительстве они руководствовались собственным

²⁴ Виолле-ле-Дюк, Э.Э. (2007) Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века. Москва: Центрполиграф, 8.

²⁵ Раппопорт П.А. (1956) Древнерусские крепости. Москва: Издательство АН СССР, 70

Ил. 19. Развитие оборонительной стены (по разрезу вала у Исадских ворот):
1 – первая стена Столичного города (около середины XII в.);
2 – стена второго периода;
3 – третий этап: стена становится выше, спереди появляется подпорная стенка;
4 – стена уничтоженная Всеволодом III в 1208 г.;
5 – Восстановленная стена, сожженная Батыем в 1237 г.

опытом и сложившимися обстоятельствами. Поэтому так называемые “конструкции валов сложного типа” не являются продуктом единого замысла. Они не более чем результат многократных ремонтов и переделок первоначально невысоких деревоземляных укреплений.

3. Единственное, что влияло на сложность фортификационных сооружений – это продолжительность активного функционирования того или иного памятника.

Изложенное в этой статье объясняет многое, но далеко не все. Вызывают вопросы конструкции городских стен “города Ярослава” в Киеве, остатки которых были найдены во время археологических раскопок в 1952 г. возле здания старого телецентра, в 1971–1973 гг. – у Золотых ворот, в 1981 и 2001 гг. – на Майдане Независимости.

Конструкции деревоземляных укреплений “города Ярослава” в Киеве значительно отличаются от описанных выше и потому требуют отдельного рассмотрения.

Продолжение следует.

Ил. 20. Городни на насыпных неармированных валах. Вид со стороны города. Парк Киевская Русь. Фото 2014 года.

Ил. 21. Городни на насыпных
неармированных валах.
Вид со стороны поля.
Парк Киевская Русь.
Фото 2012 года.

References

- (2006) Kyievo-Pecherska lavra – pam'iatka istorii ta kultury Ukrainy. Kyiv: Natsionalnyi Kyievo-Pecherskyi istoryko-kulturnyi zapovidnyk.
- Rappoport, P.A. (1953) Drevnerusskie oboronitelnye konstruktii s primeneniem syrtsovoy kladki. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Darkevich, V.P., Bogusevich, G.V. (1995) Drevnyaya stolitsa ryazanskoy zemli. Moskva: Izdatelstvo "Krug".
- Grigorev, V. (2000) Severskaya zemlya v VIII - nachale XI veka, po arheologicheskim dannym. Tula: "GRIF i Ko".
- Koziuba, V.K. (2008) "Misto Volodymyra" u Kyievi: istorychna realnist chy istoriohrafichnyi mif? In *Starodavnyi Iskorosten i slov'ianski hrady. Zbirka naukovykh prats*. Kyiv, pp. 237-271.
- Kuchera, M.P. (1999) Slov'iano-ruski horodyshcha VIII-XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy.
- Makhnovets, L. (perekлад). (1989) Litopys Ruskyi Za Ipatskym spyskom. K.: "Dnipro".
- Morgunov, Y. Y. (2007) Fortifikatsiya yuzhnoy Rusi X-XIII vv. Avtoreferat na soiskanie uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moskva: Insitut archeologii RAN.
- Movchan, I.I., Borovskiy, Ia.Ie., Honchar, V.M. (2003) Nove u vyvcheni oboronnykh sporud Kyieva. In *Novi doslidzhennja davnich pamjatok Kyieva*. Kyiv, pp.150-162.
- Rappoport, P.A. (1956) Ocherki po istorii Russkogo voennogo zodchestva X-XIII vv. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR.
- Viole-le-Dyuk, E.E. (2007) Kreposti i osadnye orudiya. Sredstva vedeniya voynyi v Srednie veka. Moskva: Tsentrpoligraf.

Вадим Лук'янченко

Дослідження архітектурного образу стародавнього Києва включають в себе багато важливих аспектів, що вимагають серйозних археологічних та бібліографічних досліджень. Серед них одним з головних є питання про конструктивні і функціональні особливості оборонних споруд столиці Київської Русі.

У статті розглянуто загальнопоширену думку про широкий розвиток на Русі в IX–XIII ст. укріплень у вигляді земляних валів з внутрішніми дерев'яними конструкціями.

Розглядаються деякі відтворені історичні реконструкції дерево-земляних оборонних укріплень Данії, Польщі та України.

У представленій роботі зіставляються і аналізуються відомі публікації за матеріалами археологічних і бібліографічних досліджень; наукові і гіпотетичні реконструкції міських оборонних укріплень слов'ян вказаного періоду, а також представлено авторську гіпотезу еволюції деревоземляних укріплень.

Автор стверджує, що поділ конструкцій земляних валів на “складний” і “простий” типи є помилковим. Армування земляних валів на початку їх зведення ніколи не виконувалося.

Ключові слова: Стародавній Київ, оборонні стіни, земляні вали, городні.

Vadim Lukjanchenko

GORODNYA – KIEV DEFENSIVE WALLS IN IX–XIII CENTURIES. PART ONE. RAMPARTS

Studies of the architectural image of ancient Kiev include many important aspects that require significant archeological and bibliographic research. Among of them one of the most important question is the structural and functional features of the defensive walls of the capital of Kievan Rus. The article reviewed the more common opinion about the broad development in Russia fortifications of earthen walls with inner wooden structure in the X-XIII cent.

Considered some recreations of historical reconstruction of the wooden-defensive fortifications in Denmark, Poland and Ukraine.

In this study compared and analyzed known publications on the archeological and bibliographical research; scientific, and the hypothetical reconstruction of the city fortifications Slavs in period of IX–XIII cent., as well as presents the author's hypothesis evolution of wood-earth fortifications.

The author argues that the division designs embankments on “complex” and “simple” types – wrongly. Earthworks at their construction never reinforced initially.

Keywords: Ancient Kiev, defensive walls, ramparts.

УДК: [904.4:528.9](477-25)«10/12»

Михайло Сагайдак,

*к.і.н., директор “Центру археології Києва”
Інституту археології НАНУ,
e-mail: Viche@optima.com.ua*

Всеволод Івакін,

*к.і.н., с.н.с. Інституту археології НАНУ,
e-mail: wkniaz16@ukr.net*

Сергій Тараненко,

*к.і.н., завідувач сектору археології Національного
Києво-Печерського історико-культурного заповіднику,
e-mail: taransun@ukr.net*

Дмитро Пефтіць,

*п.н.с. відділу “Київ стародавній та середньовічний”
музею історії м. Києва*

САКРАЛЬНІ ЗОНИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО КИЄВО-ПОДОЛУ (XI–XIII ст.)

Стаття присвячена сакральним зонам, розташованим на південно-східній частині давньоруського Подолу. Ця місцевість досить довго залишалася маловивченою у порівнянні з іншими ділянками цього давньокіївського району. Археологічні дослідження 2007–2015 рр. суттєво розширили наші уявлення про південно-східну частину давньоруського Подолу. У даній роботі ми спробували реконструювати сакральні локуси цієї території.

У X ст. Київ складався з заселеного міста – великої прибережної частини – Подолу, невеликої сакральної-адміністративної частини – Дитинця на Замковій горі та міського некрополя на Старокіївській горі. У зв'язку з активною розбудовою нового міста за часів князювання Володимира Святославича та його сина Ярослава Мудрого, жителям Подолу, тепер уже християнам, довелося шукати іншого місця для поховання своїх небіжчиків. Вони змушені були опановувати на території Подолу ділянки, вільні від масової міської забудови.

Відтепер могильники починають відігравати значну роль у формуванні міської структури середньовічного Києво-Подолу. Низка ґрунтових могильників розташовувалася на крайніх точках заселення району, які через заболоченість і загрози повеней вважалися малопридатними для життя. Для визначення таких могильників в структурі давньоруського Подолу було запропоновано застосувати термін – “окраїнні могильники”. Три таких могильника та одне окреме поховання вдалося зафіксувати у південно-східній частині давньоруського Подолу. Могильники, виявлені на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1А та вул. Набережно-Хрещатицькій, 9, належать до самих ранніх подільських могильників, їхнє активне функціонування припадає на XI ст.. Могильник, відкритий у 2015 р. на Поштової площі та поховання жінки (вул. Петра Сагайдачного, 6Б), відносяться до іншого хронологічного періоду. Вони

© Михайло Сагайдак, Всеволод Івакін,
Сергій Тараненко, Дмитро Пефтіць, 2016

датуються XII – першою половиною XIII ст. Дослідження останніх років показали, що досить великі території на південно-східній окраїні давньоруського Подолу були малопридатні для заселення і тому їх часто використовували для влаштування кладовищ.

Ключові слова: Давня Русь, київський Поділ, поховальний обряд, супроводжувальний інвентар, стратиграфія.

Південно-східна частина давньоруського Подолу досить довго була “білою плямою на археологічній карті Києва. Стационарні розкопки в цьому районі проводилися тільки у 1974 р. під час будівництва метрополітену (рис. 1.1). Тоді на вул. Сагайдачного, 6 було проведено археологічні дослідження, які виявили декілька давньоруських садиб із зрубними спорудами, які розташовувалися обабіч струмка¹. До останнього десятиріччя цей розкоп залишався єдиним інформативним дослідженням цієї частини Подолу, археологічні обстеження 1997 та 2004–2005 рр. через низку причин не дали повноцінних археологічних матеріалів (рис. 1.2–1.3)². Проте, починаючи з 2007 р. співробітниками Подільської постійнодіючої археологічної експедиції ІА НАНУ та Центру археології Києва ІА НАНУ було проведено ряд науково-рятивних досліджень, які суттєво розширили наші уявлення про південно-східну частину давньоруського Подолу. У даній роботі ми спробуємо реконструювати сакральний простір цієї території.

У X ст. Київ складався безпосередньо з міста – великої прибережної частини – Подолу та невеликої укріпленої частини – Дитинця. Більшість сучасних дослідників розташовують центральне укріплене ядро столиці на Замковій або Старокиївській горі³. Поруч, на площині старокиївського плато розкинувся великий курганий могильник. Відсутність даних про житлову масову забудову на київських горах до початку XI ст. може свідчити про те, що Верхнє місто являло собою сакральню-адміністративну частину Києва і складалося з Дитинця на Замковій горі та міського

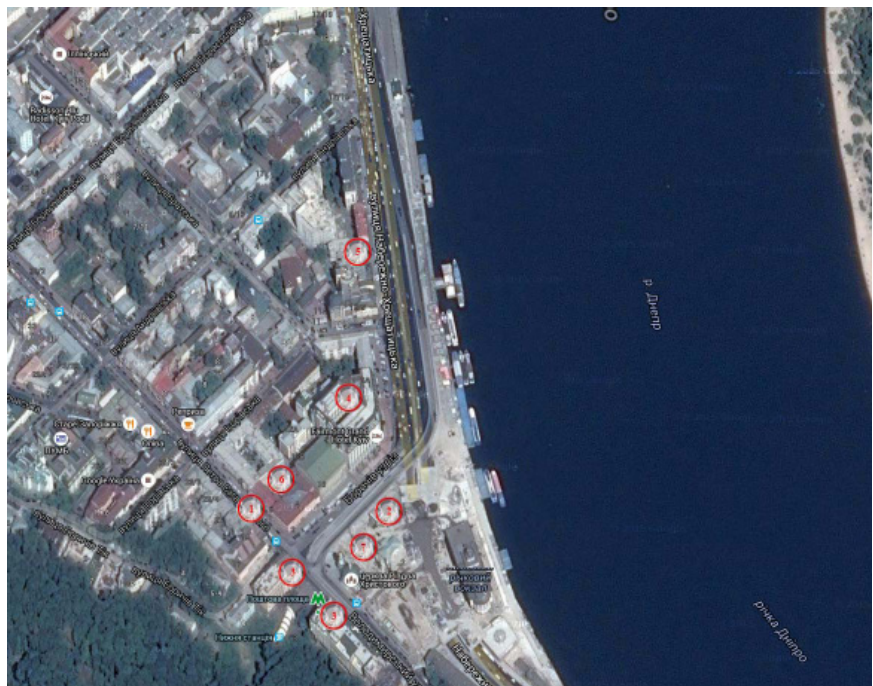
¹ Гупало, К. (1979) Дослідження Київського Подолу (1974–1975 рр.) В *Археологія Києва*, С.41-42.

² 1848-49.

³ Каргер, М. К. (1958) Древний Киев. Т. 1. Москва-Ленинград, 115; Толочко, П. П. (1970) Історична топографія стародавнього Києва. Київ, 66; Сагайдак, М. (2001) Актуальні питання зародження та формування раннього Києва. *Магістеріум*. (6), 6-18.

Рис. 1. Карта археологічного дослідження південно-східного Подолу

1. Вул. Петра Сагайдачного, 6 (1974 р.)
2. Поштова площа “Макдональдс” (1997 р.)
3. Фунікулер (2004–2005 рр.)
4. Вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а (2007 р.)
5. Вул. Набережно-Хрещатицька, 9 (2008 р.)
6. Вул. Петра Сагайдачного, 6-б (2012 р.)
7. Поштова площа (2015 р.)

⁴ Зоценко, В. (2003) Скандинавские древности и топография Киева “дружинного периода”. *Ruthenica*. (II), 32-35

⁵ Sagaidak, M., Ivakin, V. (2014) Z problematyki stref sakralnych Podolu Kijowskiego. *Funeralia Lednickie. Spotkanie 16*, 236

⁶ Голубева, Л. А. (1949) Киевский некрополь. МИА. Т. 1, 104-105; Каргер, М. К. (1958) Древний Киев. Т. 1. Москва-Ленинград, 134-138; Сагайдак, М. А. (1991) Давньокіївський Поділ. Київ, 46-47.

⁷ Івакін, В. Г. (2015) Могильники давньоруського Києвоподолу: особливості еволюції та основні етапи функціонування. *Сіверщина в історії України*. Київ-Глухів, (8), сс.71-77.

⁸ Івакін, В. Г., Тараненко, С. П. (2010) Давньоруські могильники Подолу в планувальній структурі. *Болховітинівський щорічник* (2009). Київ, 251-259.

⁹ Івакін, В.Г. (2008) Дерев'яна культова споруда та могильник давньоруського часу на київському Подолі. *Чернігівські старожитності*. (I), Чернігів, 229-233.

некрополя на Старокиївській горі⁴. У той самий час археологічні дослідження Подолу виявили наявність чіткої структури вулично-садибної забудови, яка свідчить про те, що переважна більшість киян мешкала саме там.

У зв'язку з активною розбудовою нового міста за часів князювання Володимира Святославича та його сина Ярослава Мудрого на горішній місцевості, жителям Подолу, тепер уже у переважній більшості християнам, довелося шукати іншого місця для поховання своїх небіжчиків. Вони змушені були перенести свій могильник частково на незайняті містом площини київських гір або відшукувати на території Подолу ділянки, вільні від масової міської забудови. На цьому історичному етапі, тобто наприкінці X – початку XI ст., завдання полегшувалося масовим переходом до християнського обряду поховання, котрий не потребував спорудження громіздкого курганного насипу, індивідуальні могили християн потребували помітно меншої площі⁵.

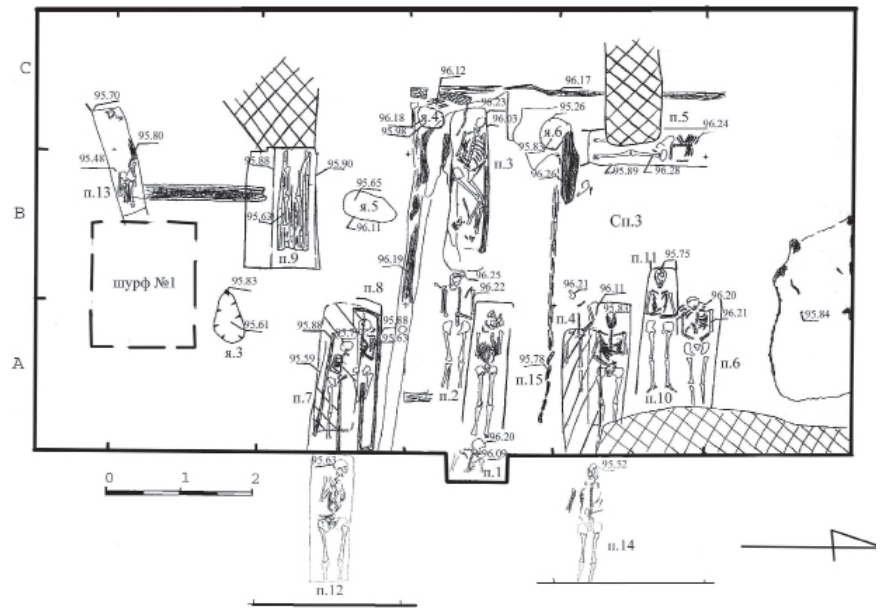
Могильники тепер починають відігравати значну роль у формуванні міської структури середньовічного Києво-Подолу. На тісний зв'язок між елементами планувальної системи давньоруського міста та локалізацією могильників вже неодноразово звертали увагу дослідники Давнього Києва⁶.

На сьогодні археологічними розкопками виявлено одинадцять давньоруських кладовищ та декілька поодиноких поховань⁷. Низка ґрунтових могильників розташовувалася на крайніх точках заселення Подільської частини (останця), які через заболоченість і загрози повеней вважалися малоприсадибними для життя. Для визначення таких могильників в структурі давньоруського Подолу було запропоновано застосувати термін – **“окрайні могильники”**⁸. Три таких могильника та одне окреме поховання зафіксовані у південно-східній частині давньоруського Подолу.

Вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а. У 2007 р. загін Подільської археологічної постійнодіючої експедиції Інституту Археології НАНУ проводив рятивні розкопки за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1А (рис. 1.4). Ділянка містилася у внутрішньому просторі кварталу, утвореного вулицями Набережно-Хрещатицькою, Ігорівською та Боричевим узвозом. З південного сходу розкоп обмежувала будівля Національної парламентської бібліотеки (колишній “млин Бродського”). Загальна площа досліджень складала 140 м² і досліджувалася двома ділянками. Рівень виявлення давньоруських об'єктів відповідав позначкам 90,50–96,70 м за Балтійською шкалою висот, що становило 3,45–9,65 м глибини від рівня сучасної денної поверхні. Зафіксовані горизонти датувалися XI–XII ст. Під час досліджень було відкрито давньоруський могильник (зафіксовано 25 поховальних комплексів) та дерев'яну споруду (ймовірно, культового призначення) (рис. 2), а також низку дерев'яних конструкцій у вигляді зрубів та парканів, які могли виконувати роль укріплень-ряжів портової частини міста (рис. 3)⁹.

Дерев'яна споруда. Зберігся тільки південно-західний кут зрубною конструкції. На висоту одного вінця (0,15 м) збереглися дві стіни споруди – південна та західна. Досліджена південна стіна, зафіксована на рівні 3,98–5,0 м. Від неї залишилися чотири

Рис. 2. Дерев'яна споруда та могильник на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а (2007 р.)

фрагменти від дерев'яної колоди завширшки 0,15 м. Західна стіна зафіксована на рівні 3,96 м. Довжина, яку вдалося простежити – 4 м. Цю стіну перерізає пізня яма. Таким чином, від західної стіни залишилося чотири фрагменти. Залишки дерев'яних стін споруди читаються в південно-східній стіні котловану на рівні 3,9 м. Виявлено залишки дерев'яної стіни, яка розташовувалася паралельно за 1,9 м від південної стіни конструкції. Вона складалася з великої колоди (ширина 0,2 м, довжина 1 м), виявленої на рівні 3,89 м та вертикальних дошок, зафіксованих на рівні 4,37 м завширшки 0,16 м, що виявлені на всю довжину стінки, також і під колодою. Дану стіну можна трактувати як залишки внутрішньої галереї. При подальшому заглибленні в деяких місцях вдалося вийти на підлогу споруди (4,32 м), яка являла собою однорідний шар з гумусованого сірого суглинку.

Кладовище, відкрите навколо споруди, функціонувало протягом тривалого періоду – поховання здійснювалися в кілька ярусів. Всього на досліджуваній ділянці було розчищено 25 могил, запу-

Рис. 3. Дерев'яні конструкції на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а (2007 р.)

щених з рівнів від 3,92 до 4,82 м від рівня сучасної денної поверхні. Виходячи з двошаровості могильника та враховуючи взаєморозташування поховальних комплексів на досліджуваній ділянці можна зробити висновок про існування могильника на обмеженій території протягом певного часу. Всі поховання орієнтовані головою на захід з невеликими сезонними відхиленнями. Більшість поховальних конструкцій представлені дерев'яними трунами різного стану збереженості (21 одиниця). Всі поховання позбавлені супроводжуючого інвентаря, у похованні №9 біля шийних хребців зафіксовано золоту нитку-дріт від вишитого комірця.

Судячи зі стратиграфічних показників, могильник виник на незаселеній ділянці берега р. Почайни. На користь цього свідчить відсутність чітких меж могильних ям: вони викопувалися у піщаному ґрунті за повної відсутності культурних нашарувань. У засипку поховання №5 потрапив фрагмент вінця горщика першої половини кінця X–XI ст., який визначає нижню межу утворення могильника.

Виявлену дерев'яну споруду можна інтерпретувати як невелику дерев'яну церкву-капличку. На користь цієї версії свідчать наступні факти:

- наявність поховань як в інтер'єрі споруди (10 поховальних комплексів), так і в екстер'єрі (5 поховальних комплексів) є важливим індикатором місцезростання культової споруди¹⁰. Поховальні комплекси за рівнем виявлення розглядаються як одночасні із дерев'яною будівлею. Синхронність підтверджується також тим, що поховання та дерев'яна конструкція не перерізають одне одного. Сліди взаємного руйнування відсутні;

- поховання орієнтовані паралельно стінам споруди, замість традиційної християнської орієнтації головою на захід. Отже, захоронення здійснювалися вже після зведення споруди. Схоже розташування поховань зафіксовано під час розкопок давньоруської дерев'яної ротонди у с. Олешків на давньоруському городищі Замчище¹¹;

- зафіксовані розміри конструкції (4,0×5,0 м) завеликі для звичайної житлової чи господарської споруди давньоруського часу. Слідів опалювальних пристроїв або характерного речового матеріалу, який свідчив би про житлове чи господарське призначення споруди, також не зафіксовано;

- посередковано наявність культової споруди підтверджує знахідка книжної накладки неподалік від споруди (рис. 4).

На південь та південний захід від кладовища були відкриті потужні дерев'яні конструкції, які укріплювали берегову лінію (штучно підіймаючи її рівень) та захищали південний край Подолу від повеней. Нижні горизонти цих укріплень датуються першою половиною – серединою XI ст. Зафіксовані на нижніх виявлених горизонтах системні ряди стовпів вказують на можливість існування тут портового причалу¹². Таким чином, можна припустити, що в XI – на початку XII ст. у районі подільського порту розташовувалися невеликий дерев'яний храм та кладовище. Не пізніше середини XII ст. церкву було розібрано, могильник припинив існування, його територію засипали. У другій половині

¹⁰ Иоаннисян, О. (1996) Дерев'янные храмы домонгольской Руси. В *Успенская церковь в Кондопоге*. Кондопога-С.-Петербург, 41-46

¹¹ Томенчук, Б. (2005) Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Івано-Франківськ, 32-37, 134.

¹² Тараненко, С. (2016) Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. Варшава, 50-51.

Рис. 4. Книжкова застібка
з вул. Набережно-
Хрещатицької, 1-а
(2007 р.)

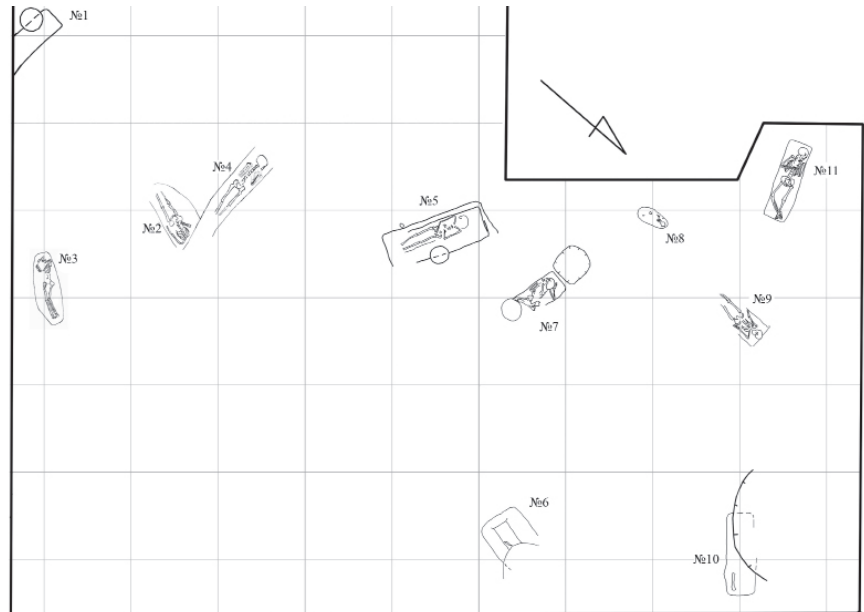

XII ст. ділянку було використано під міську садибну забудову: в культурних шарах, зафіксованих над кладовищем виявлено споруди, які належали до двох садиб, розділених парканом. Керамічний матеріал датує ці шари другою половиною XII – початком XIII ст.

Вул. Набережно-Хрещатицька, 9 (2008 р.). Ділянка містилася у внутрішньому просторі кварталу обмеженому вулицями Набережно-Хрещатицькою, Ігорівською, Братською та Андріївською на місті сучасного будинку №9 (рис. 1.5)¹³. Сучасна денна поверхня відносно рівна, перебуває на позначці 97,85 м Балтійської шкали висот. Археологічні дослідження проводилися на кількох розкопах (5) в різних частинах ділянки загальною площею 920 м². Науково-рятивні роботи виявили п'ять давньоруських горизонтів (XI–XIII ст.) з житловими спорудами та господарськими ямами, а також 13 поховань міського могильника (рис. 5). Поховальні конструкції вдалося зафіксувати у п'яти випадках. Характерною особливістю поховального обряду на кладовищі є незвичайна для християнських традицій орієнтація небіжчиків. Вісім з них мають класичну для християнського канону західну орієнтацію з помітними сезонними відхиленнями. Решта поховані головою на північ, що може вказувати на немісцеве походження померлих. Поховальний обряд могильника вказує на наявність язичницьких ремінісценцій. У п'яти поховальних комплексах зафіксований супроводжуючий інвентар (№5 – залізне кільце на руці; №6 – вістря сулиці чи дротика; №7 – пронизка; №8 сердолікова намистина). Рештки кістяка поховання №7 мають ознаки насильницької смерті, над самим захороненням було розведено вогнище. Поруч з цим похованням зафіксована яма, розміщення якої дозволяє розглядати її як частину поховального ритуалу. Вона мала підквадратну форму, у її заповненні зафіксовані сліди горілого дерева. Можливо, яма являла собою рештки поминального вогнища.

¹³ Сагайдак, М. А., Сергєєва, М. С., Пефтіць, Д. М., Гречко, Д. В. (2008) Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р. Науковий архів ІА НАНУ. 2008/1, 36–37, 50–52.

Рис. 5. Могильник
на вул. Набережно-
Хрещатицькій, 9 (2008 р.)

Кладовище, як і у попередньому випадку, було влаштовано на вільній від забудови міській території. Про відсутність культурних нашарувань знову свідчить однаковий піщаний склад заповнення могильних ям і основного ґрунту. За даними стратиграфії шар, з якого запущені поховання перекривається культурним шаром кінця XI ст., тому функціонування кладовища можна віднести до кінця X–XI ст. Особливості поховального обряду та нечисленний, проте показовий супроводжуючий інвентар, не суперечить такому датуванню могильника. Поховання у більшості випадків мали неглибокі могильні ями, можливо, це є причиною поганої збереженості кістяків. Слід зазначити, що поховання №13 являє собою перепоховання. Вочевидь, при здійсненні чергового поховання на могильнику, порушене більш раннє захоронення, яке відразу перепоховали. Цей факт вказує на відсутність будь-яких наземних меморіальних ознак для поховань на кладовищі. Характерні особливості поховального обряду, цього могильника свідчать про те, що він є одним з найбільш ранніх подільських кладовищ.

3. Вул. Сагайдачного, 6-б (2012 р.). Ділянка, яка досліджувалася співробітниками Центру археології Києва ІА НАНУ взимку 2012 р., розташовувалася у внутрішньоквартальному просторі, в північній частині подвір'я будівлі за адресою вул. Сагайдачного, 6-б (рис. 1.6)¹⁴. Рельєф ділянки плаский, з перепадом абсолютних позначок в межах 102,3–103,1 м за БШВ. Будівельники розпочали земляні роботи, не узгодивши їх з пам'яткоохоронною службою, тому на момент приходу археологів, котлован було відрито на глибину до 2,70 м.

На позначках 2,8 до 3,9 м від рівня сучасної денної поверхні археологічні роботи проводилися вручну. Послідовно вибиралися культурні шари III, IV, V, нашарування I та II були знесені будівельною технікою і фіксувалися тільки у стратиграфічній стінці. Для дослідження культурних нашарувань в плані обрали ділянку, яка безпосередньо примикала до південно-східної стратиграфічної стінки, розміри розкопу склали 7,5×3,0 м.

¹⁴ Івакін, В. Г. (2014) Жіноче поховання з розкопок Київського Подолу. *Сіверщина в історії України*. Київ – Глухів, (7), 64–67.

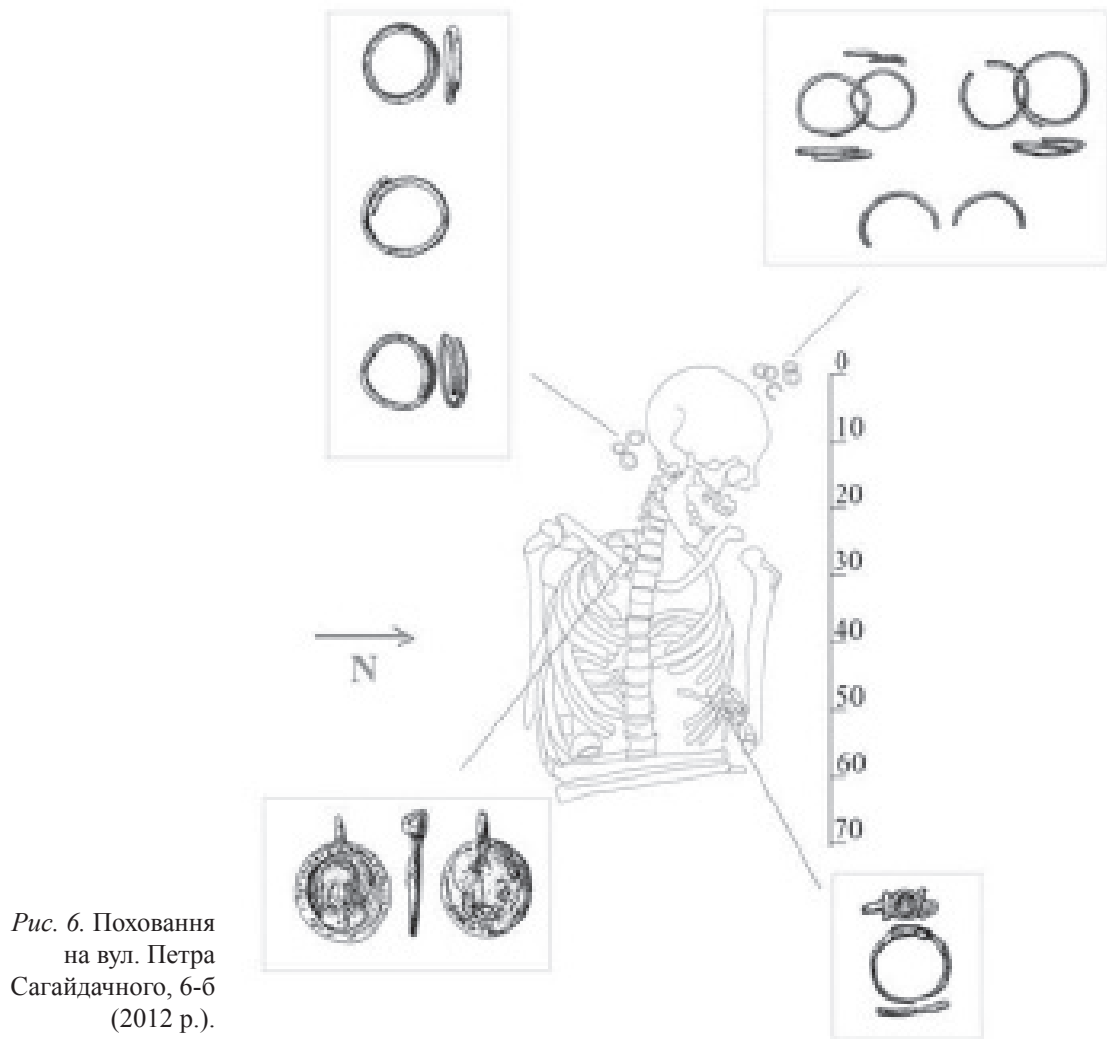

Рис. 6. Поховання
на вул. Петра
Сагайдачного, 6-б
(2012 р.).

На глибині 3,73 м виявлено поховання, запущене з культурного шару V (рис. 6). З нього походить наступний матеріал: фрагменти керамічного посуду, амфор, плінфи, фрагмент залізного ключа та інших предметів з заліза. За керамічним матеріалом шар датується XII – першою половиною XIII ст.

У південно-східній бровці розкопу зафіксовано залишки запуску могильної ями, завглибшки 0,3–0,35 м. За визначенням палеоантрополога П. Вікторової поховання належало жінці 35–40 років. Аналіз кісткових решток вказував на те, що основним професійним заняттям жінки могла бути робота на ткацькому верстаті. Судячи з раціону харчування, жінка мала досить задовільний стан здоров'я та належала до заможної верстви населення. Це підтверджує і наявність непересічного для Києво-Подільських поховань інвентаря.

Поховальний інвентар. Під час дослідження поховання виявлений наступний супроводжуючий інвентар: на лівій руці – мідний перстень зі вставкою (вставка не збереглась); під правою ключицею – медальйон із зображенням Христа Емануїла зі слідами емалі; біля правої скроні – три скроневих кільця з латуні, п'ять таких же кілець – під лівою скронєю (два з них – з'єднані між собою). В могильній ямі поблизу кістяка та під ним, виявлено фрагменти кераміки, зокрема – амфори.

Перстень виявлений на фаланзі вказівного пальця правої руки похованої. Виготовлений з міді (Cu – 88%). Дужка розімкнута, ширина дужки – 0,15–0,20 см. Навпроти роз'єму дужки – овальна печатка розмірами 0,65–0,75 см. Вкладиш, ймовірно скляний, не зберігся. З кожного боку від печатки “відходять” по два загострених промені завдовжки 0,2–0,3 см.

Медальйон виявлений в районі правої ключиці похованої. Виготовлений з міді (Cu – 78%). Овальної форми, розміри – 2,5×2,3 см. Вушко – округле, діаметром 0,6 см. На чільному боці медальйону – рельєфне зображення Христа Емануїла. По краям – обрамлення у вигляді вдавненого орнаменту. Зображення на тильному боці медальйону збереглося погано, тому ідентифікувати малюнок неможливо. Аналогічна іконка виявлена під час досліджень давньоруського Новгорода та датується російським дослідником О. Є. Мусінім першою половиною XII ст.¹⁵

Скроневі кільця дротяні, виготовлені з латуні (Cu – 74%, Zn – 17%). Вусики дещо загнуті у вигляді спіралі. Діаметр – 1,8–2,1 см. Товщина дроту – 0,8–0,20 см.

В культурному шарі VI виявлені залишки давньоруської споруди та низку господарських ям, які за керамічним матеріалом та стратиграфією датувалися другою половиною XII – початком XIII ст.

Таким чином, за стратиграфією, характерним особливостям обряду та предметам інвентарю (іконка з зображенням Ісуса Христа-Емануїла) поховання можна датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст. Поховання належало літній жінці, яку, за складом супроводжуючого інвентаря, слід віднести до заможної верстви давньоруського суспільства. Його виявлення у портовій частині Подолу може вказувати на некиївське походження померлої жінки.

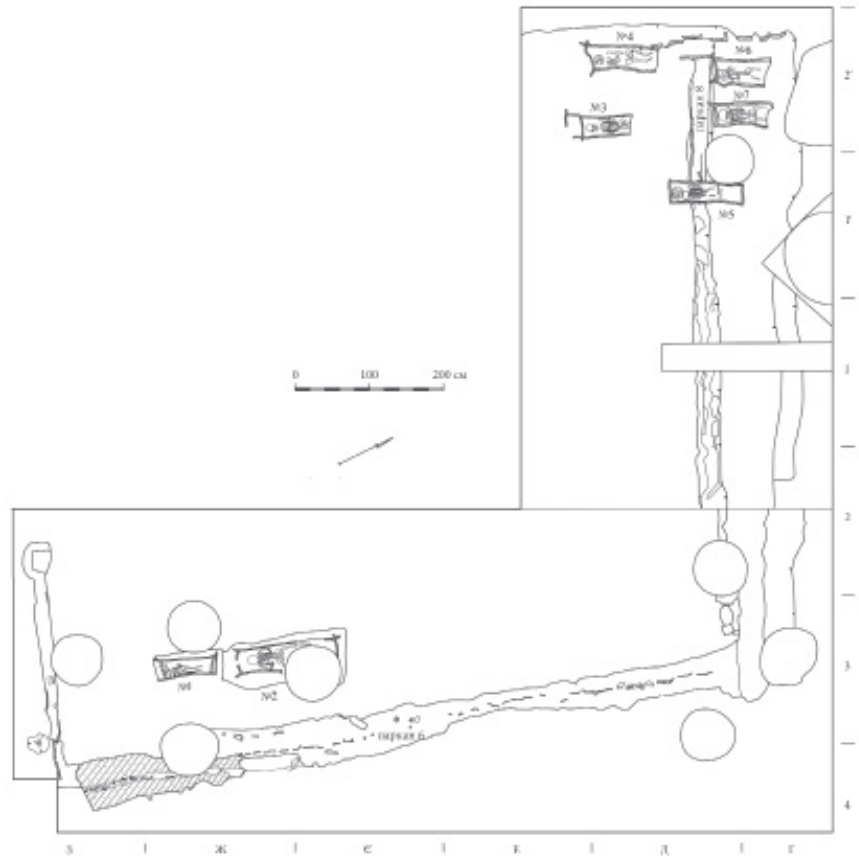
4. Поштова площа (2015 р.)

Дослідження Поштової площі 2014–2016 рр. вже стали знаковими в археології Києва: результати зимових науково-рятивних робіт 2014–2015 рр. істотно розширили уявлення фахівців про південну периферію давньоруського Подолу. Дослідження продовжувалися протягом всього 2015 р. і винесли на розсуд наукової спільноти медієвістів-києвознавців низку дискусійних проблем. Одна з них – середньовічний міський могильник відкритий на Поштовій площі (рис. 1.7).

Перші поховання виявлені на відстані близько 20 м на північний схід від церкви Різдва Христового. Рівень сучасної денної поверхні у цій частині Поштової площі складає 105,5 м за БШВ. В результаті археологічних досліджень 2015 р. зафіксовано сім поховань (рис. 7). На цей момент палеоантропологічним аналізом кісткового матеріалу з поховань займається відділ біоархеології ІА НАНУ під керівництвом О. Козак. Практично впритул зі східного боку до поховань №№1, 2 розміщувався паркан. Зафіксована довжина паркану 9,5 м, його напрямок співпадає з напрямком розташування поховань. Рівень виявлення парканного рову співпадає з рівнем виявлення поховань. На відстані близько 6 м на північ на площі 5,0×4,0 м зафіксовані дитячі поховання №№3–7, які розта-

¹⁵ Колчин, Б. А., Хорошев, А. С., Янин, В. Л. (1981) Усадьба новгородского художника XII в. Москва, 100-101, рис. 50:7.

Рис. 7. Могильник
на Поштовій площі
(2015 р.)

шовані у дві умовні лінії. Вздовж західного боку поховань №№4, 6 зафіксовано ще одну лінію паркану у вигляді зотлілих решток нижніх частин вертикально поставлених дощок. Рівень виявлення – 7,36 м, низ – 7,71 м. Посередині групи поховань виявлено рівчак, орієнтований по лінії південний схід – північний захід (рівень виявлення – 7,66 м). Оскільки рівчак перерізається похованням №7, ми робимо висновок, що рівчак передував часу функціонування могильника. У безпосередній близькості навколо могильника не виявлено жодних елементів масової міської забудови.

Наявні археологічні дані дозволяють зробити висновок, що ми зафіксували фрагмент середньовічного міського могильника. Він обмежений парканами, що вказує на організованість цієї міської локації, яка очевидно входила в єдиний комплекс з сакральною спорудою, яку археологічно виявити не вдалося. Особливий інтерес викликало компактно розміщення п'яти дитячих та двох підліткових поховань. Така ситуація вже не перший раз простежується у Києві. Сектор з дитячими похованнями відкрито під час дослідження могильника XII – XIII ст. на вул. Великій Житомирській, 2 (1988–1989 рр.)¹⁶, дитячі поховання тяжіли до вівтарної частини храму, відкритого на вул. Межигірській, 3/7 у 2003 р.¹⁷

Датування могильника є проблематичним. Поховальні комплекси позбавлені супроводжуючого інвентарю, відсутня чітка стратиграфічна колонка – її створенню завадили особливості рельєфу даної ділянки та важкі умови фіксації під час рятівних археологічних робіт. Всі вищеперелічені фактори ускладнюють визначення періоду функціонування цього міського кладовища. Проте низка фактів дозволяє відносити цей могильник до давньоруського часу. Так, на користь цього твердження свідчать:

¹⁶ Козак, О. Д. (2010) Кияни княжої доби. Київ, 249-250, 268.

¹⁷ Зоценко, В., Тараненко, С. (2009) Відкриття дерев'яного храму XII ст. на київському Подолі. В *Фортеця. Збірник заповідника "Тусань" на пошану Михайла Рожка*. Львів, 302-332

Рівень виявлення поховань співпадає з культурними нашаруваннями XI ст., зафіксованими в результаті археологічних досліджень 2014–2015 рр. на південній ділянці Поштової площі. Враховуючи рівень виявлення могильних ям, культурний шар, з якого вони запуснені можна приблизно датувати XII ст.

За 5 м на північний захід від могильника на тому ж рівні виявлено господарську яму зі слідами випалу вапна. З неї походить керамічний матеріал, який датується XIII ст.

Конструкція трун аналогічна зафіксованим на давньоруських могильниках Подолу (вул. Межигірська, 3/7, вул. Хорива, 21, вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а).

Стан збереженості дерева поховальних гробовищ відповідає аналогічним дерев'яним конструкціям давньоруського часу, зафіксованим на київському Подолі.

Наведені аргументи свідчать на користь того, що нововиявлений могильник скоріше за все функціонував у другій половині XII – на початку XIII ст. Постає питання про причини його локалізації саме в цьому районі давньоруського міста. Відповідь можна спробувати відшукати в аналізі складної гідрологічної ситуації у вказаній місцевості. Комплексні археологічно-геоморфологічні дослідження С. Тараненка та С. Романчука представляють нам гіпотетичну реконструкцію гідрологічної ситуації у цьому давньоруському районі¹⁸. У XI–XII ст. територію сучасної Поштової площі займав затон, який виник у більш ранній період (рис. 8), але поступово зник і ця територія являла собою ділянку не придатну для життя через постійні повені. Територія являла собою “неспокійний” ґрунт, можливо заболочений, умов для розміщення жит-

¹⁸ Тараненко, С. (2016) Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. Варшава, 40-46

Рис. 8. Гіпотетична гідрологічна система давньоруського Подолу XI–XII ст. (авт. С. Романчук та С. Тараненко)

лово-господарських комплексів не було. Тому цілком ймовірно, що мешканці Подолу розмістили могильник на не придатній для постійного проживання ділянці. Скоріше за все, могильник припинив своє існування після 1240 р., після чого ця територія взагалі не використовувалася до XVIII ст.

Висновки. В результаті археологічних досліджень 2007–2015 рр. на території південно-східного Подолу було відкрито три нових давньоруських могильника та одиначне поховання (всього 46 поховальних комплексів). За всіма ознаками виявлені кладовища безумовно належать до групи “окраїнних могильників” (рис. 9). Вони відкриті на горизонтах, де на момент виникнення кладовища не існувало планувальної садибно-вуличної системи з елементами масової забудови (житлових та господарських споруд, парканів, вулиць). З розширенням міської території могильники на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а та на вул. Набережно-Хрещатицькій, 8 зникають, а їхнє місце займають житлові квартали.

Найбільш раннім, очевидно, є могильник відкритий у 2008 р. на вул. Набережно-Хрещатицькій, 8. Стратиграфічні дані, а також характерні особливості поховального обряду (наявність супроводжуючого інвентаря, орієнтація) свідчать про те, що він міг існувати з кінця X – до кінця XI ст.

Інвентарні поховання досить рідко фіксуються на території давньоруського Подолу. У 1971 р. під час прокладання Оболонської гілки метрополітену в районі Контрактової площі було виявлено дитяче поховання в труні-колоді. Біля ший виявлено намисто, яке складалося з бурштинової підвіски трапецієподібної форми (молот Тора?) і восьми намистин, виготовлених з кольорового скла та пасти. Автори розкопок пов’язують знахідку з дружинною епохою¹⁹. Інвентарні поховання також відкриті під час науково-ря-

¹⁹ Гупало, К. М., Толочко, П. П. (1975) Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень. В *Стародавній Київ*. Київ, 47, 100, рис. 56

Рис. 9. “Окраїнні могильники” давньоруського Подолу:

1. Вул. Борисоглібська, 13 (1936 р.)
2. Вул. Щекавицька, 25–27 (1980–1981 рр.)
3. Вул. Спаська (1987 рр.)
4. Вул. Хорива (1984–1988 рр.)
5. Вул. Межигірська, 43 (1989 р.)
6. Вул. Почайнинська, 31 (2003–2004 рр.)
7. Вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а (2007 р.)
8. Вул. Набережно-Хрещатицька, 9 (2008 р.)
9. Поштова площа (2015 р.)

²⁰ Сагайдак, М. А. (1991) Давньокіївський Поділ. Київ, 46-47

²¹ Козак, О., Івакін, В. (2012) Могильники київського Подолу XI–XIII ст. за даними палеоантропологічних досліджень. *Funeralia Lednickie. Spotkanie 14. Poznan*, 457-469

²² Івакін, В.Г. (2012) Археологічна карта поховальних пам'яток давньоруського Подолу Києва. *Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник*, (11) Харків, 188-197

²³ (2001) Лаврентьевская летопись. СПб., 6

²⁴ Томенчук, Б. П. (1996) Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства. *Галицько-буковинський хронограф*, (1) Галич, 7-21

²⁵ Томенчук, Б. П. (1996) Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства. *Галицько-буковинський хронограф*, (1) Галич, 7-21

²⁶ Зоценко, В., Тараненко, С. (2009) Відкриття дерев'яного храму XII ст. на київському Подолі. В *Фортеця. Збірник заповідника "Тустань" на пошану Михайла Рोजка*. Львів, 302-332

тувальних досліджень міського могильника XI ст. на вул. Хорива (1983–1984 рр.)²⁰.

Більшість подільських поховань з “окраїнних могильників” позбавлені будь-якого інвентарю, палеоантропологічні дослідження кісткових решток вказують на низький соціальний статус похованих, вочевидь, на окраїнних могильниках Подолу Києва ховали представників нижчих соціальних верств давньоруської столиці – портових робітників та особисто залежних людей²¹. Заможних киян, скоріше за все, ховали при кам'яних подільських церквах та на кладовищах Верхнього Києва²².

Хронологічно близьким до вищенаведеного кладовища видається період функціонування могильника на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1-а: XI – перша половина XII ст. Знахідка дерев'яної споруди відкриває дискусійне питання про роль дерев'яного культового будівництва в історії архітектури давньоруського Києва. Про зведення дерев'яних храмів свідчить повідомлення літопису про те, що після хрещення князь Володимир “повеле рубити церкви и поставляти по местом, иде же стояху кумиры”²³. Дерев'яні церкви з'являються і в інших містах давньоруської держави: найдавніший новгородський храм – Софійський собор, зведений з дуба, та побудований в кінці X ст. у Ростові Успенський собор, який літописець називає “великою дубовою церквою”. У Вишгороді зводять дерев'яні храм-мавзолей над могилою Бориса та Гліба та Борисоглібську церкву²⁴. Письмові джерела неодноразово згадують про велику кількість храмів у Києві, проте на початок XXI ст. нам відомо лише півтора десятка кам'яних церков і не знайдено жодної дерев'яної.

До 1960-х рр. археологічними дослідженнями не було виявлено жодної дерев'яної давньоруської церкви. За останні сорок років відкрито й досліджено дев'ять дерев'яних храмів на території Галицької землі²⁵. Уперше на території давньоруського Києва дерев'яну церкву відкрито в 2003 р. у котловані новобудови на вул. Межигірській, 3/7. У кварталі останньої чверті XI–XII ст., між об'єктами масової житлово-господарської забудови виявлений, невідомий за літописними повідомленнями, дерев'яний храм. На думку В. Зоценка, храм зведений за планом скандинавських аналогічних споруд, кінця XI–XII ст. і за своєю локалізацією на історичній мапі Києва його можна вважати одним з парафіяльних храмів давньоруського Подолу²⁶.

Таким чином, відкриті за останні роки об'єкти ставлять питання про необхідність перегляду даних досліджень минулих років щодо дерев'яних споруд (особливо в районі могильників), для встановлення їх первинного призначення. Проводячи паралелі між відомими на сьогодні давньоруськими дерев'яними храмами і українською дерев'яною архітектурою XV–XVI ст., можна припустити існування певної будівельної традиції. Археологічні дані про дерев'яні храми домонгольської Русі свідчать, що попри несхожість конструктивних прийомів та форм дерев'яної та кам'яної архітектури, давньоруські майстри намагалися максимально імітувати форми кам'яного храмобудування.

Могильник, відкритий у 2015 р. на Поштовій площі, належить до іншого хронологічного періоду (XII – перша половина XIII ст.), проте його розташування на непридатній для заселення території відповідає загальній логіці влаштування “окраїнних могильників”. У пошуках храмової споруди, яка би освячувала сакральний простір цього кладовища ми можемо звернутися до історичної топографії Подолу. Досліджувана ділянка розташована на південному краю посади. Тут у пізньому середньовіччі містилася брама, через яку з Подолу можна було дістатися до Верхнього міста або Печерська. Біля неї стояла церква Різдва Христова. Церкву через розбудову міста було перенесено далі на південь. У 1564 р. на її місці збудовано нову церкву, яку згадано в опису замка. Вона зображена на краєвидах Києва 1651 та 1691 рр., на плані полковника Ушакова (1695 р.). У 1810 р. була закладена церква, яка простояла до знищення її у сталінські часи. У 1990-х роках храм 1810 р. було реконструйовано. Можливо, давньоруський могильник, відкритий на Поштовій площі пов’язаний з давньоруською дерев’яною церквою, на місті якої у XVI – на початку XIX ст. знаходилася церква Різдва Христова.

REFERENCES

- Holubeva, L. A. (1949). Kyevskiy nekropol. MYA. T. 1, 103-118.
- Hupalo, K. (1979). Doslidzhennia Kyivskoho Podolu (1974–1975 rr.). V Arkheolohiia Kyieva (pp. 38-62). Kyiv.
- Hupalo, K. M., Tolochko, P. P. (1975). Davnokyivskiy Podil u svitli novykh arkheolohichnykh doslidzhen. V Starodavniy Kyiv. Kyiv, 40-79.
- Ivakin, V. H. (2014). Zhinoche pokhovannia z rozkopok Kyivskoho Podolu. Sivershchyna v istorii Ukrainy, (7). Kyiv – Hlukhiv, 64-67.
- Ivakin, V. H. (2015). Mohylnyky davnoruskoho Kyievopodolu: osoblyvosti evoliutsii ta osnovni etapy funktsionuvannia. Sivershchyna v istorii Ukrainy, (8). Kyiv-Hlukhiv.
- Ivakin, V. H., Taranenko, S. P. (2010). Davnoruskii mohylnyky Podolu v planovalnii strukturi. Bolkhovitinivskiy shchorichnyk, (2009). Kyiv, 251-259.
- Ivakin, V.H. (2008). Derev’iana kultova sporuda ta mohylnyk davnoruskoho chasu na kyivskomu Podoli. Chernihivski starozhytnosti, (I). Chernihiv. 229-233.
- Ivakin, V.H. (2012). Arkheolohichna karta pokhvalnykh pam’iatok davnoruskoho Podolu Kyieva. Drevnosty 2012. Kharkovskiy ystoryko-arkheolohicheskyy ezhehodnyk, (11). Kharkov, 188-197.
- Karher, M. K. (1958). Drevnyi Kyev. T. 1. Moskva-Lenynhrad.
- Kolchyn, B. A., Khoroshev, A. S., Yanyn, V. L. (1981). Usadba novhorodskoho khudozhnyka XII v. Moskva.
- Kozak, O. D. (2010). Kyiany kniazhoi doby. Kyiv.
- Kozak, O., Ivakin, V. (2012). Mohylnyky kyivskoho Podolu XI–XIII st. za danymy paleoantropolohichnykh doslidzhen. Funeralia Lednickie. Spotkanie 14. Poznan, 457-469.
- Lavrentevskaia letopys. (2001). SPb.
- Sagaidak, M., Ivakin, V. (2014). Z problematyki stref sakralnykh Podolu Kijowskogo. Funeralia Lednickie. Spotkanie 16. Poznan, 229-240.
- Sahaidak, M. (2001). Aktualni pytannia zarodzhennia ta formuvannia rannoho Kyieva. Mahisterium, (6), 6-18.

- Sahaidak, M. A. (1991). Davnokyivskiy Podil. Kyiv.
- Sahaidak, M. A., Serhieieva, M. S., Peftits, D. M., Hrechko, D. V. (2008). Zvit Tsentru arkeolohii Kyieva IA NANU pro arkeolohichni doslidzhennia u Kyievi po vul. Naberezhno-Khreshchatytska, 9 u 2008 r. Naukovyi arkhiv IA NANU. 2008/1. Kyiv.
- Taranenko, S. (2016). Planuvalna struktura davnoruskoho Podolu Kyieva: formuvannia ta rozvytok. Varshava.
- Taranushenko, S. A. (1976). Monumentalna derev'iana arkhitektura livoberezhnoi Ukrainy. Kyiv.
- Tolochko, P. P. (1970). Istorychna topohrafiia starodavnoho Kyieva. Kyiv.
- Tomenchuk, B. (2005). Oleshkivska rotunda. Arkheolohiia derev'ianykh khramiv Halytskoi zemli XII – XIII st. Ivano-Frankivsk.
- Tomenchuk, B. P. (1996). Arkheolohiia derev'ianykh khramiv Halytskoho kniazivstva. Halytsko-bukovynskiy khronohraf, (1). Halych, 7-21.
- Yoannysian, O. (1996). Dereviannyye khramy domonhol'skoi Rusy. V Uspenskaia tserkov v Kondopohe. Kondopoha-S.-Peterburh, 41-46.
- Zotsenko, V. (2003). Skandynavskyye drevnosty y topohrafiia Kyeva "druzhynnoho peryoda". Ruthenica, (II), 6-52.
- Zotsenko, V., Taranenko S. (2009). Vidkryttia derev'ianoho khramu KhII st. na kyivskomu Podoli. V Fortetsia. Zbirnyk zapovidnyka "Tustan" na poshanu Mykhaila Rozhka. Lviv, 302-332.

Додатки

**Поховання давньоруського часу
Південно-Східної частини Подолу**

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
вул. Набережно-Хрещатицька, 1а 2007 р.					
1	Могильної ями – 3,95 кістяка – 4,16	Захід з 20° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Праворуч від черепа за 5 см містився залізний кородований цвях від труни. Залишки труни збереглись у вигляді тонкої стрічки деревного тліну	Відсутній	Поганий
2	Кістяка – 3,90	Захід із 15° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Біля правого плеча – залізний сильно кородований цвях від труни	З засипки могильної ями походять: біля лівої ноги – тонкий скол кременя, поруч із правою ногою кремін'я розміром: 0,02×0,05 м.	Поганий. Права рука зігнута в ліктьовому суглобі, лежить біля черепа. Ліва – на грудях.

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
3	Труна – 3,92 Кістяк – 4,12	Захід із 15° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Контури конструкції труни добре збереглися у вигляді деревного тліну. Чітко простежуються кришка та боковини		Поганий
4	Труна – 3,94 Кістяк – 4,04	Захід із 20° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Контури конструкції труни добре збереглися у вигляді деревинного тліну		Поганий. Ліва рука лежить на животі, права не збереглася
5	Труна – 3,86 Кістяк – 3,91 Дно могильної ями – 4,26	Західна із 25° сезонним відхиленням на північ	Могильна яма не фіксується. Труна із ручками нош у вигляді стрічок деревного тліну	В засипці – вінчик горщика кінця Х–першої половини ХІ ст.	Поганий. Перерізано пізньою ямою
6	Кістяк – 3,95 Труна – 4,16	Західна із 15° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Контури труни із ручками нош у вигляді стрічок деревного тліну		Поганий. Кістки рук зафіксовані на животі
7	Труна – 4,27 Кістяк – 4,36	Західна із 15° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна достатньо доброго стану збереженості		Поганий. Кістяк зберігся частково – відсутня ліва частина
8	Труна – 4,27 Кістяк – 4,52	Західна із 15° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна достатньо доброго стану збереженості		Поганий. Кістяк зберігся частково – погано збереглася права частина, зруйнована похованням №7. Ліва рука – на грудях. Кістки ніг не збереглися
9	Могильна яма – 4,25. Труна – 4,27. Кістяк – 4,52	Західна із 15° сезонного відхилення на південь	Підпрямокутна могильна яма 2,0×1,0 м. Труна – дерево обгоріле, проте конструкція доброї збереженості. Розміри 1,0×0,25 м.	В районі грудної клітини зафіксовані фрагменти золотої нитки-дроту, які залишилися від вишитого одягу	Середній.
10	Труна – 4,04 Кістяк – 4,32	Західна із сезонним відхиленням 15° на південь	Могильна яма не фіксується. Труна з ручками для нош		Середній. Права рука лежала на тазових кістках, ліва – на грудях

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
11	Кістяк – 4,4	Західна із 20° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма та труна не зафіксовані.		Середній
12	Кістяк – 4,82	Західна із 15° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма та труна не зафіксовані		Середній. Ліва рука частково збереглася в районі живота, права – на грудях. Поховальний комплекс розташований безпосередньо під №№7, 8.
13	Труна – 4,45 Кістяк – 4,35 Дно могильної ями – 4,67	Південна з невеликим відхиленням на схід	Могильна яма 1,5×0,37 м		Поганий. Кістяк майже не зберігся. Залишилися хаотично розкидані кістки
14	Кістяк – 4,63	Західна із 15° сезонним відхиленням на південь	Досліджені розміри могильної ями 0,35×1,0 м		Нижня частина поховання знаходиться в стінці розкопа. Руки погано збереглися, ліва рука знаходиться на животі. Поховальний комплекс містився під №№4, 10
15	Труна – 4,72 Кістяк – 4,74	Західна із 15° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна у вигляді деревинного тліну		Задовільний
16	Кістяк – 4,65	Західна	Могильна яма не фіксується. Збереглися залишки від дерев'яної труни		Добрий. Зафіксовано західну частину дитячого поховання
17	Кістяк – 4,75 Дно труни – 5,41	Західна з 20° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Збереглися залишки від дерев'яної труни		Поганий
18	Кістяк – 4,99	Західна з 20° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Збереглися залишки дерев'яної труни з ношами		Поганий

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
19	Кістяк – 4,96	Західна з 20 ° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Зафіксовано залишки дерев'яної труни з ручками		Поганий. Кістки в перемішаному стані
20	Кістяк – 4,89	Західна з 20 ° сезонним відхиленням на північ	Могильна яма не фіксується. Зафіксовано залишки дерев'яної труни		Виявлено безпосередньо під №19, яке його зруйнувало. Кістки в перемішаному стані
21 22	Труна – 5,03 Дно труни – 5,55	Західна з 20 ° сезонним відхиленням на північ	Могильна яма не фіксується. Зафіксовано залишки дерев'яної труни з ручками		Середній. Кісткові рештки двох осіб знаходилися в перемішаному стані
23	Труна – 5,03 Дно труни – 5,21	Західна	Могильна яма не фіксується. Труна залишилася у вигляді стрічок деревинного тліну.		Середній
24	Труна – 5,07	Західна з 20 ° сезонним відхиленням на північ	Могильна яма не фіксується. Труна залишилася у вигляді стрічок деревинного тліну		Середній
25	Труна – 5,07	Західна з 20 ° сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Залишки дерев'яної труни з ручками для нош		Середній
вул. Набережно-Хрещатицька, 9 2008 р.					
1	Могильна яма – 4,02 кістяк — 4,26 дно могильної ями — 4,55	Західна з незначним сезонним відхиленням	Чітко прослідковувався тлін від гробовища		Середній. Руки складені в області тазових кісток, права нижче від лівої
2	Могильна яма – 3,95 дно могильної ями — 4,15	Північна	Слідів труни не виявлено		Поганий. Поховальний комплекс частково знищено пізнішими об'єктами
3	Могильна яма 3,98 дно могильної ями — 4,16	Північна	Слідів труни не виявлено		

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
4	Могильна яма – 4,00 дно могильної ями – 4,85	Західна	Слідів труни не виявлено		
5	Могильна яма – 4,10 труна – 4,49 дно могильної ями – 4,80	Західна з суттєвим сезонним відхиленням		На лівій руці — в районі решток кісті — знайдено залізне кільце	
6		Північ	Прослідковувалися елементи конструкції гробовища, тлін від стінок та нижніх дошок	Біля східної стінки гробовища на його дні знаходилося вістря сулиці (?)	Кістяк відсутній
7	Могильна яма – 3,88. Кістяк – 4,43 дно могильної ями – 4,56	Західна з суттєвим сезонним відхиленням	Тлін від стінок гробовища не прослідковувався	В районі шиї знайдено скляну пронизку. В засипці знайдені фрагменти керамічного посуду	Середній. Нижня частина ніг відсутня внаслідок прорізання поховання пізнішою ямою. Права рука зігнута паралельна тулубу, ліва ніби-то підкладена під голову, шия неприродно вигнута
8	Дно могильної ями – 4,13	Північна з невеликим сезонним відхиленням	Розміри могильної ями 0,60×0,25 м, тлін від труни прослідковувався слабо	На тліні дна гробовища лежали оброблений фрагмент шиферу та намистина з сердоліку (у північно-західній частині)	Поганий. Дитячі кістки збереглися вкрай погано, чітко зафіксовані фрагменти черепа в північній частині та окремі кістки кінцівок
9	Могильна яма – 4,04 кістяк – 4,00 дно могильної ями — 4,15	Північна	слідів від гробовища не зафіксовано		Поганий. Поховання частково знищено об'єктами
10	Дно могильної ями – 4,78	Захід з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма – 1,80×0,45. Слідів від гробовища не зафіксовано		Поганий. Поховальний комплекс майже повністю знищений господарською ямою, від скелету залишилася кістка ноги

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
11	Кістяк – 4,20 дно могильної ями – 4,60	Захід з сезонним відхиленням на південь	Слідів труни не зафіксовано	По кістяку чітко прослідковувався темного кольору щільний тлін, вірогідно від савану	Добрий. Витягнуті ніжні кінцівки схрещені, права рука під шиєю, ліва на груді
12	Кістяк – 4,56 дно могильної ями – 4,59	Західна з сезонним відхиленням на південь	Тлін від гробовища, як стінок так і днища, прослідковувався добре		Поганий. Кістяк поганої збереженості, череп розчавлений. Руки були зібрані вище тазових кісток, ноги трохи зігнуті в колінах та вкладені набік
13	Дно могильної ями – 4,31	Західна з сезонним відхиленням на південь	Чітко прослідковувалися стінки та дно гробовища		Поганий. Кістяк знаходився в перевідкладеному стані
<i>вул. Петра Сагайдачного, 6 б 2012 р.</i>					
1	кістяк – 3,73	захід	Запуску могильної ями та дерев'яної труни зафіксувати не вдалося	на лівій руці – мідний перстень зі вставкою (вставка не збереглась); під правою ключицею – медальйон із зображенням Христа Емануїла зі слідами емалі; біля правої скроні – три скроневи кільця з латуні, п'ять таких же кілець – під лівою скронею (два з них – з'єднані між собою). В могильній ямі, поблизу кістяка та під ним, виявлено фрагменти кераміки, зокрема – амфори	Середній. Голова повернута в лівий бік, руки складено в районі живота. Нижче тазу кістяк не зберігся

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
Поштова площа 2015 р.					
1	Труна – 7,0	Західна з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна збереглась у вигляді тліну. Довга бокова дошка “винесена” вперед з обох боків на 10–12 см. Ширина бокової дошки (або висота самої труни) 20 см. Кришка труни збереглась у вигляді тонкого прошарку деревного тліну, який залишився на скелеті		Поганий. Кістяк поганої збереженості. Довжина 1,4 м, ширина 0,3 м. Ноги кістяка майже повністю пронесені бетонною палею.
2	Труни – 7,0	Західна з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна збереглась у вигляді тліну. Довга бокова дошка “винесена” вперед з обох сторін на 10–12 см. Ширина бокової дошки (або висота самої труни) 20 см. Кришка труни збереглась у вигляді тонкого прошарку деревного тліну, який залишився на скелеті		В труну покладено два кістяка. Збереженість кісток погана, розділити їх одразу було неможливо, чітко читалась лише наявність двох деформованих дитячих черепів. Довжина 0,55 м, ширина 0,2 м
3	Труна – 7,23. Кістяк – 7,4	Західна з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна збереглась у вигляді тліну. Розміри труни 0,63×0,3 м. Довга бокова дошка “винесена” вперед з обох боків на 10–12 см.		Поганий. Кістяк поганої збереженості. Пн.-зх. частина поховання від тазових кісток і нижче пошкоджена пізнім перекопом
4	Труна – 7,44. Кістяк – 7,53	Західна з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна збереглась у вигляді тліну. Розміри труни 0,8×0,43 м. Довга бокова дошка “винесена” вперед з обох боків на 7 см		Поганий. Кістяк поганої збереженості

№	Рівень виявлення, м	Орієнтація	Поховальна конструкція	Поховальний інвентар, матеріали з засипки могильної ями	Стан збереженості кістяка, розташування рук
5	Дно труни – 7,36	Західна з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна збереглась у вигляді тліну. Розміри труни 0,85×0,3 м. Довга бокова дошка “винесена” вперед з обох боків на 10 см		Поганий. У пн.-сх. частині зруйновані спорудою середини XIII ст.
6	Дно труни – 7,36	Західна з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна збереглась у вигляді тліну. Розміри труни 0,85×0,4 м. Довга бокова дошка “винесена” вперед з обох боків на 10 см		Поганий. Кістки скелету у пн.-сх. частині зруйновані спорудою середини XIII ст.
7	Дно труни – 7,34	Західна з сезонним відхиленням на південь	Могильна яма не фіксується. Труна збереглась у вигляді тліну. Розміри труни 0,8×0,3 м		Поганий. У північно-східній частині зруйновані спорудою середини XIII ст.

Сагайдак М. А., Ивакин В. Г.,
Тараненко С. П., Пефтиц Д. Н.

САКРАЛЬНЫЕ ЗОНЫ ЮГО-ВОСТОЧНОГО ПОДОЛА (XI–XIII вв.)

Статья посвящена сакральным зонам, расположенным на юго-восточной части древнерусского Подола. Эта местность довольно долго оставалась малоизученной по сравнению с другими участками этого древнекиевского района. Археологические исследования 2007–2015 гг. существенно расширили наши представления о юго-восточной части древнерусского Подола. В данной работе мы попытались реконструировать сакральные локусы этой территории.

В X в. Киев состоял из заселенного города – большой прибрежной части – Подола, небольшой сакрально-административной части – Детинца на Замковой горе и городского некрополя на Старокиевской горе. В связи с активным развитием нового города во времена княжения Владимира Святославича и его сына Ярослава Мудрого, жителям Подола, теперь уже христианам, пришлось искать другое место для захоронения своих покойников. Они вынуждены были находить на территории Подола участки свободные от массовой городской застройки.

Отныне могильники начинают играть значительную роль в формировании городской структуры средневекового Киево-Подола. Ряд грунтовых могильников располагался на крайних точках заселения района, которые из-за заболоченности и угрозы наводнений считались малопригодными для жизни. Для определения таких могильников в структуре древнерусского Подола было предложено применить термин – “окраинные могильники”. Три таких могильника и одно отдельное захоронение

удалось зафиксировать в юго-восточной части древнерусского Подола. Могильники, обнаруженные на ул. Набережно-Крещатицкой, 1-а и ул. Набережно-Крещатицкой, 9 относятся к самым ранним подольским могильникам, их активное функционирование приходится на XI в. Могильник, открытый в 2015 г. на Почтовой площади и захоронение женщины (ул. Петра Сагайдачного, 6-б) относятся к другому хронологическому периоду. Они датируются XII – первой половиной XIII в. Исследования последних лет показали, что достаточно большие территории на юго-восточной окраине древнерусского Подола были малоприспособлены для заселения и поэтому их часто использовали для устройства кладбищ.

Ключевые слова: Древняя Русь, киевский Подол, погребальный обряд, сопровождающий инвентарь, стратиграфия.

Sahajdak M. A., Ivakin V. G., Taranenko S. P., Peftits D. M.

SACRED AREA OF SOUTHEAST OF KYIV-PODIL (XI–XIII CENTURIES)

The article is devoted to sacred areas located in the south-eastern part of Old-Rus Podil district. This area has remained poorly investigated for a long time compared to other areas of this OldKyiv region. Archaeological researches of period 2007–2015 greatly expanded our understanding of the south-eastern part of old Podil. In this paper, we tried to reconstruct the sacred locuses of this territory.

In the tenth century Kyiv consisted of a populated town – a large coastal area – Podil and of small sacral-administrative part – Detinets on Zamkova Hill and the necropolis on the Old Kiev Hill. Due to active development of a new city in the days of the reign of Vladimir son of Svyatoslav and his son Yaroslav the Wise, inhabitants of Podil, now Christians, have had to look for another place to bury their dead. They were forced to look for areas in the territory without mass urban development.

Henceforth cemeteries are beginning to play a significant role in shaping the structure of the medieval town of Kyiv-Podil. Several cemeteries was located at the extreme points of the settlement area, which, due to waterlogging and flood threats were unsuitable for life. It was proposed to use the term to define such cemeteries in the structure of ancient Podil – “outlying cemeteries”. Three of these cemeteries and one single burial excavated in the south-eastern part of ancient Podil. Cemeteries found on the Naberezhno-Khreshchatytska, 1-a str. and Naberezhno-Khreshchatytska, 9 str. belong to the earliest Podol burial grounds, their active functioning on the XI century. The cemetery opened in 2015 at the Postal Square and burial of women (Petra Sagaydachnogo 6-в str.) belong to another chronological period. They date back to the XII – the first half of the XIII century. Recent studies have shown that a sufficiently large area in the south-eastern outskirts of OldRus Podil were unsuitable for settlement and so they are often used for a cemetery.

Keywords: Old Rus, Kyiv Podil, funeral rites, accompanying equipment, stratigraphy.

Сергій Тараненко,

завідувач сектору археології
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповіднику, к. і. н.,
e-mail: taransun@ukr.net

ЛАЗНІ У ПЛАНУВАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОДОЛУ КИЄВА

В статті вперше представлені археологічно зафіксовані на Подолі Києва об'єкти дерев'яної архітектури давньоруського часу, які інтерпретуються як лазні. Автор розглянув відомі письмові, етнографічні та археологічні джерела, які підтверджують можливість існування подібних споруд у найбільшому районі Давнього Києва. Розглядається декілька проблем масової забудови та планувальної структури давньоруського Подолу Києва. Перша – виділення з більше ніж 300 зафіксованих об'єктів дерев'яної архітектури цього періоду власне лазень. Пропонується використовувати методикку запропоновану О. С. Хорошевим, яку він впровадив на розкопках Давнього Новгороду. Друге питання стосується інтерпретації функціонального призначення досліджених об'єктів. Це перша стаття у циклі наукового дослідження об'єктів гігієни Давнього Києва.

Ключові слова: лазня, гігієна, Києво-Поділ, Київська Русь, археологія, міська структура.

Факт існування лазень у містах Київської Русі ні у кого викликає сумнівів. Непрямими доказами цьому виступають літописні повідомлення, де їх називали “мовь”, “мовня”, “мовница”, “мыльня”, “влазня” або просто “бана”. Наведемо деякі з них:

– за легендою апостол Андрій у Великому Новгороді побачив лазні: “... идеже нынѣ Новѣгородъ, и увидѣ ту люди, сущяя, како есть обычай имъ, и како мыють хвощются, и удивися им...”¹;

– за договором Олега з Візантією русічі мали право користуватися місцевими лазнями: “... да творят имъ мовь...”²;

– в уставі князя Володимира лазні називалися “заведениями для немогущих”;

– у 1091 р. переяславський єпископ Єфрем, що став згодом Київським митрополитом, заводив лазні, своєрідні лікарні³;

– лікар-чернець Києво-печерського монастиря Агапіт зціляв хворих травами і парною лазнею.

Для Києва, безумовно, найвідомішим є повідомлення літописця про помсту княгині Ольги древлянам: “... повель Ольга мовь створити, рькуще сіце: “измывшесе придите ко мнѣ”. Они же перезьгоша истопку, и вльзоша Древляне, начаша ся мыти, и запроша о них истобьку, и повель зажечи я отъ дверей...”⁴

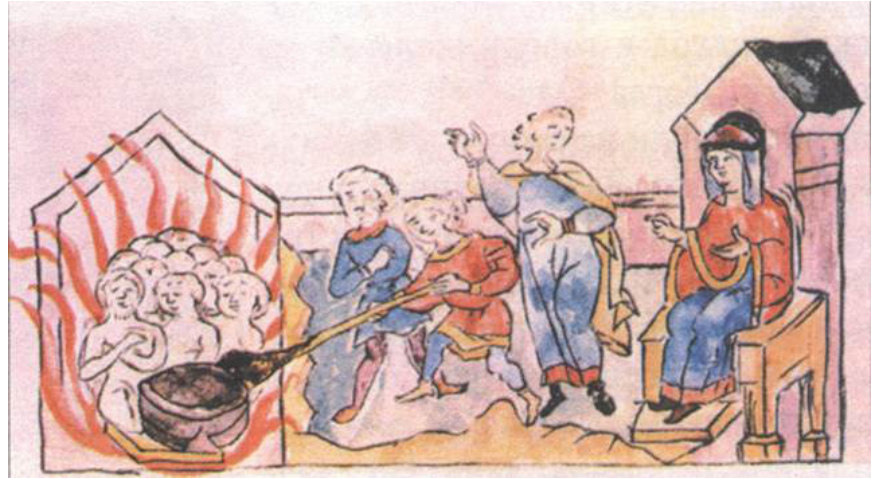
¹ Лѣтопись по Лаврентіевскому списку. (1872) Издание археографической комиссии. С-Петербург, 7

² Там само, с. 30

³ Богусевич, В. А. (1961) Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*. XIII, 105-113.

⁴ Там само, с. 55-56.

Рис. 1. Мініатюра
Радзивілівського
літопису⁵

⁵ Полное собрание русских летописей (Т. 38. Радзивилловская летопись) (1989) Ленинград: Наука.

⁶ Бломквист, Е. Э. (1956) Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (Поселения, жилища и хозяйственные строения). В *Восточнославянский этнографический сборник*, 337-344.

⁷ О. Хорошев (1998) Бани в усадебной застройке Новгорода: По материалам Троицкого раскопа.

Етнографічні джерела, як допоміжні дані, дозволяють з певною мірою достовірності уявити вигляд лазень часів Київської Русі. Це невеликий зруб з крихтним віконцем, низенькими дверима і високим порогом, стелею з жердин або з напівколот розміщених плоским боком донизу. Основний простір в приміщенні займає піч-кам'янка, складена з великих валунів; на верх такої печі насипають купу дрібного каміння, які використовували для нагріву води в колоді. На випадок пожежі лазні ставлять подалі від житла – на тильній частині садиби⁶.

Але для підтвердження існування споруд такого призначення на території Києва у давньоруський період необхідні більш аргументовані докази, ніж напівлегендарні. У цьому випадку (в принципі, як завжди) більш надійним джерелом виступають археологічні джерела.

На початку розгляду цієї проблеми необхідно зазначити, що каталізатором представленого дослідження стала стаття О. С. Хорошева "Бани в усадебной застройке Новгорода (по материалам Троицкого раскопа)"⁷. В ній дослідник представив декілька дерев'яних споруд з Троїцького розкопу у Новгороді, які він інтерпретує як лазні, що роташовувалися в системі міської забудови. Крім того О. Хорошев запропонував методологічні засади виявлення та інтерпретації подібних об'єктів:

1. Стабільне розміщення споруд в системі садибної забудови протягом декількох будівельних періодів.

2. Стандартні розміри будівлі (від 2,0×1,6 м до 3,4×3,4 м).

3. Як правило, споруди розміщені на потужному (до 0,4 м) шарі глини – своєрідному фундаменті.

4. Основний простір в інтер'єрі займає піч-кам'янка або глиняна піч, в конструкції якої містилися валуни.

5. В деяких випадках до споруди примикає відмостка.

6. Відсутність знахідок характерних для житлово-господарських комплексів або, взагалі, стерильність заповнення.

7. Лазня зазвичай ставилася декількома господарями для спільного використання. У такому випадку вона розміщалася на периферії садиби, на межі з іншими. В етнографічній літературі співвідношення лазень до кількості садиб виявлене на підставі письмових джерел XVI ст. і складає 1:3⁸.

⁸ Там само.

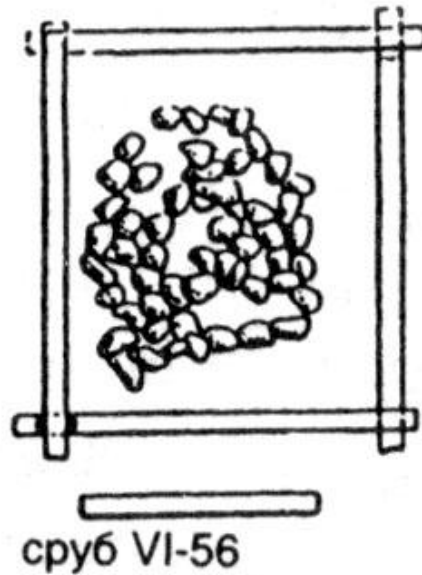

Рис. 2. Однокамерний зруб з Троїцького розкопу.

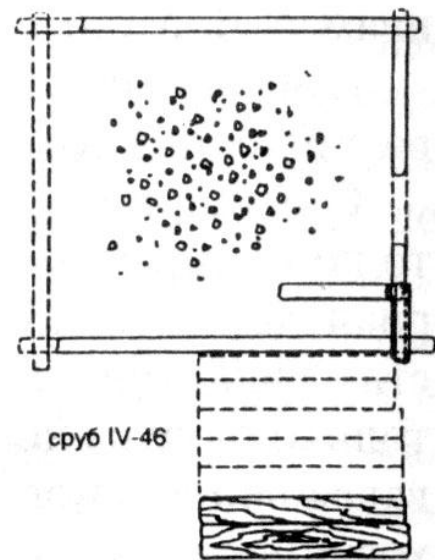

Рис. 3. Однокамерний зруб з передбанником з Троїцького розкопу.

8. Розміщення лазень перед вулицею. Етнографи відзначають, що ділянки, зайняті кладовищами, вулицями, лазнями мали схожий характер: були пов'язані з віруваннями і тим самим виводилися з системи землекористування, окрім традиційно стандартного вживання⁹.

Істотними є спостереження О. Хорошева над своєрідними конструктивними елементами троїцьких зрубів-лазень, які дають можливість упевнено стверджувати про практично одночасне поширення у Новгороді однокамерних лазень (Рис. 2), однокамерних з "предбанником" (Рис. 3), двокамерних лазень-п'ятистінок (Рис. 4), які зафіксовані в найбільш ранніх шарах.

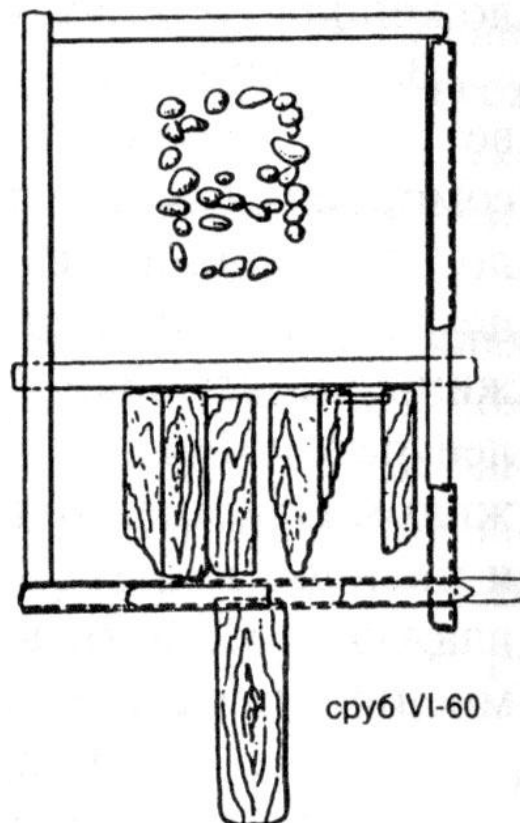

Рис. 4. Двокамерна лазня-п'ятистінок з Троїцького розкопу.

Крім цього автор виділяє "елементи раціоналізму, присущі новгородському домостроительству"¹⁰. А саме – однокамерні лазні з "предбанником" (зруби IV-46, IV-39) відгороджені від жител (зруби IV-45, IV-37) щільним парканом, який на думку О. Хорошева виконує роль протипожежної стіни. Ще дослідник виділяє вбудову діжки для миття у зрубі VI-46 безпосередньо у північно-східному куті споруди, що була укріплена додатковою конструкцією.

⁹ Бломквист, Е. Э. (1956). Вказ. пр., 339

¹⁰ Хорошев, А. С. (1998) Бани в усадебной застройке Новгорода: По материалам Троицкого раскопа. В *Историческая археология: Традиции и перспективы: К 80-летию Д. А. Авдусина*. Москва, 301–306

¹¹ Там само.

¹² Тараненко, С. (2016)
Планувальна структура
давньоруського Подолу Києва:
формування та розвиток.
Варшава, 117.

¹³ Каргер, М. К. (1950)
Археологические исследования
древнего Киева: Отчёты и
материалы (1938–1947 гг.).
Київ: изд. АН УССР, 246.

О. Хорошев робить висновок, що пошук лазень маловірогідний на садибах з невеликою площею, досліджені споруди розташовані на садибах розмірами 600–700 кв. м¹¹, тим самим натякаючи на соціальний статус мешканців, які могли собі дозволити будувати такий об'єкт гігієни. Це зауваження автора навряд чи стане корисним для Києва, оскільки середні площі садиб, археологічно зафіксованих у Києві та у Новгороді, суттєво відрізняються. Останні дослідження київського Подолу довели, що дані, отримані на сенсаційних розкопках 70-х років XX ст., знайшли своє підтвердження під час дослідження північного заходу Подолу у наступні десятиліття. Давньоруські квартали займали площу близько 1600–1700 кв. м, а садиби, що входили у їх склад, мали різні розміри, хоча площа садиб не виходила за межі 220–450 кв. м. Також зафіксовані садиби, господарі яких належали до вищих (принаймні, ніж середньостатистичний мешканець) верств населення, їхня площа становила понад 500 кв. м. Такі само садиби зафіксовані і в центральній частині Подолу¹².

Як же складається ситуація з археологічною фіксацією подібних об'єктів у Києві? У вітчизняній науковій літературі існують поодинокі випадки інтерпретації монументальних споруд та об'єктів дерев'яної архітектури як лазень, і кожен раз вони викликали дискусію. Так сталося з фіксацією у 1946 р. монументальної споруди у дворі Київського митрополита, яку досліджував М. Каргер. Дослідник визначив її як “руїни великої споруди, складеної із бутового каменю і древньої плоскої цегли квадратної форми на розчині вапна з домішками дрібної цегли”¹³. Споруда мала три камери, що примикали одна до одної. Центральна камера кращої збереженості, дві крайні збереглися погано, внаслідок чого встановити точні розміри всієї споруди неможливо. Довжина всіх трьох камер близько 12 м, ширина 5 м; отже, площа споруди, включаючи товщину стін, становила до 60 кв. м (рис. 5). М. Каргер, досліджуючи камери відкритої ним споруди, дійшов висновку, що це керамічні печі для випалу цегли.

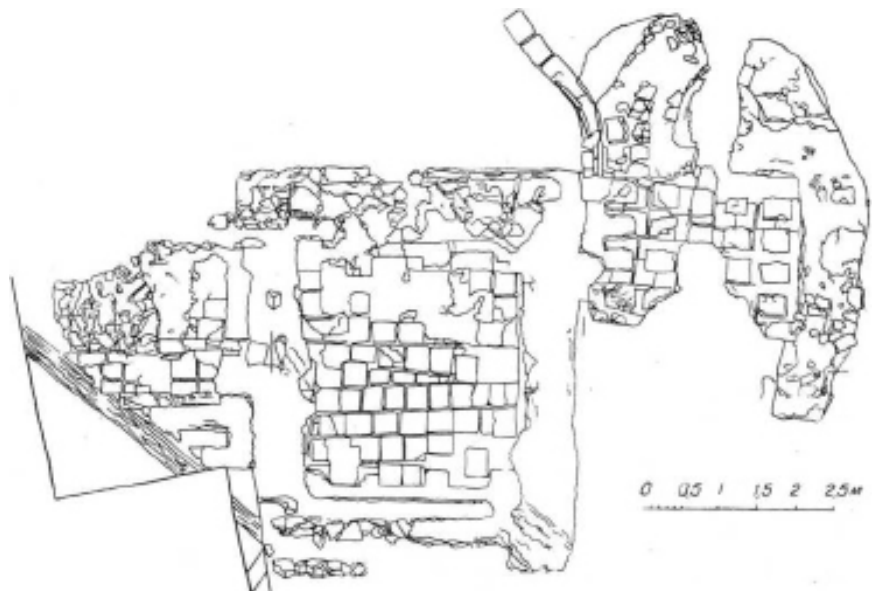

Рис. 5. План лазні у дворі
Київського митрополита.

В. Богусевич ретельно вивчив конструкцію споруди і інтерпретував її як лазню. Камери київського приміщення служили: крайня західна – для роздягання, середня – для миття і крайня східна – опалювальною камерою, для обігріву перших двох приміщень і для нагрівання води. В цій останній камері добре збереглися ряди цегляних стовпчиків, між якими проходили вузькі поздовжні і поперечні канали. Ці канали служили для подачі під підлогу камер лазні теплого повітря, що йшло з топки. Зрозуміло, що разом з гарячим повітрям під підлоту сусіднього з опалювальною камерою приміщення потрапляло вугілля і зола: саме так можна пояснити шар золи і вугілля, виявлений М. Каргером в середній камері. У зв'язку з поясненням призначення цегляного приміщення кінця Х ст. на митрополичому дворі слід звернути увагу на незрозумілий для М. Каргера цегляний жолоб, що відходить від “північно-східного” кутка опалювальної камери, і великий глибокий з стрімкими стінками котлован, що містився на схід від середньої та східної камер. На думку В. Богусевича, котлован безпосередньо стосується до лазні: сюди по жолобу виводили воду з лазні. Заповнення котлована цеглою сталося внаслідок зруйнування лазні, очевидно, під час татарської навали 1240 р.

Розглянута будівля є унікальною пам'яткою монументальної архітектури міської культури Київської Русі XI–XIII ст. Проте навіть для кінця XI ст. вона не була єдиною кам'яною лазнею при дворах нобілітету. Літописи розповідають про спорудження кам'яної лазні на детинці Переяслава у 80–90-х роках XI ст. Можливо, ця споруда стала зразком для лазні на київському митрополичому дворі¹⁴. При вивченні цього питання привертають до себе увагу інші подібні, зафіксовані у Херсонесі, Закавказзі та у Болгарі¹⁵.

Крім представленної конструкції кам'яної лазні існує приклад фіксації на території Києва дерев'яної споруди. Його описала Г. Корзухіна за результатами досліджень В. Хвойко у Верхньому Києві: “Так, на участке 34 найдены две “подвалины”, т. е. два толстых бревна в канавках, лежавшие под прямым углом друг к другу, и остатки большой печи из валунов с очень толстыми стенками (0,4–0,5 м). Находки в этом помещении не дают возможности установить какого рода производственной деятельностью здесь занимались. В. В. Хвойко предполагал, что это была баня”¹⁶.

Два наведених приклада стосуються безпосередньо Верхнього Києва. Але не існує жодного випадку фіксації лазень у давньоруський час на Подолі. Хоча вірніше буде сказати, не існує жодного випадку інтепретації археологічно зафіксованих об'єктів дерев'яної архітектури як лазні. Це виглядає дивним, оскільки історія археологічного дослідження Подолу Києва налічує понад 90 років починаючи з розвідок Всеукраїнського історичного музею та ВУАК у 1925–1929 рр. перші стаціонарні розкопки проводилися у 1950 році В. Богусевичем. Всього ж на сьогодні проведено понад 170 стаціонарних розкопів та археологічних наглядів. Дослідження проводилися під керівництвом В. Богусевича (1950 р.), П. Толочка (1969, 1972–1976 рр.), В. Даниленка (1969 р.), К. Гупало (1972–1976 рр.), Ф. Андрощука, В. Бідзілі, Т. Бобровського, А. Занкіна, В. Зоценка, Г. Івакіна, В. Івакіна, О. Калюка, М. Сагайдака,

¹⁴ Богусевич, В. А. (1961) Споруда XI ст. у дворі київського митрополита. *Археологія*. XIII, 105–113.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Корзухіна, Г. Ф. (1956) Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве. *Советская археология*. (XXV), 331.

М. Сергєєвої та автора (1982–2015 рр.). За весь період дослідження Подолу зафіксовано понад 300 дерев'яних споруд IX – першої половини XIII ст., як житлового так і господарського призначення. Тому виглядає достатньо дивним, що з такої кількості об'єктів не виділено жодної споруди-лазні.

Необхідно відмітити, що вірогідне існування лазень – дерев'яних комплексів заявляв М. Сагайдак: “подобные постройки на Руси в комплексах зажиточных усадеб были деревянными. Вероятно, срубными. В менее зажиточных дворах для этой цели могла использоваться часть дома”¹⁷. Вочевидь, що на сьогодні назріла нагальна необхідність для перегляду функціонального призначення деяких споруд, та спробувати виділити серед них лазні, використовуючи методіку, запропоновану О. С. Хорошевим. До вашої уваги надаємо декілька прикладів дерев'яних будівель, які, на нашу думку, могли бути лазнями.

Вул. Оболонська, 4, 1989 р. Споруда №4

Будівля досліджена, як пляма заповнення впускного котловану прямокутної в плані форми розмірами (збережені) 3,0×2,1, орієнтована кутами за сторонами світу зафіксована з позначки 3,15–3,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Простежений фрагмент дерев'яної стіни довжиною 1,5 м вздовж південно-західної стіни котловану. Споруда мала каркасно-стовпову конструкцію стін, як і споруда № 1 (друга чверть – середина XII ст.), що існувала до будівництва споруди №4 і яка, власне, розміщалася безпосередньо під нею. Підлога земляна, рівна, з щільною підсипкою, рівень підлоги на позначці 3,7 м від рівня сучасної деної поверхні. Вхід, можливо, розміщався, як і в споруді №1 з того ж самого боку. В західному куті споруди з позначки 3,2 м зафіксований пічний розвал у вигляді масиву спондилової глини, в центрі якого містилося зруйноване склепіння. Черень був обкладений шістьма валунами. За керамічним матеріалом та даними стратиграфії споруда може бути датованою серединою – другою половиною XII ст.¹⁸. Її призначення авторами звіту виявлено, як господарське.

¹⁷ Сагайдак, М. А. (1982) Великий город Ярослава. Київ: Наукова думка.

¹⁸ Бидзиля, В.И., Тимошук, В.М., Фридман, М.И. Отчет научно-производственного кооператива “Археолог” о полевых исследованиях по ул. Оболонская, 4 в 1989 г. Научный архив Института археологии НАНУ. №1989/56, 25-27.

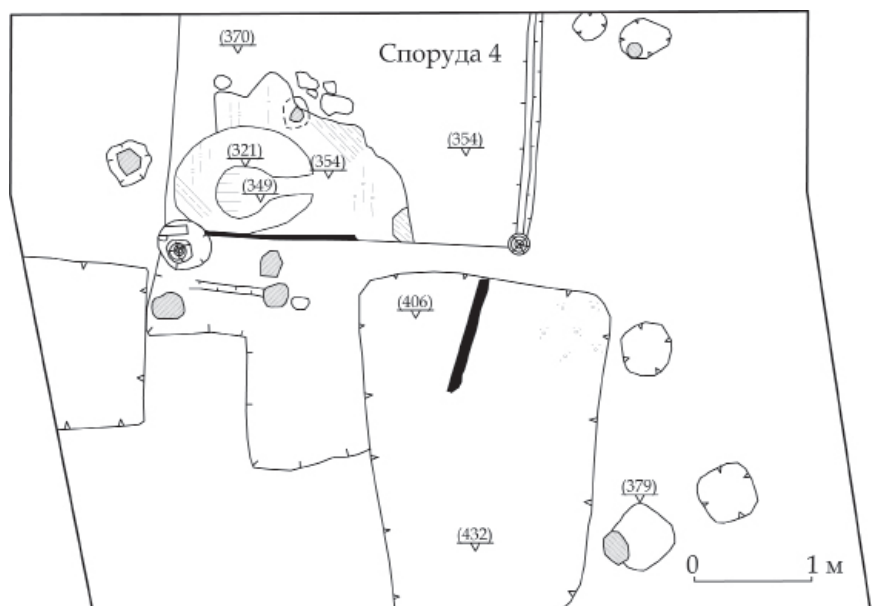

Рис. 6. План розкопу на вул. Оболонській, 4, 1989 р.

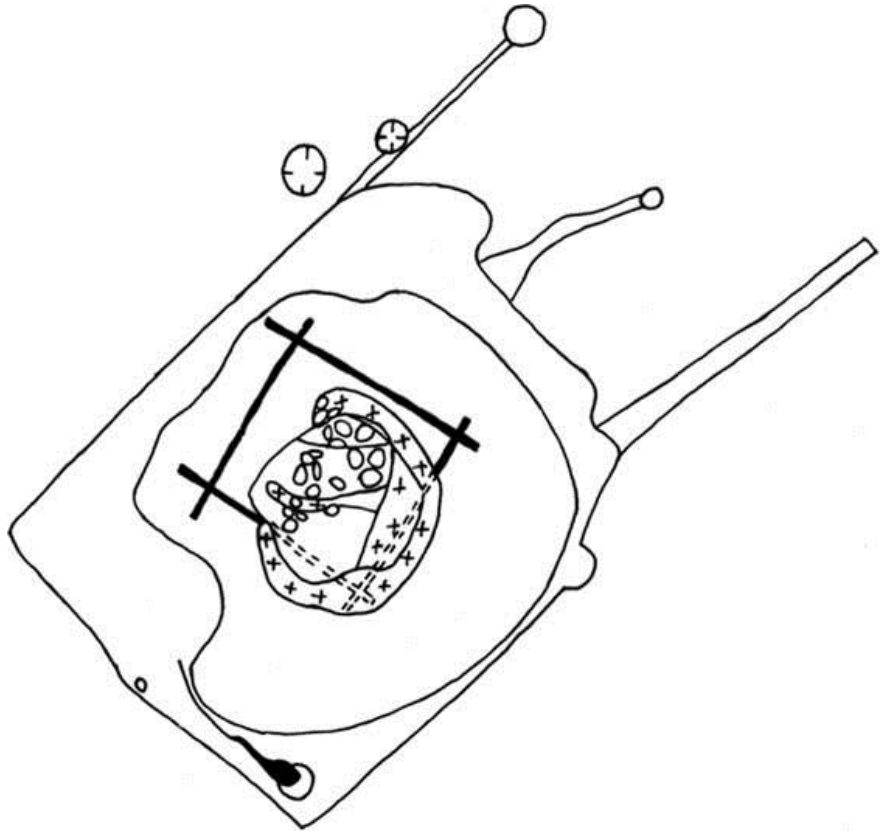

Рис. 7. Споруда №1 з розкопу на вул. Почайнинській, 27/44, 2003 р.

На користь інтепретації данної споруди як лазні, на нашу думку, можуть бути наступні ознаки: розміри будівлі, щільна фундаментна підсипка, валуни в конструкції печі та стабільність розміщення споруд у забудові садиби.

Вул. Почайнинська, 27/44. 2003 р¹⁹. Споруда №1.

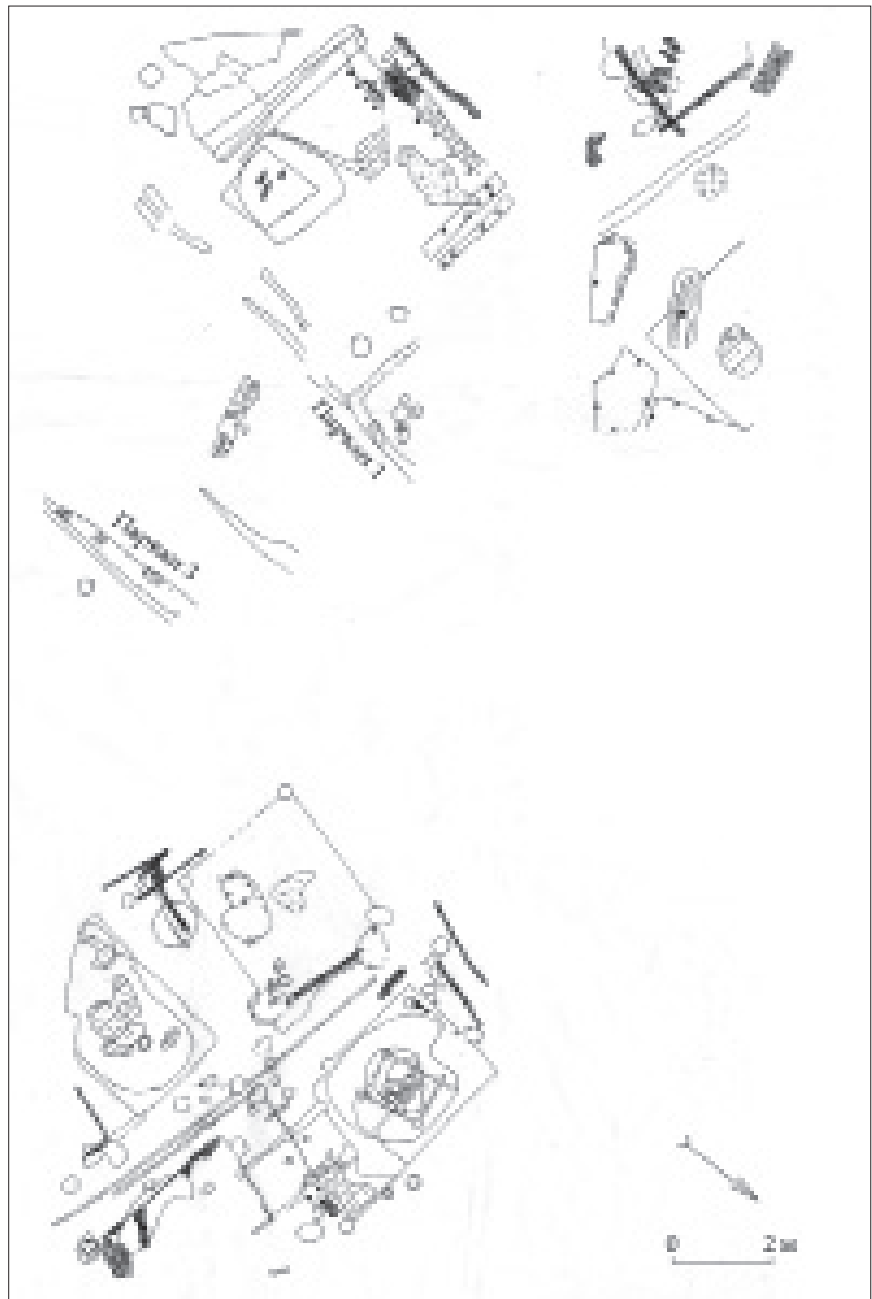
Зафіксована з позначки 3,0 м від рівня сучасної денної поверхні, розміри котловану 2,5×2,0 м. Стіни рівні, вертикальні, із залишками горизонтально розміщеної дерев'яної обшивки. У південно-західному куті виявлена яма (стовпова?), діаметром 0,2 м. На жаль, інших стовпових ям не зафіксовано, проте немає і виносу вінців з замка, якби це був зруб. Тому конструкцію споруди визначити складно: або це зруб з методом рубки в “в лапу”, або каркасно-стовпова конструкція. Підлога піщана з додаванням сірої глини, зафіксована на рівні 3,99 м. В західній стіні виявлено жорно з відколотою частиною, призначення якого не відомо.

До східної стіни примикає рів №6 (від північно-східного кута), завдовжки 1,5 м, який закінчується стовпвою ямою, діаметром 0,17 м. За 1,5 м від східної стіни виявлений рів №7, завдовжки 1,4 м, що також закінчується стовпвою ямою, діаметром 0,12 м. Від південно-східного кута зафіксований рів №8. Довжина – 1,65 м. Таким чином, рови №№ 6, 7 можна визначити як конструктивну частину входу. Заповнення ровиків містили горіле дерево. Враховуючи досвід з Троїцького розкопу, ми можемо реконструювати дану конструкцію, як передбанник.

У центрі споруди з позначки 3,38 м виявлений завал з обпаленої глини світло-коричневого кольору, що складається з улам-

¹⁹ Сергєєва, М.С., Тараненко, С.П., Журухіна, О.Ю. (2005) Дослідження на Київському Подолі по вул. Почайнинська, 27/44, у 2003 р. В *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.*, 58–60.

Рис. 8. План розкопів 2003
та 2006 рр.
на вул. Почайнинській, 27/44.

ків печини та фрагментів кераміки. Під час розчистки виявлена глиняна піч підковоподібної форми розмірами 0,9×1,1 м. Гирло орієнтовано на північ. Його ширина 0,5 м. З позначки 3,9 м зафіксований округлий в плані щільний черінь, викладений з каменів, залишків плінфи та фрагментів кераміки. Його потужність до 0,10 м. За віссю центру печі у черені виявлена підкова, яка частково в нього вмонтована. Безумовно, це пов'язано з залишками поганських вірувань у мешканців давньоруського Києва. Але найцікавіше нас чекало попереду, оскільки після розбору череню був виявлений зруб розмірами 1,5×1,5 м, який виявився конструкцією криниці середини XII ст.

Рівень виявлення – 4,09 м. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу з невеликим розворотом на північний-захід. Спочатку даний зруб сприймався як можливий дерев'яний каркас печі, оскільки її черінь розташовувався, практично, у центрі виявленого

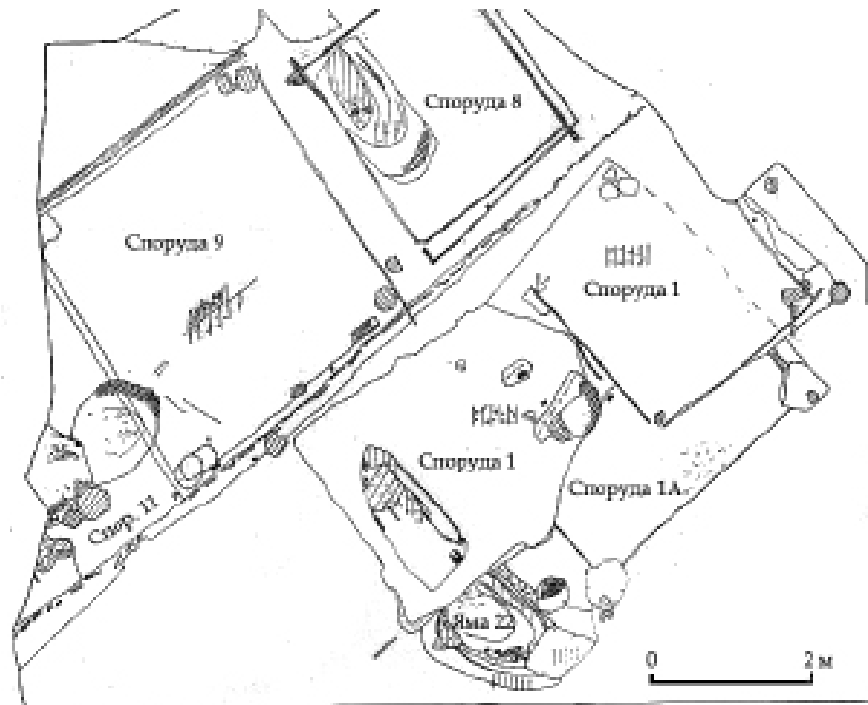

Рис. 9. План розкопу на вул. Нижній Вал, 43, 1989 р.

зрубу, а стіни в процесі руйнування могли бути подекуди поведені у бік. Таким чином, вдалося дослідити криницю глибиною 2 м від давньої денної поверхні. Її стіни склалися з дубових дошок – по 11 з кожного боку. Порівняльний аналіз датування археологічного матеріалу криниці та споруди №1, що виникла безпосередньо на його місці, дає можливість реконструювати, що досліджена криниця проіснувала нетривалий час – близько п'ятдесяти років²⁰.

На користь версії про лазню свідчать розміри споруди та розміщення печі у центрі, розміщення перед вулицею та над засипаною криницею.

Вул. Нижній Вал, 43, 1989 р²¹. Споруда №8.

Споруда виявлена на глибині 4,20 м від рівня сучасної денної поверхні, розташовувалася в безпосередній близькості 0,4–0,5 м від лінії міжсадибного паркану за 40–50 см на захід від неї. Була невеликою наземною зрубною будівлею, від якої збереглися сліди дерев'яного тліну від нижніх вінців (діаметр до 10 см). Її розміри – 2,30×2,70 м. Зі східного і північного боків зрубу чітко простежувалося вимощення завширшки 20–25 см, без перев'язі з основним зрубом. Біля південно-західного замка (торці вінців виступали на 20 см) простежено слід стовпової ями діаметром 15 см. Фрагменти внутрішнього заповнення збереглися лише поблизу південно-західного кута.

Поблизу південно-західного кута містився розвал печини, витягнутої вздовж південної стіни зрубу підпрямокутної форми розмірами 1,5×0,75 м. Не виключено, що завал залишений зруйнованою піччю.

На користь інтерпретації будівлі як лазні свідчать: розміри споруди, пічний розвал, вимощення, розміщення на периферії садиби біля міжсадибного паркану.

На розгляд представлені три споруди XII ст., які ми можемо вважати лазнями, що входили до міської планувальної структури.

²⁰ Тараненко, С.П. (2005) Давньоруська криниця на Подолі Києва. В *Проблеми археології Середнього Подніпров'я*. Фастів, 319-328

²¹ Бобровский, Т.А., Зоценко, В.Н., Трухан, А.П. Отчёт об археологических исследованиях Почайнинского отряда Подольской постоянно действующей экспедиции ИА АН УССР за 1989 г. по улице Нижний Вал, 43. Науковий архів Інституту археології НАНУ. №1990/03

²² Тараненко С.П., Івакін В.Г. (2011) Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методики досліджень В *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський*, 60.

Це відбулося завдяки перегляду функціонального призначення археологічно зафіксованих будівель. Це не перший випадок, коли дослідники вже звертали увагу на необхідність перегляду визначення об'єктів давньоруської дерев'яної архітектури, зафіксованих на Подолі Києва²².

Підтвердження існування споруд-лазень дозволить дослідити об'єкти, пов'язані з гігієною в давньоруському Києві та істотно розширити наше уявлення не тільки про побут давніх киян, а й внести корективи у загальні реконструкції рядової київської давньоруської садиби та кварталу.

REFERENCES

- Bidzilja, V.I., Timoshuk, V.M., Fridman, M.I. Otchet nauchno-proizvodstvennogo kooperativa "Arheolog" o polevyh issledovanijah po ul. Obolonskaja, 4 v 1989 g. Naukovij arhiv Institutu arheologii NANU. #1989/56, 25-27
- Blomkvist, E. Je. (1956) Krest'janskije postrojki russkikh, ukraincev i belorusov (Poselenija, zhilishha i hozjajstvennye stroenija). *Vostochnoslavjanskij jetnograficheskij sbornik*, 337-344.
- Bobrovskij, T.A., Zocenko, V.N., Truhan, A.P. Otchet ob arheologicheskikh issledovanijah Pochajnskogo otrjada Podol'skoj postojanno dejstvujushhej jekspedicii IA AN USSR za 1989 g. po ulice Nizhnij Val, 43. Naukovij arhiv Institutu arheologii NANU. #1990/03
- Bogusevich, V. A. (1961) Sporuda XI st. u dvori kiivs'kogo mitropolita. *Arheologija*. (XIII), 105-113.
- Karger, M. K. (1950) Arheologicheskie issledovanija drevnego Kiev: Otchjoty i materialy (1938—1947 gg.). Kiev: izd. AN USSR, 246.
- Korzhuhina, G. F. (1956) Novye dannye o raskopkah V. V. Hvojko na usad'be Petrovskogo v Kieve. *Sovetskaja arheologija*. (XXV), 331.
- Letopis' po Lavrentievskomu spisku. (1872) Izdanie arheograficheskoy komissii. S-Peterburg, 7
- Polnoe sobranie russkikh letopisej (T. 38. Radzivilovskaja letopis'). (1989) Leningrad: Nauka.
- Sagajdak, M. A. (1982) Velikij gorod Jaroslava. Kiiv: Naukova dumka.
- Sergeeva, M.S., Taranenko, S.P., Zhuruhina, O.Ju. (2005) Doslidzhennja na Kiivs'komu Podoli po vul. Pochajnins'ka, 27/44, u 2003 r. *Arheologichni doslidzhennja v Ukraïni 2003–2004 rr.*, 58–60.
- Taranenko, S.P., Ivakin, V.G. (2011) Seredn'ovichna urbanistichna arheologija Podolu Kiev. Novi metodiki doslidzhen'. In *Arheologija i fortifikacija Seredn'ogo Podnistrov'ja. Kam'janec'-Podil's'kij*, 60.
- Taranenko, S. (2016) Planuval'na struktura davn'orus'kogo Podolu Kyeva: formuvannja ta rozvitok. *Varashava*, 117.
- Taranenko, S.P. (2005) Davn'orus'ka krinicja na Podoli Kiyva. V *Problemi arheologii Seredn'ogo Podnistrov'ja*. Fastiv. 2005, 319-328.
- Horoshev, A. S. (1998) Bani v usadebnoj zastrojke Novgoroda: Po materialam Troickogo raskopa. V *Istoricheskaja arheologija: Tradicii i perspektivy: K 80-letiju D. A. Avdusina*. Moskva, 301—306.

Сергей Тараненко

**БАНИ В ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЕ
ДРЕВНЕРУССКОГО ПОДОЛА КИЕВА**

В статье впервые представлены археологически зафиксированные на Подоле Киева объекты деревянной архитектуры древнерусского времени, которые интерпретируются как бани. Автор рассмотрел известные письменные, этнографические и археологические источники, подтверждающие возможность существования подобных сооружений в самом большом районе Древнего Киева. В связи с этим рассматриваются несколько проблем массовой застройки и планировочной структуры древнерусского Подола Киев. Первая – это выделение из более чем 300 зафиксированных объектов деревянной архитектуры этого периода собственно бань. Предлагается использовать методику предложенную А. С. Хорошева, которую он внедрил на раскопках Древнего Новгорода. Второй вопрос касается интерпретации функционального назначения исследованных объектов. Это первая статья в цикле научного исследования объектов гигиены Древнего Киева.

Ключевые слова: баня, гигиена, Киево-Подол, Киевская Русь, археология, городская структура.

Sergiy Taranenko

**BATH-HOUSES IN THE PLANNING STRUCTURE
OF ANCIENT KYIV-PODIL**

For the first time author presents archaeologically fixed objects of wooden architecture of the Rus time on Kyiv-Podil, which are interpreted as bath-houses. Author worked on written, ethnographical, and archaeological sources, which confirms the possibility of the existence of such buildings in the biggest parts of Ancient Kyiv. Several problems of massive buildings and planning structure of Ancient Kyiv-Podil are taken into consideration. The first one is detachment of the bath-houses themselves from more than 300 fixed objects of wooden architecture. It is proposed to use O. S. Khoroshev's method, which was implemented on Novgorod excavations. The second question is due to the interpretation of researched objects. This article is the first in the course of surveys on the objects of hygiene in Ancient Kyiv.

Key words: bath-house, hygiene, Kyiv-Podil, Ancient Rus, archaeology, city structure.

УДК: 726:738.81(477-25)

Дарія Фінадоріна,

*Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник,
реставратор I категорії
e-mail: dashfinador@ukr.net*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНАХІДОК ПІЧНОЇ КАХЛІ КИЇВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Статтю присвячено розгляду колекції пічної кахлі, яка походить з археологічних об'єктів, досліджених на території Києво-Печерського історико-культурного заповідника. У її складі присутні пічні вироби від XV до XIX ст. включно, які ілюструють важливі сторінки з історії Києво-Печерського монастиря та, в деякій мірі, українського кахлярства взагалі. Матеріал представлено за хронологічною періодизацією еволюції кахель. Найбільш ранніми знахідками у колекції, що розглядається є горцикоподібні кахлі XV–XVI ст. та кахлі з напівсферичним зовнішнім вигином у центрі пластини. Наступну за часом групу кахель у комплексі становить серія знахідок ранніх плиткових кахель XVI–XVII ст., з сюжетом декору, переважно сакрального та міфологічного змісту: з антропоморфними, тератологічними зображеннями та елементами давньоруської символіки. Найбільш численну групу в колекції складають вироби XVII–XVIII ст. Кахля зазначеного періоду характеризується максимально повною репрезентативністю як в плані типологічних різновидів, так і в плані стилістичних варіантів оздоблення виробів. Завершальний етап розвитку українського кахлярства ілюструють кахлі XIX ст.

У даній роботі ми представили найбільш яскраві та показові зразки пічної кахлі XV–XVIII ст. з території Києво-Печерського монастиря з кожної хронологічної та типологічної групи, з деякими прикладами їх аналогів з синхронних пам'яток Печерську.

Цей масив матеріалу заслуговує більш всебічного наукового опрацювання і може включати у себе декілька окремих аспектів. Один з них полягає у спробі максимально чіткої хронологічної диференціації зібраних кахель, “прив'язки” їх груп до певних етапів монастирської історії чи конкретних господарсько-побутових об'єктів монастирської структури. До того ж, треба зауважити, що експонати колекції наразі перебувають у різному стані збереженості. Більшість кахляних виробів потребує консерваційно-реставраційних заходів, за умов виконання яких колекція може стати повноцінною музейною збіркою пічної кахлі XV–XIX ст.

Ключові слова: археологічні знахідки Києво-Печерської лаври, пічна кахля, Новий та Новітній час.

Пічна кахля є важливим елементом української культурної спадщини, який розкриває різні аспекти суспільного розвитку, від соціально-економічних до художньо-декоративних включно. Розповсюдження на українських територіях обігрі-

© Дарія Фінадоріна, 2016

¹ Виногородська, Л. І. (1997) До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. *Археологія*. (2), 129–142.

² Колупаєва, А. (2006) Українські кахлі XIV–XX ст. Львів: б. в., 77–88.

³ Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. (2001) Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. *Могилянські читання*. (3), 126–135.

⁴ Івакін, Г. Ю. (1996) Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. К.: б. в., 87.; Оногда, О. В. (2008) Керамічні комплекси XIV–XVI століть з розкопок на території старого арсеналу. *Лаврський альманах*, (21), 24–31.

вальних печей, а відповідно й пічної кахлі, наприкінці XIV – початку XV ст. пов’язується з посиленням західноєвропейських та польсько-литовських економічних та культурних впливів. З кінця XVI ст. кахлярство на українських теренах розвивається вже на власному ґрунті, поступово набуває національних рис і у XVIII ст. сягає свого найвищого розвитку. Протягом XIX ст. виготовлення кахлі переходить до мануфактурних та фабричних форм виробництва і значною мірою втрачає свою етнографічну специфіку¹.

У даній роботі ми спробуємо проілюструвати генезу української кахлі матеріалами археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. За останні тридцять років під час стаціонарних археологічних досліджень тут було зібрано досить численну та цікаву колекцію знахідок, що репрезентують практично весь період розвитку українського кахлярства від XV до XIX ст. включно.

Найбільш ранніми й тому рідкісними знахідками у згаданих колекції є *горщикоподібні кахлі XV–XVI ст.* з округлим отвором або румпою у вигляді квадрифолія.

Такі кахлі з’явилися на території Середньої Наддніпрянщини у кінці XIV – початку XVI ст. Вони мали форму горщиків та вмуровувались у стінки печі отворами назовні, а дном до вогню, для посилення тепловіддачі. За висотою, кутом нахилу стінок відносно дна з-поміж них розподіляють архайчні кахлі XIV – початку XV ст. та пізніші XV–XVI ст. Ознакою перших є висота тулуба 18–20 см та округлий отвір. Пізніші кахлі мають нижчий тулуб – 13–14 см та більш розширений отвір круглої, квадратної, трикутної та квадрифольної форми. Поява квадратного чи квадрифольного отворів дала можливість викладання з кахель щільних рядів облицювання. У подальшому це зумовило появу суцільного кахляного покриття дзеркала печі. Взагалі фігурні отвори на горщикоподібних виробках започаткували декоративну функцію кахель у художній системі інтер’єру².

На території Києво-Печерського заповідника зразки горщикоподібної кахлі було виявлено в межах Соборної площі Верхньої лаври біля сучасного корпусу №4³. Знахідки представлені двома різновидами форм. По-перше, це виріб циліндричної форми, з плоским круглим денцем та отвором у вигляді квадрифолія. Розміри виробів: висота – 20,0 см, діаметр денця – 8,0 см, розміри отвору – 10,0 x 10,0 см, поверхня неполив’яна (рис. 1.1, 1.2). По-друге – кахля з тулубом, у вигляді зрізаного конусу, з широким круглим вінцем та плоским денцем. Висота виробу – 12,0 см, діаметр отвору – 12,0 см, діаметр денця – 8,0 см, поверхня неполив’яна (рис. 2.1). Ще декілька уламків горщикоподібної кахлі було виявлено під час розвідкових досліджень 2015 р. у корпусі №4. Це фрагменти від кахлі з квадратним отвором, за висотою тулуба – 13,0 см (приблизна висота, за аналогом з території Вознесенського монастиря), отвір – 5,0 x 5,0 см (рис. 2.2). Серед інших знахідок, з археологічних об’єктів Києва, рання горщикоподібна кахля походить з розкопок на Подолі, Верхнього Києва та Печерська⁴.

З наведеною вище групою ранніх кахель хронологічно межують т. зв. *кахлі з пуклею – напівсферичним зовнішнім вигином у*

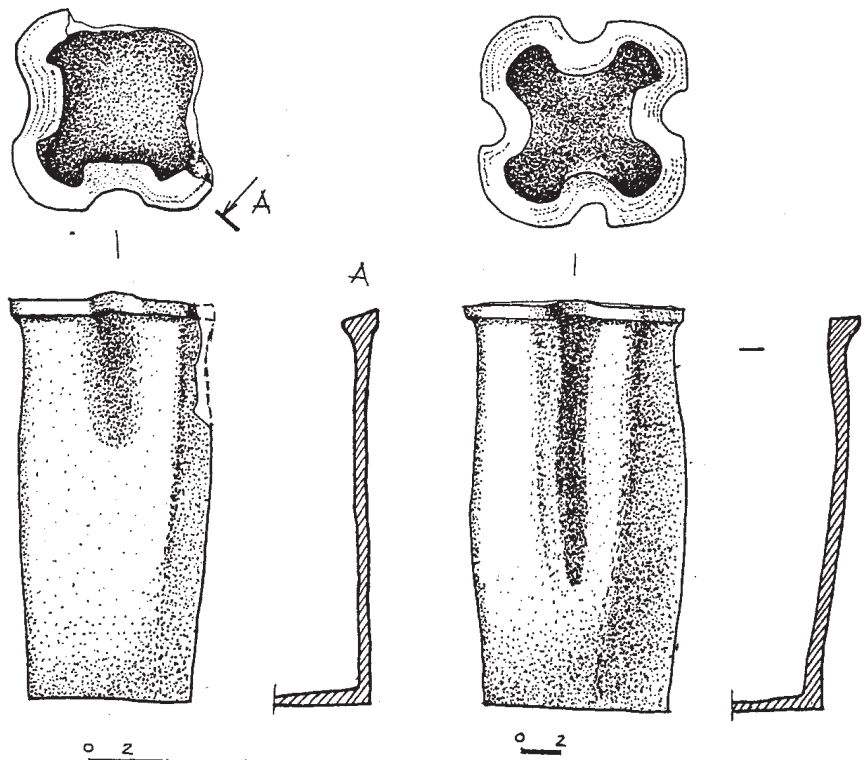

Рис. 1.1, 1.2.
Горщикоподібні кахлі
XV–XVI ст.

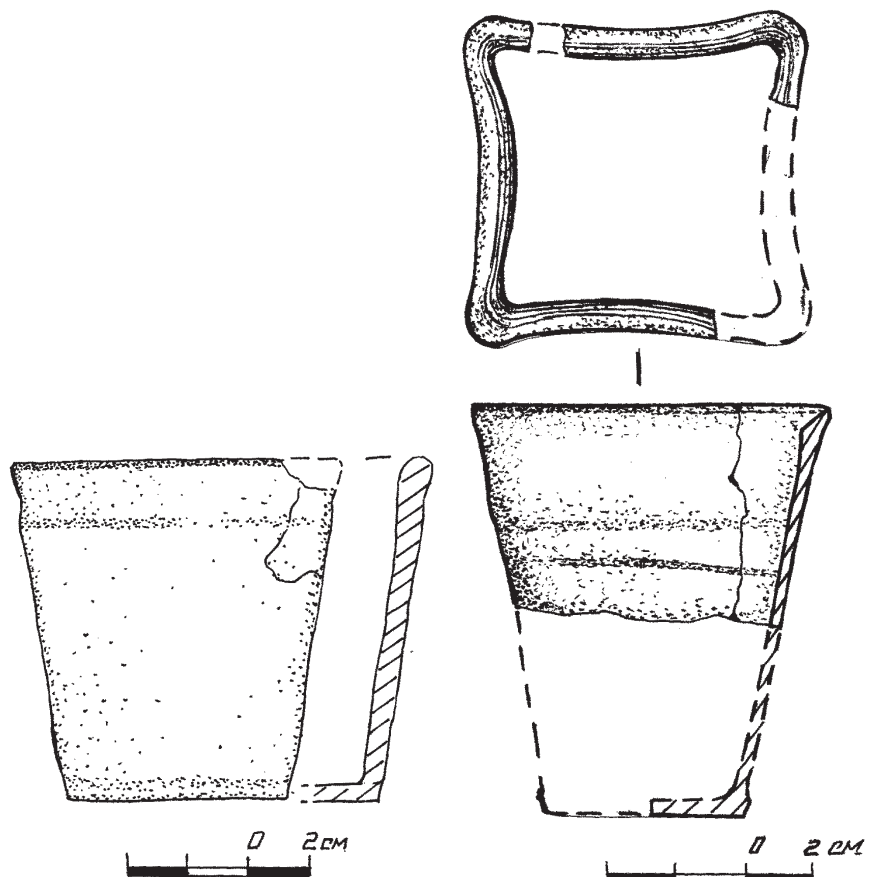

Рис. 2.1, 2.2.
Горщикоподібні кахлі
XV–XVI ст.

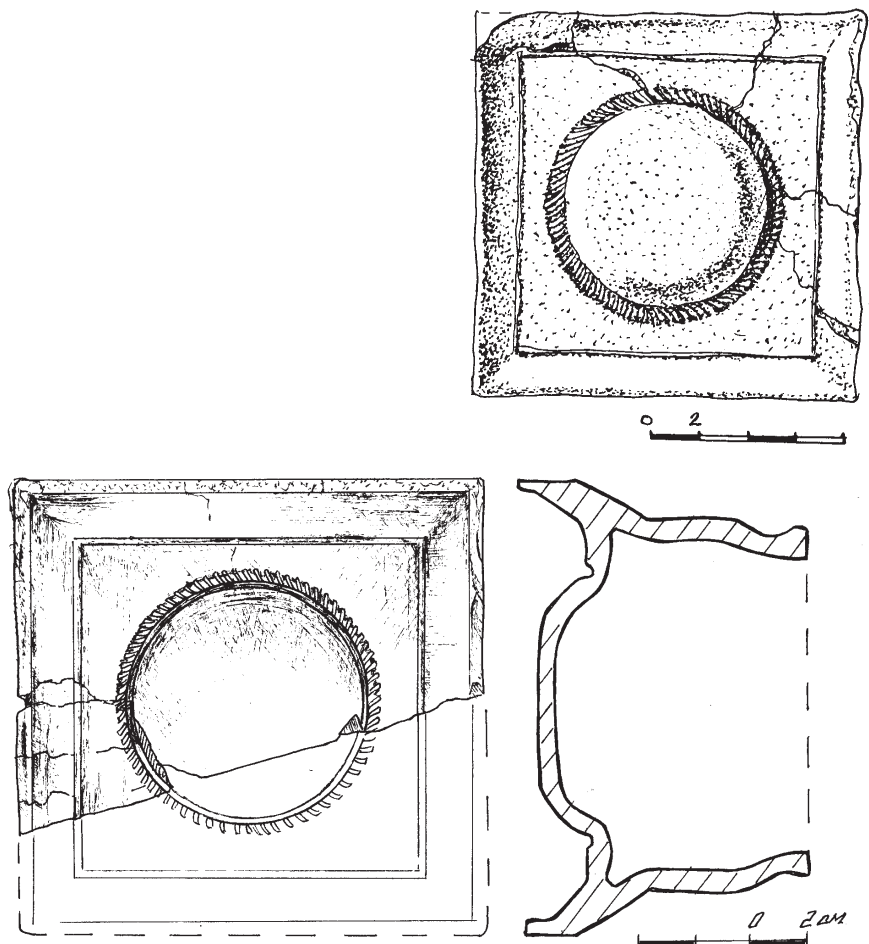
центрі пластини. Типологічно це зовсім інший (ніж горщикова кахля) тип керамічних виробів, з іншим методом кріплення до тіла печі, а, відповідно, й іншими морфологічними та технологічними параметрами. Фактично, це первинна форма звичайної для пізнішого часу виповнюючої коробчастої кахлі, від якої вона відрізняється меншими розмірами пластини (16,0 x 16,0 – 18,0 x 18,0 см), наявністю напівсферичного вигину по центру пластини та деякими іншими особливостями. На відміну від неполив'яної горщикової кахлі, кахля “з пуклею” часто-густо має полив'яну лицьову поверхню, зазвичай, зеленого кольору.

На території КПЛ знахідки таких виробів нечислені й значною мірою походять з розкопок на Соборній площі Верхньої лаври⁵. Зокрема, йдеться про майже повний зразок неполив'яної кахлі “з пуклею”, розміри пластини якої 16,5 x 16,5 см, висота румпи – 9,0 см (рис. 3.1, 3.2). Тут же було виявлено фрагменти від двох лицевих виповнюючих кахель такого типу (з напівсферичним вигином по центру пластини), з елементами декору у вигляді стилізованого місяця та хрестоподібного орнаменту. Розміри пластини виробів – 21,0x21,0 см, висота румпи – 10,0 см; поверхня неполив'яна (рис. 4.1, 4.2). Полив'яні зразки кахлі “з пуклею” походять з розкопок Трапезної церкви Києво-Печерської лаври.

Наступну за часом групу кахель, становить серія знахідок ранніх плиткових (коробчастих) кахель XVI–XVII ст. Вироби цього часу зазвичай з квадратною пластиною з одноступінчатою рамкою, декорованою високим рельєфом. Сюжет декору – переважно

⁵ Балакін, С.А. (2002) Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2001 р. К.: КПЛ – А – НДФ, (688).; Балакін, С.А., Зажигалов, О.В., Фінадоріна Д.В. (2015) Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2015 р. К.: КПЛ – А – НДФ, (731).

Рис. 3.1, 3.2.
Кяхля XV–XVI ст. з “пуклею”.

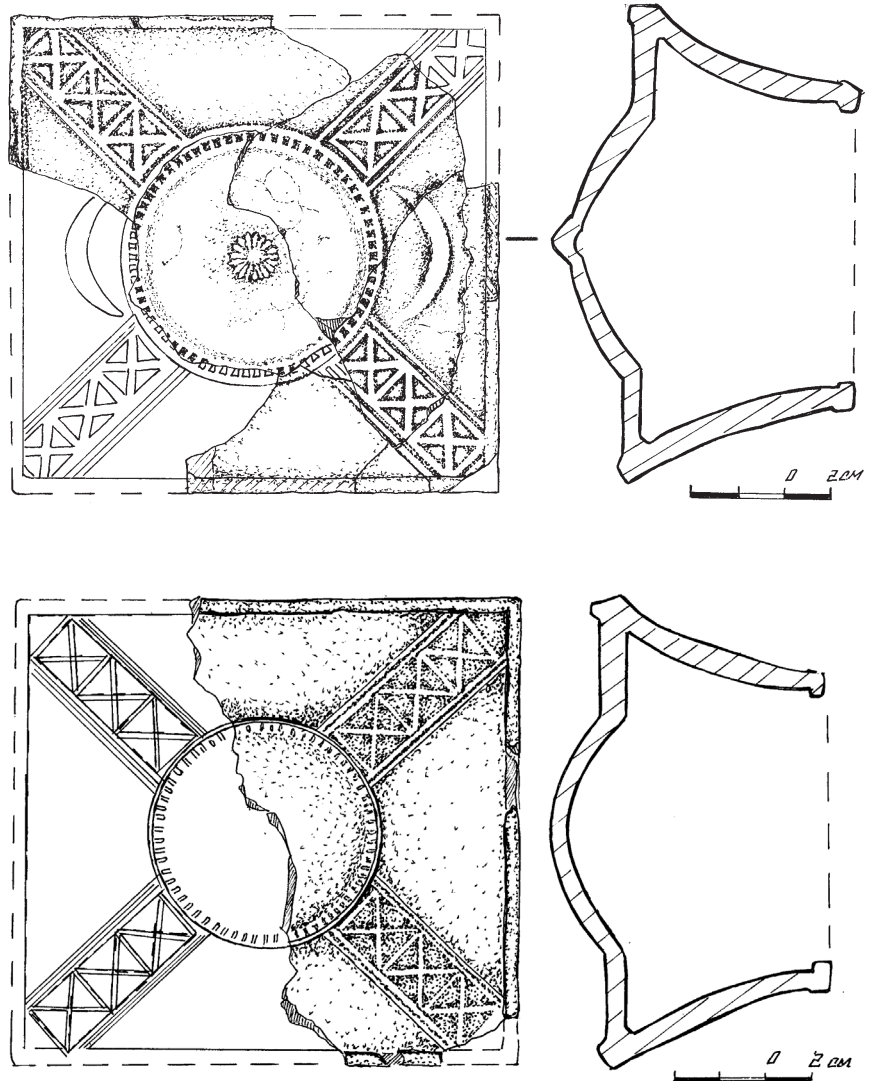

Рис. 4.1, 4.2.
Кахлі XVI ст. з “пуклею”.

сакрального, міфологічного, змісту. Орнаментальна композиція складається з фігурних зображень (антропоморфних, тератологічних, геральдичних тощо) елементів давньоруської символіки (хрести, ромби, кола, зірки, солярні знаки).

Специфічною ознакою лаврського зібрання кахель XVI–XVII ст. є повна відсутність тут, так званої, геральдичної кахлі і наявність поодиноких екземплярів кахлі з сакральними та сюжетними зображеннями.

Кахлі із декором сакрального змісту на українських теренах з’являються під впливом Західно-Європейського мистецтва часів бароко, причому практично одночасно поширюється відразу декілька варіантів зазначеного сюжету. Так, на кахлях початку XVI ст. найчастіше трапляється зображення фігури ангела на повний зріст, зодягнутого у довге вбрання з музичним інструментом в руках. У православ’ї це символізує небесний хор, вічну благозвучну хвалу Господу. Тоді ж з’являються кахлі з фронтальним погруддям ангела-охоронця. Вважається, що цей мотив увійшов до арсеналу українського мистецтва під впливом польського. Набуває поширення також і декорування карнизної кахлі з зображеннями херувимів з симетрично розправленими крилами – так звані голівки “путті”. Крім того, на західноукраїнських землях у XVI–

⁶ Иконография ангелов и архангелов. Available from: http://www.angelologia.ru/iconographia/183_ikonografia_angelov.htm. [Accessed May 14, 2016].

⁷ Балакін, С.А. (2008) Трапезна церква та палата Печерського монастиря (археологічний аспект) Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, (17), 41-48.

XVII ст. відомі кахлі, декоровані популярними на той час іконописними сюжетами⁶.

У християнському мистецтві згадані образи були пов'язані як з традиціями певного художнього стилю, так і з ангелологією. За етнографічними даними відомо, що кахлі з сакральними сюжетами, на відміну від кахель звичайного (ординарного) типу, ніколи повністю не заповнювали дзеркало печі, а зазвичай розміщувалися поодинокими вставками по кутах цокольної частини печі, під її увінчуючим карнизом та на завершенні. Отже, у складі одного пічного гарнітуру такі кахлі були присутні у невеликій кількості.

Це, власне, й пояснює нечисленність зразків кахель даного типу у складі археологічних колекцій й певну унікальність знахідок.

Одна із знахідок сакральної кахлі на території Києво-Печерської лаври, походить з розкопок 1993 р. в районі Трапезної палати⁷. Це фрагмент полив'яної кахлі XVI ст. (зелена глазур) з пластиною за розмірами 13,5 (неповний) x 14,5 см. Пластина декорована рельєфом зображення двокрилого ангела з книгою у руках (рис. 5.1). Ще один невеликий фрагмент коробчастої кахлі з

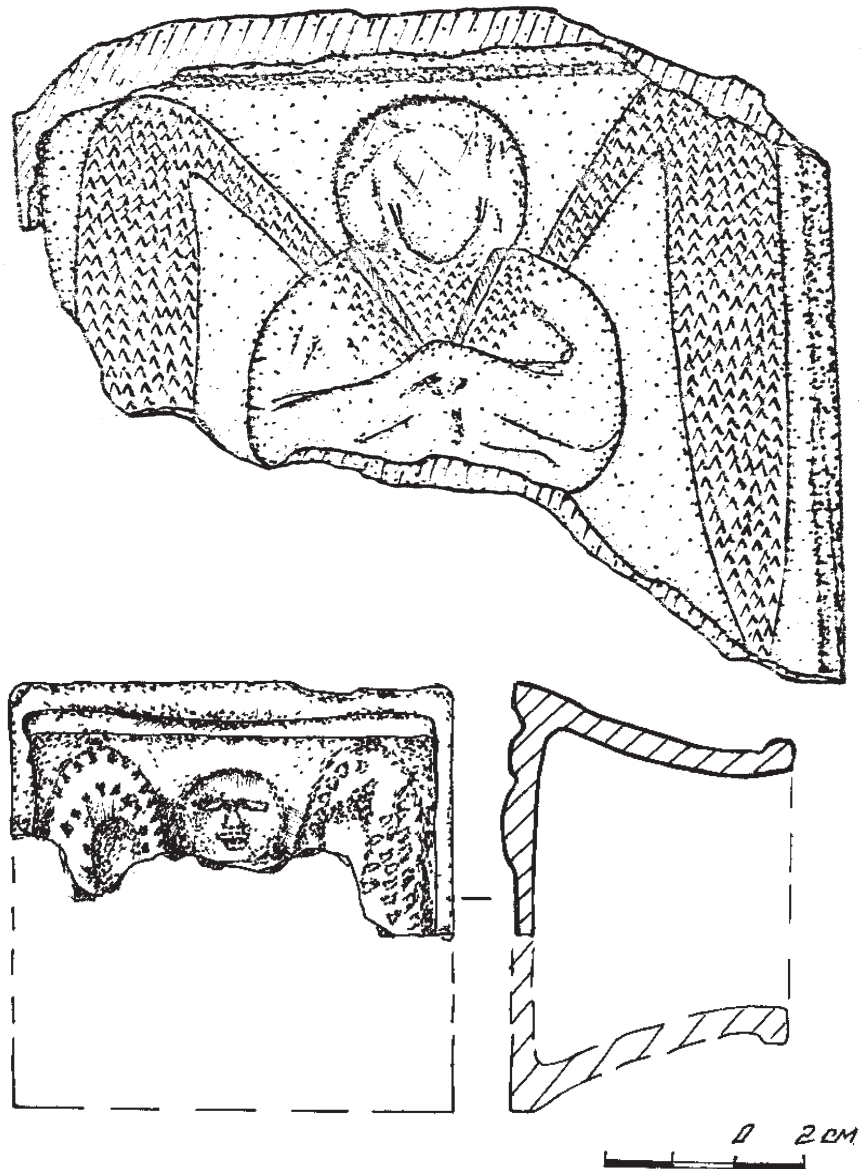

Рис. 5.1, 5.2.
Кохлі XV–XVI ст.
з сакральним
зображенням.

рельєфним декором у вигляді зображення ангела було виявлено під час досліджень 2015 р. у корпусі №4. Це частина від неполив'яної кахлі XVI ст. (розміри зазначеного фрагмента – 13,0 x 6,5 см; товщина черепка – 0,4 – 0,8 см; висота рельєфу 0,5 – 0,6 см; висота румпи – 8,5 см). Пластину виробу з одноступінчатою рамкою декоровано фігурою ангела, виконаною у високому рельєфі (рис. 5.2).

Такий різновид виробів, як *кахлі з портретним зображенням* у колекції півної кахлі КПЛ представлені поодинокими знахідками, одну з яких було отримано під час археологічних досліджень Печерської гауптвахти 1988 р.⁸ Це частина полив'яної кахлі з рельєфним зображенням старця та написом “СИЛНІ”. Розміри фрагмента складають 12,0 x 12,0 см (рис.6.1). Про ще одну кахлю відомо з архівних джерел, знахідка походить з розкопок Трапезної церкви у 1985 р. Мова йде про майже повну форму неполив'яної кахлі XVI ст., з рельєфним портретом жінки⁹.

Кохля з тератологічним декором також входить у склад колекції. Присутність виробів такого типу у монастирських келіях можна пояснити завдяки трактуванню символіки сюжетів й їхньої популярності у кахлярстві XVI – XVII ст. регіонах Середнього Подніпров'я. Зображення лева з розкритою пащею, з висунутим язиком – це символ сили та влади. Гріфон у мистецтві середньовіччя дуже розповсюджений персонаж – символ двоякої природи Христа, символ перемоги над злом¹⁰.

Серію знахідок півної кахлі XVI – XVII ст., з тератологічними зображеннями було отримано під час археологічних досліджень

⁸ Балакін, С. А., Оногда, О. В. (2008) Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти. Праці центру пам'яткознавства, (13), 123–144.

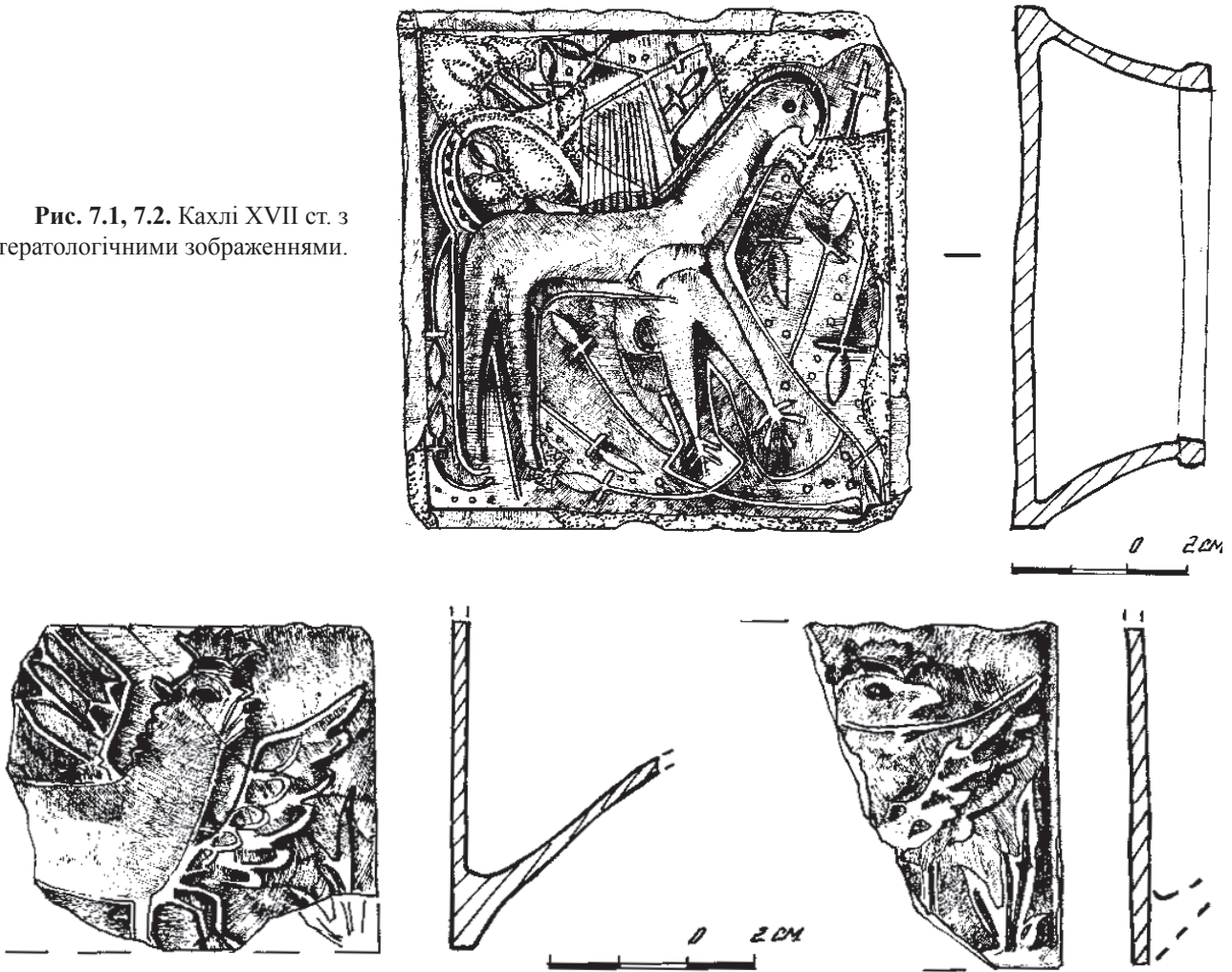
⁹ Харламов, В.А. (1985) Отчет архитектурно-археологического отряда Киевской археологической экспедиции АН УССР об археологических исследованиях памятника древнерусской архитектуры нач. XII в. Трапезной Киево-Печерского монастыря, проведенных в 1985г. НА ИА НАНУ, (1985/296).

¹⁰ Колупаєва, А. (2006) Українські кахлі XIV–XX ст. Львів: б. в., 86–94.

Рис. 6.1. Кохля XVI ст. з рельєфним зображенням старця.

Рис. 7.1, 7.2. Кахлі XVII ст. з тератологічними зображеннями.

¹¹ Фінадоріна, Д.В. (2016) Нова колекція кахель з території верхньої лаври. *Могилянські читання* 2015 р.

2015 р. у східній секції корпусу №4. Зазначені вироби суттєво поповнили склад колекції кахлі КПЛ за даною унікальною групою¹¹.

Однією зі знахідок є майже повна форма лицевої полив'яної виповнюючої кахлі з вузькою одноступінчатою рамкою, пластину якої декоровано рельєфним зображенням міфічної тварини та супутніми дрібними елементами у вигляді стилізованих (колосків або травинок) ліній, крапок. Міфічну тварину виконано у високому рельєфі, вона має чотири лапи з кігтями, вузьку витягнуту шию, голову з дзьобом, закручений хвіст. Розміри пластини кахлі – 17,5х17,5 см; товщина черепка – 0,5 – 0,8 см; висота рельєфу 0,1 – 0,4 см; висота румпи – 5,5 см; глазур зеленого кольору (рис.7.1). Кахля з таким зображенням трапляється серед відомих нам північних виробів Києва вперше.

Серед цього ж матеріалу, присутні зразки кахлі з зображеннями “грифона” (три фрагмента коробчастої пояскової кахлі з полив'яною поверхнею). Декор пластини виконано в невисокому рельєфі у вигляді міфічної тварини з крилами. Розміри пластини – 10,0 х (неповний розмір) см; товщина черепка – 0,5 – 0,7 см; висота рельєфу 0,1 см; румпу втрачено, глазур зеленого кольору (рис. 7.2).

Ще один різновид “тератологічної кахлі” представлено зразком з рельєфним зображенням лева. Такі кахлі у колекції Киє-

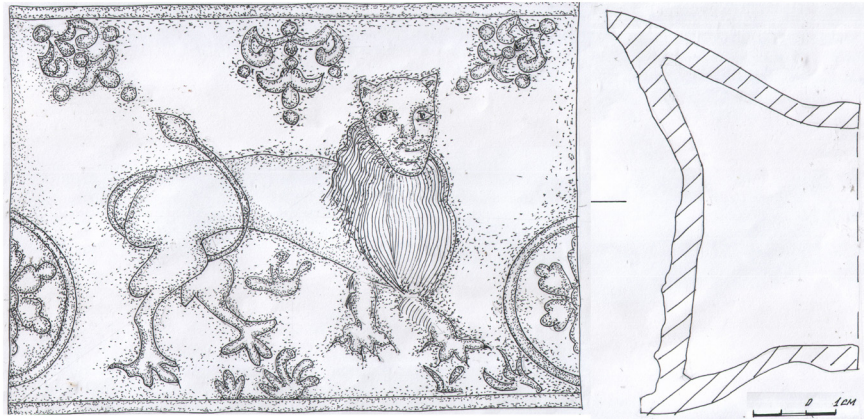
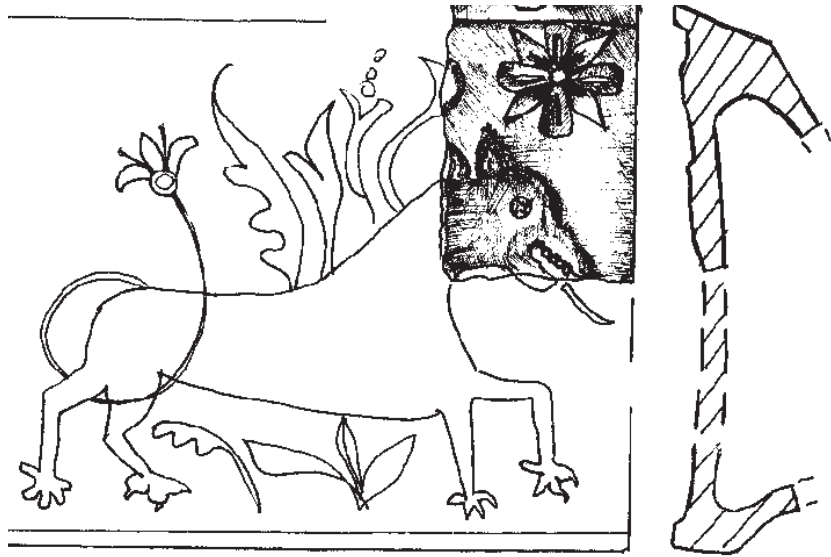

Рис. 8.1, 8.2.
Кахлі XVI ст.
з зображенням лева.

во-Печерського заповідника є як з примітивним виконанням даного сюжету, так й з чітко проробленими деталями рельєфу.

Найбільш яскравими серед них можна виділити кахлю з розкопок на вул. Цитадельній 1987 р. Це лицьовий полив'яний виріб XVII ст., з увігнутою прямокутною пластиною, декорованою зображенням стилізованого лева та рослинно-геометричними елементами. Розміри пластини: 21,5 x 15,3 см, висота румпи – 10,0 см; полива зеленого кольору (рис. 8.1). Та кахлю з території Києво-Печерської лаври, яка є аналогом вище наведеного виробу, але виконану у поліхромному варіанті. Також два фрагмента з зображенням лева було отримано з розкопок у східній секції корпусу №4 КПЛ. Один з них від полив'яної кахлі (глазур зеленого кольору), інший від кахлі з теракотовою поверхнею (рис. 8.2).

До цієї ж групи кахель кінця XVII ст. з колекції Києво-Печерського заповідника належать **вироби з декором у вигляді солярних мотивів**. Маються на увазі кахлі з розкопок Верхньої Лаври (корпус № 4, 2015 р.). Це фрагменти кахель з солярними знаками, виповнені в двох варіантах, з полив'яною та неполив'яною поверхнями (виявлені фрагменти від трьох окремих форм). Композиція декору – центрична, чотирьохчастинна, складена з наступних стилізованих елементів: ромб з сонцем, поєднання символу луни з “вогневим колесом”, вигнуті листя рослин. Розміри пластини пов-

них виробів складають – 20,0 x 20,0 см; румпу втрачено (рис. 9.1). Подібну кахлю, але з деякими відмінностями у елементах орнаменту, виявлено біля корпусу № 39, ділянка саду біля Близніх печер, розкопки 2007 р. (рис. 9.2).

Незрівнянно більшу групу складають вироби XVII – XVIII ст. Кахля зазначеного періоду характеризується максимально повною репрезентативністю як у плані типологічних різновидів, так і в плані стилістичних варіантів оздоблення виробів. Зазначимо, що дана хронологічна група кахель відрізняється від своїх попередників усталеними морфологічними параметрами. Розміри лицьових пластин виповнюючих кахель коливаються від 18,5x20,0 до 21,0x21,0 см, кутових кахель – від 18,5x18,5 до 21,0x21,0 см (для лицьової пластини) та 18,5-21,0x9, 5 см (для бокової). Висота румпи варіює від 8,5 до 10 см. Декор кахель XVII – XVIII ст. переважно рослинного та рослинно-геометричного типу. Тенденція того часу, до рівномірного заповнення площини кахлі обумовила

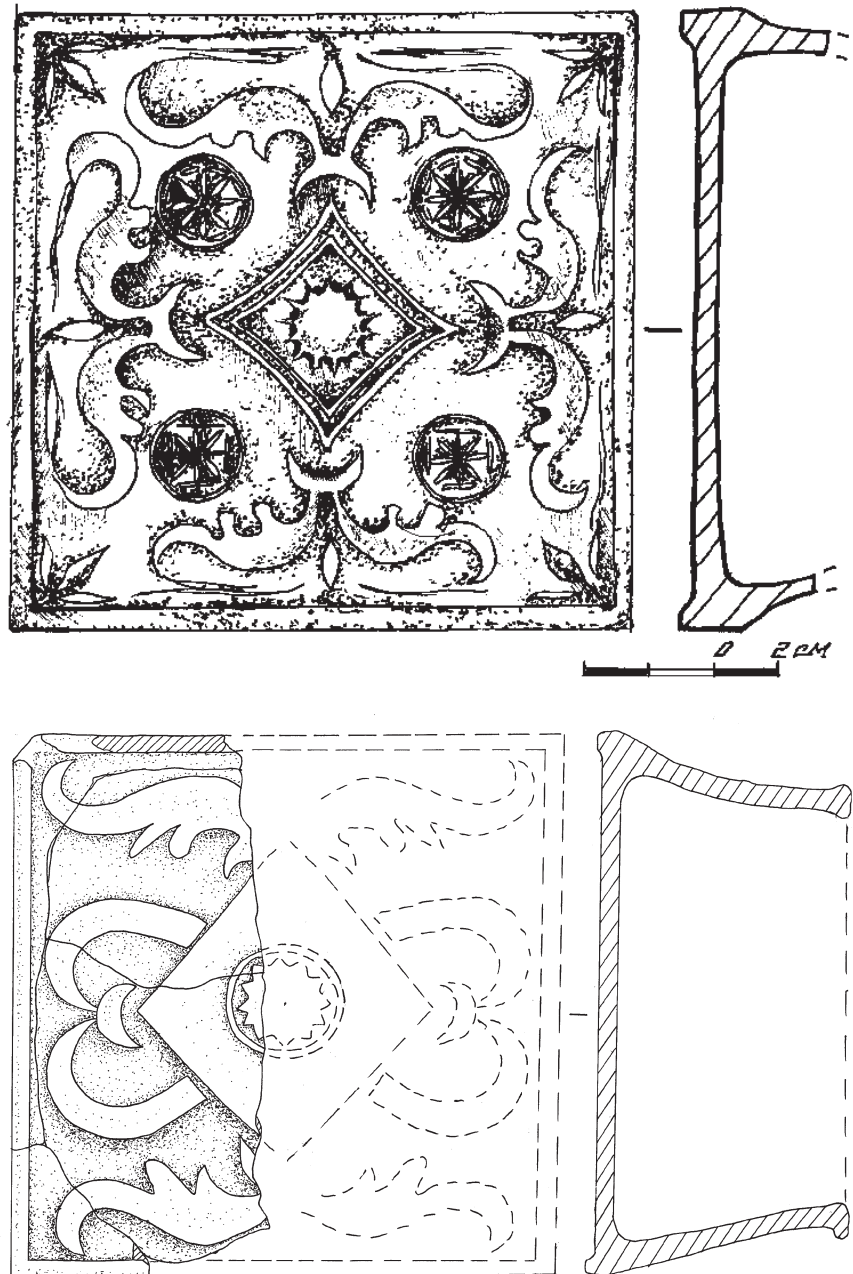

Рис. 9.1, 9.2.
Кяхлі XVII ст.
з солярними мотивами.

в орнаменті кахель ряд нових схем, в основі яких лежало застосування вісної симетрії. Найпоширенішою і типовою стала осьова чотиричленна композиція з означеним центром, побудована на взаємно перпендикулярних перехрещених діагоналях або осях, паралельних сторонам кахлі. У першій половині XVII ст. відома й дзеркально-симетрична структура – “вазон”. Ще одним різновидом декорувань кахель, стає сітчаста композиція “з рельєфними перетинками”. До того ж орнамент кахель характеризується більш поглибленими стилізаціями, окремі рослинні мотиви набувають геометричних форм. На них чіткіше прочитуються вісі, хрещати фігури, з’являються характерні мотиви: серцеподібні, ліроподібні, а також композиція у вигляді чотирьох пар сплєтених кілець¹². Більша частина кахель з фондової колекції Києво-Печерського заповідника має прямі аналоги серед подібних знахідок жіночого Вознесенського монастиря¹³.

Наведемо найбільш презентабельні та характерні зразки кахлі XVII – XVIII ст., за типологічним різновидом орнаментального декору.

Однією з найпоширеніших знахідок пічної кахлі Києво-Печерської лаври є **кахля з орнаментом у вигляді восьми переплєтених кілець** та квіткою у центрі композиції (рис. 10.1). Кяхля про яку йдеться, походить з наступних об’єктів Заповідника: знахідки 2007 р., корпус №39 (вісімнадцять лицевих виповнюючих кахель, та одна кутова виповнююча кяхля з неполив’яною поверхнею); 2001 р., корпус №3 (лицева виповнююча, вкрита поливою брунатного кольору); розкопки 1987 р., Воскресенська церква (дві кутові неполив’яні виповнюючі); археологічні дослідження 2015 р., корпус 4 (фрагменти від кутової та лицевої виповнюючих полив’яних кахель – полива зеленого кольору, фрагмент від кахлі з неполив’яною поверхнею); у 1987 р., вул. Цитадельна, яма №2 (фрагмент лицевої виповнюючої неполив’яної кахлі). У переважній більшості це неполив’яні кахлі, але є й поодинокі знахідки виробів вкритих поливою зеленого, брунатного кольорів. Розміри пластин лицевих кахель коливаються від 18,5×18,5 до 20,0×20,0 см, розміри кутових кахель становлять 18,5×18,5 і 20,0×20,0 см та 18,5–20,0×9,5 см. Висота румпи виробів – від 8,5 до 9,5 см.

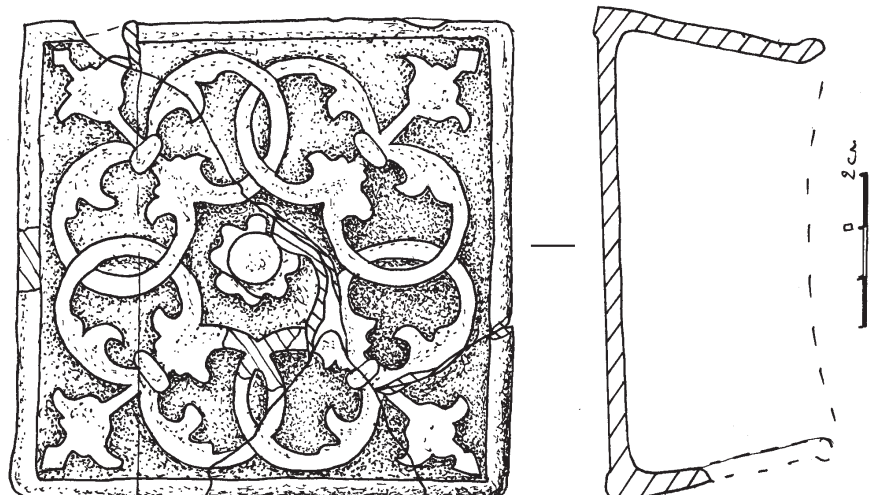

Рис. 10.1.
Кяхлі XVII–XVIII ст.
з чотирьох частинною
композицією.

Описана воще кахля представлена в колекції й в більш ранній варіації виконання цього мотиву. Маються на увазі вироби, пластину яких декоровано орнаментом з композицією, складеною з невеликого опуклого кола, від якого до кутів пластини відходять стилізовані стебла рослин з пікоподібним завершенням. Розміри пластини кахлі складають – 18,5×18,5 см; висота румпи – 11,0 см, поверхня вкрита поливою зеленого кольору (рис. 10.2). Знахідки походять з розкопок 2007 р., корпус № 86 та корпус № 39. Також близька за побудовою орнаментальної композиції до вище представлених виробів *кахля з рослинно-геометричним декором у вигляді “сонечка”*. Походить з археологічних об’єктів Верхньої лаври (розкопки 2007 р. біля корпусів №№ 3, 39). Центральний елемент декору – маленьке “сонечко”, у обрамлені стилізованої рослини з паростками – трилисниками. Вироби неполив’яні, лицеві виповнюючі, за розмірами пластини – 18,5×18,5 см, висотою румпи до 10,0 см (рис. 10.3).

Як окремий різновид кахлі XVII–XVIII ст. можна виділити *вироби, у складі орнаментального декору яких присутні елементи кованого орнаменту*.

Як один з таких прикладів – кахлі з мотивом “крину”. Зазначений орнамент складається з S-подібних фігур з перетинками (кований орнамент), доповнених стилізованими елементами у вигляді паростків-трилисників, розташованих між кінцевими завит-

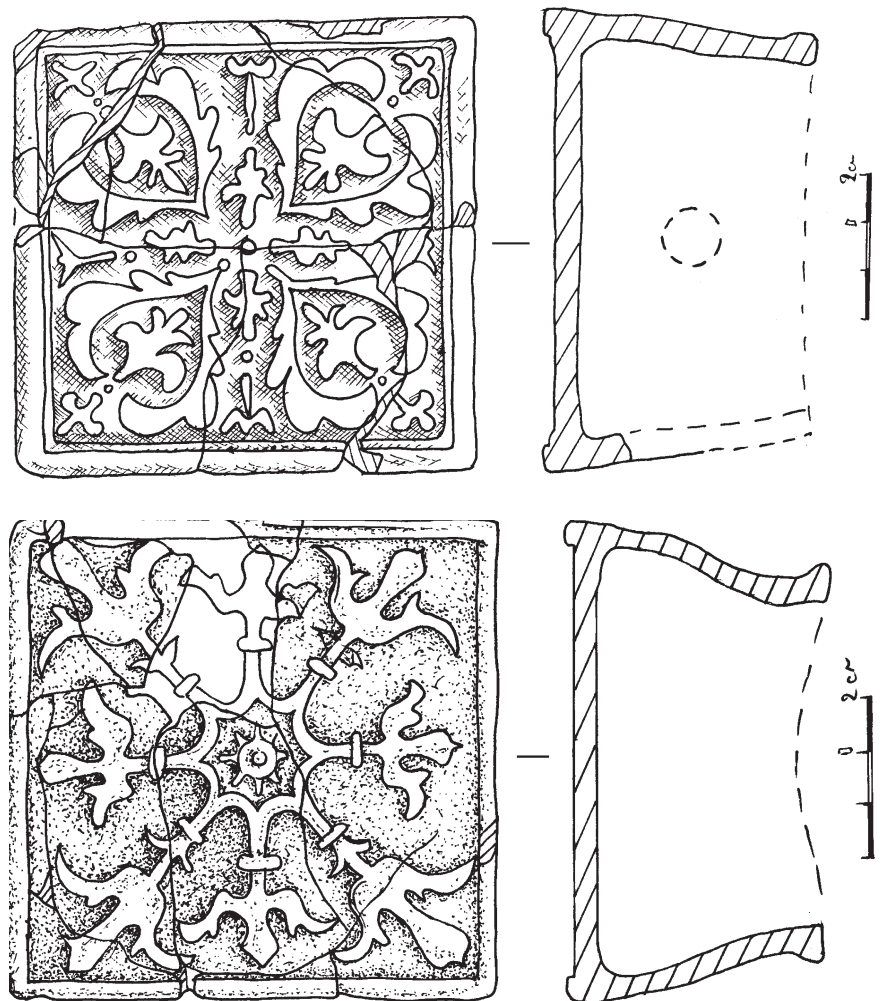

Рис. 10.2, 10.3..
Кяхлі XVII–XVIII ст.
з чотирьох частинною
композицією.

ками фігур. Такі кахлі на території Києво-Печерського монастиря були виявлені під час розкопок на подвір'ї Вознесенської церкви у 1987 р. та у 2001 р. поблизу корпусу № 3. Це лицеві неполив'яні кахлі за розмірами пластини – 21,0×21,0 см, висотою румпи – 9,0–10,0 см, та карнизні кахлі з пластиною вигнутої форми за розмірами – 20,0×13,0 см, висотою румпи 9,0 см (рис. 11.1, 11.2).

Також відомі дві лицеві виповнюючі кахлі, у декорі яких елементи “кованого” орнаменту поєднуються з так званими “акантовими”. Полив'яний зразок такої кахлі походить з розкопок 1987 р. з вул. Цитадельної. Розміри пластини виробу складають – 22,4×22,4 см; висотою румпи 11,0 см (рис. 12.1). Аналогічні кахлі у двох технологічних типах – з теракотовою та полив'яною поверхнею (зелена полива) знайдені під час досліджень на Оглядовому майданчику КПЛ у 1987 р. Розміри пластин зазначених складають – 22,5×22,5 см, висота румпи – 9,5–11,0 см.

Серед згаданої групи кахель з “кованим орнаментом” походять з розкопок 2015 р., корпус № 4, Верхня лавра. Мова йде про полив'яну (глазур зеленого кольору) та теракотову кахлі, декоративна композиція якої складається зі стилізованої квітки, рослинних

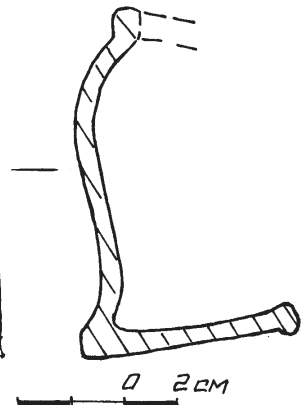
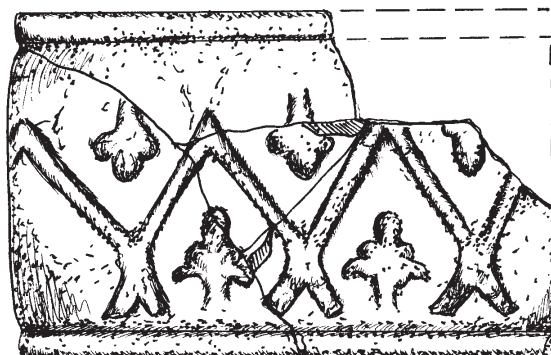
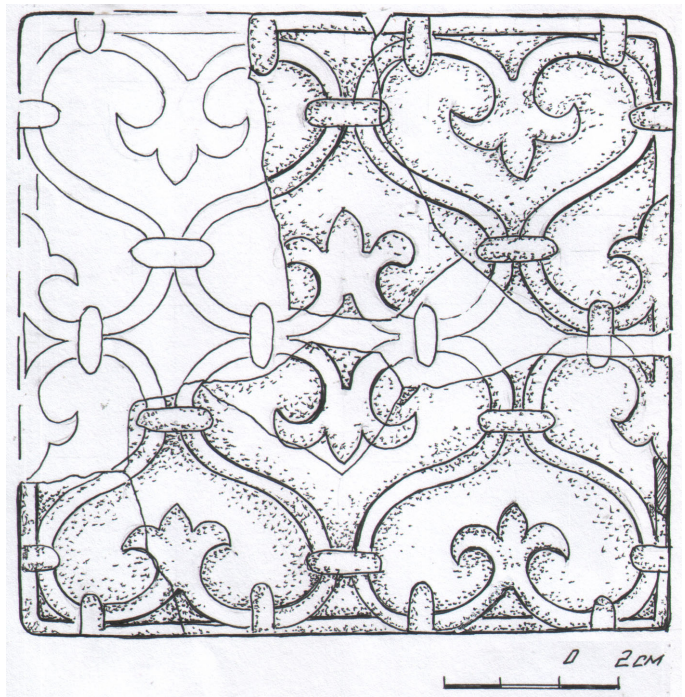

Рис. 11.1, 11.2.
Кяхлі XVII–XVIII ст.
з мотивом “крину”.

елементів та рельєфних перетинок в стилі кованого орнаменту. Кахля представлена у збірці Києво-Печерської лаври з теракотовою та з полив'яною поверхнею. Розміри пластини згаданих виробів – 17,5×17,5 см; висота румпи – 10,0 см. Неполив'яний варіант аналогічної кахлі було виявлено під час дослідженні ділянки саду Ближніх печер поблизу корпусу № 39 у 2007 р. (рис. 12.2).

Далі розглянемо *кахлі з “килимовим орнаментом”*. Побудова їхньої декоративної композиції розрахована на продовження зображення при поєднанні з іншими кахлями (як по горизонталі, так і по вертикалі). На території Києво-Печерського заповідника вищезгадані вироби даного типу походять з археологічних розкопок Верхньої лаври 1992, 2001 рр. Це лицьові виповнюючі кахлі з теракотовою та полив'яною поверхнею, декоровані килимовим орнаментом рослинно-геометричного типу. Орнамент складається зі скріплених між собою складних хрестоподібних фігур, з вписаними у них стилізовано-рослинними елементами. Розміри

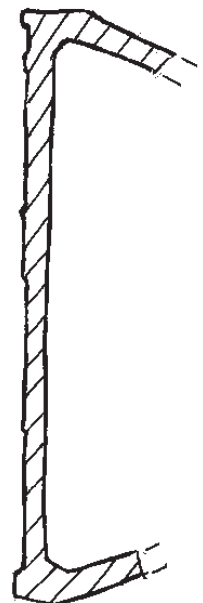
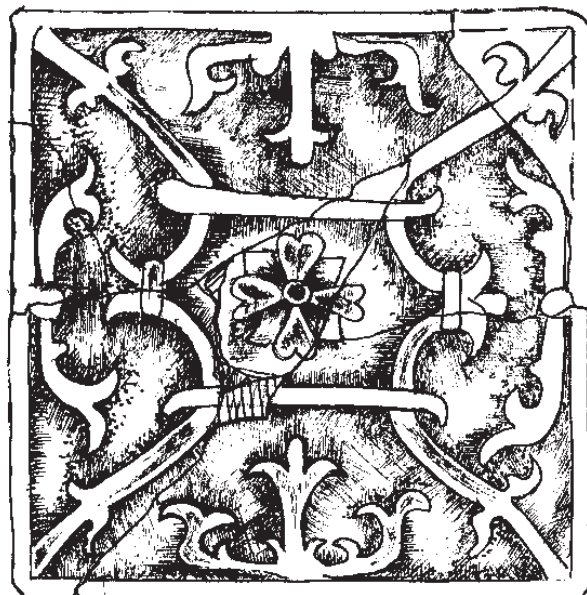
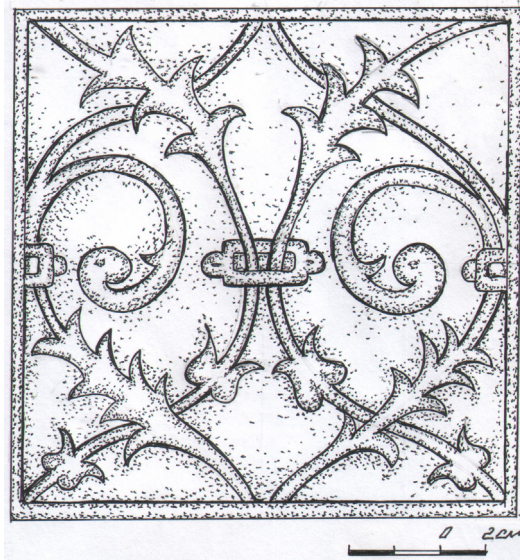

Рис. 12.1, 12.2.
Кахлі XVII–XVIII ст.
з елементами
“кованого орнаменту”.

пластин виробів становлять 20,0×20,0 см, висота румпи – 9,0 см. Серед полив'яних кахель трапляються як монохромні (зелена або бордова полива), так і поліхромні вироби із застосуванням глазурі білого, салатого, жовтого та синього кольорів (рис. 13.1). Ще одним прикладом кахлі з “килимним” орнаментом є знахідка лицевої виповнюючої кахлі, яка походить з розкопок 2007 р. біля корпусу № 39. Кахля має розміри пластини – 21,0×21,0 см; висоту румпи – 10,0 см. Виріб декоровано килимним орнаментом складеним з геометричних елементів, ромбів-зірок та перехрещених ліній (рис. 13.2).

Також серед колекції кахлі в Києво-Печерського заповідника XVII–XVIII ст. представлені *вироби з рослинним декором*. Одні з них – карнизні кахлі з “дубовим листям” походять з розкопок 2007 р. проведених поблизу корпусів №№ 39, 36. Це чотири карнизні кахлі за розмірами вигнутої пластини 18,0×13,0 см і висотою румпи у 9,0 – 13,0 см, серед них є як полив'яні, так і неполив'яні екземпляри (рис. 14.1).

І як завершальний етап розвитку українського кахлярства у колекції КПІ представлено кахлі XIX ст.¹⁴. Кахлі цього періоду

¹⁴ Гущина, Л. В., Фінадоріна, Д. В. (2009) Про одну групу мальованих кахель XIX ст. з фондів НКПІКЗ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. (18), 80-84.

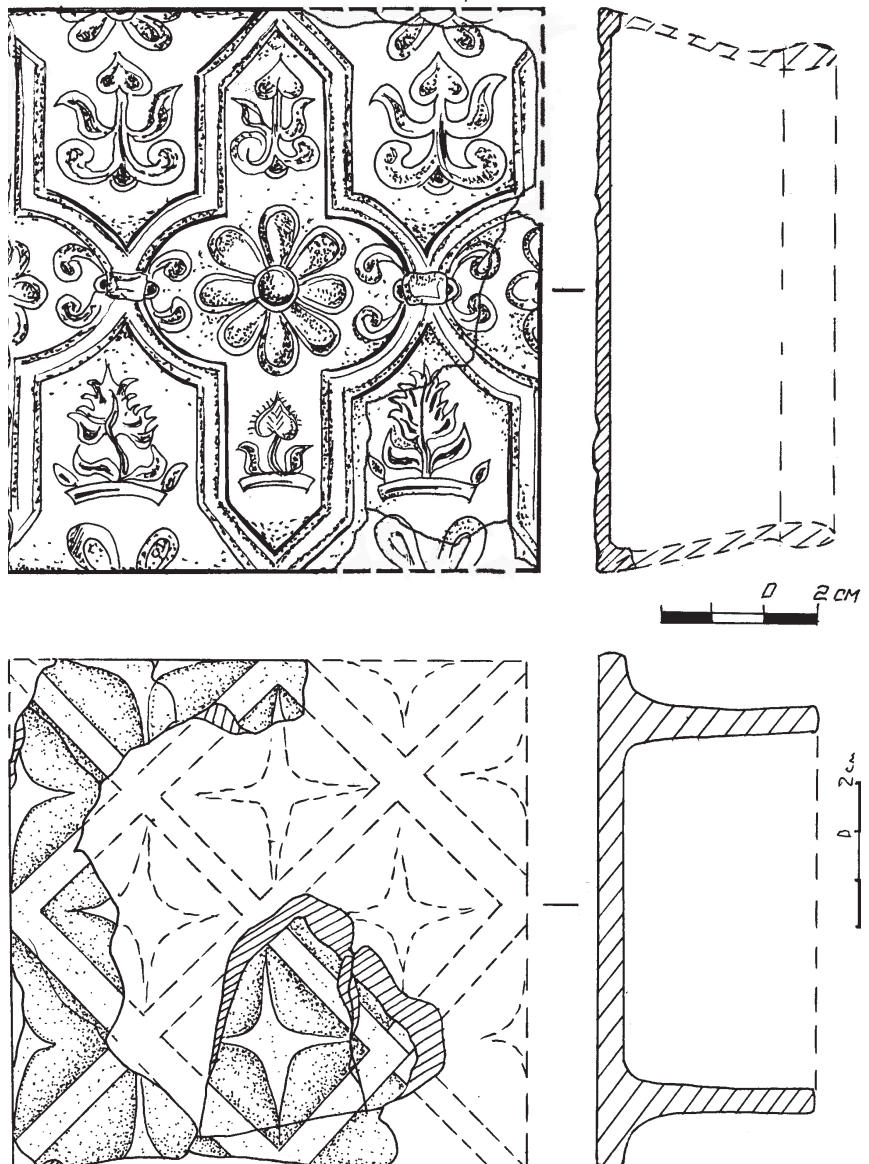

Рис. 13.1, 13.2.
Кохлі XVII–XVIII ст.
з “килимним орнаментом”.

Рис. 15.1.
Кахля XIX ст.
з сюжетними
зображеннями.

представлені переважно полив'яними поліхромними виробами, лицьову поверхню яких декоровано із застосуванням технік ріжкування, риткування та фляндрівки. Тематика декоративного оздоблення досить різноманітна і включає зображення архітектурно-релігійного, сюжетного та рослинно-геометричного типу. Розміри пластини виповнюючих лицьових кахель коливаються від 23,5×16,2 см до 22,0×14 см. Висота румпи – від 5,0 до 6,0 см. Довжина пластини кутових кахель становить 22,5 см, ширина варіює від 3,5 до 14,0 см. Висота румпи не перевищує 5,0 см. Розміри пластини карнизних профільованих кахель – 22,5×9,7 см, висота румпи – 5,5–7,0 см. Значну кількість таких виробів виявлено у 1981 р. на території Верхньої лаври, між корпусами № 4 та № 21-а також у 2001 р. під час археологічних досліджень біля корпусу №21-а. Збірка мальованих поліхромних кахель XIX ст. містить зразки лицьової, кутової та бордюрної кахлі. Серед цієї групи кахель, особливо цікавими є дві знахідки, а саме лицьова кахля із зображенням церкви (рис. 15.1) та кутова кахля з силуетом людини (рис. 15.2).

У композиційному плані “архітектурна” кахля складається з двох зображень – трибальної церкви з притвором, розміщеної у правій частині виробу і стилізованого дерева з лівого боку церкви. Зображення виконані на світло-жовтому “мрамурованому” тлі ангобами брунатного, синього і жовтого кольорів та зеленою поливою.

Рис. 15.2.
Кахля XIX ст.
з сюжетними
зображеннями.

Зовсім протилежна за сюжетом кутова виповнююча кахля з зображенням людської постаті. На білому тлі лицьової пластини зображено в профіль чоловічу постать. Розкута, театралізована поза молодого чоловіка передає жанровий характер зображення. Бічна сторона кахлі орнаментована хвилястою “галузкою” з плодами та листям в жовто-брунатній кольоровій гамі.

Таким чином, у складі збірки пічної кахлі Києво-Печерської лаври, яка складається приблизно з 600 одиниць (повні форми та фрагменти), можна виділити близько 70–90 виробів кахель, як окремих прикладів за типологічними та морфологічними ознаками. Відзначимо, що розглянута колекція археологічної кахлі репрезентує всі основні декоративні різновиди, притаманні для української пічної кераміки XV–XVIII ст. Рання кахля – горщикоподібна та кахля з “пуклею” представлені поодинокими екземплярами. Найбільш численними й показовими у колекції є вироби кінця XVI–XVIII ст. По-перше, це серія знахідок ранніх плиткових кахель XVI–XVII ст., з сюжетом декору, переважно сакрального, міфологічного, змісту (з антропоморфними, тератологічними зо-

браженнями та елементами давньоруської символіки). По-друге, кахлі XVII–XVIII ст., з орнаментальним декором, переважно рослинного й рослинно-геометричного типу. Завершальний етап розвитку українського кахлярства у колекції КПЛ ілюструють вироби XIX ст. Це переважно полив'яні поліхромні кахлі з орнаментальним декором рослинного, сюжетного типів, виконаного у техніках різькування, риткування та фляндрівки.

У даній роботі ми представили найбільш яскраві та показові зразки пічної кахлі XVII–XVIII ст. з території Києво-Печерського монастиря з кожної хронологічної та типологічної групи, з деякими прикладами їх аналогів з синхронних пам'яток Печерську. Цей масив матеріалу заслуговує всебічного наукового опрацювання і може включати у себе декілька окремих аспектів. Один з них, наприклад, може полягати у спробі максимально чіткої хронологічної диференціації зібраних кахель, “прив'язки” їх груп до певних етапів монастирської історії чи конкретних господарсько-побутових об'єктів монастирської структури. До того ж, треба зауважити, що знахідки колекції наразі перебувають у різному стані збереженості. Більшість виробів потребують консерваційно-реставраційних заходів, за умови виконання яких колекція може стати повноцінною музейною збіркою каталогу пічної кахлі XV–XIX ст.

REFERENCES

- Vynohrods'ka, L. I. (1997) Do istoriyi keramichnoho ta sklyanoho vyrobnytstva na Ukraini u XIV-XVIII st. *Arkheolohiya*. (2), 129-142.
- Kolupayeva, A. (2006) Ukrayins'ki kahli XIV-XX st. L'viv: b. v., 77-88.
- Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A. (2001) Deyaki pidsumky arkheolohichnyh doslidzhen' na terytoriyi Kyevo-Pechers'koyi lavry u 2000 r. *Mohylyans'ki chytannya*. (3), 126-135.
- Ivakin, H. Yu. (1996) Istorychnyj rozvytok Kyeva XIII – seredyny XVI st. K.: b. v., 87.
- Onohda, O. V. (2008) Keramichni kompleksi XIV – XVI stolit' z rozkopok na terytoriyi staroho arsenalu. *Lavrs'kyj al'manakh*. (21), 24-31.
- Balakin, S.A. (2002) Zvit pro rezul'taty arkheolohichnykh doslidzhen' na terytoriyi Nacional'noho Kyevo-Pechers'koho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka u 2001 r. K.: KPL – A – NDF, (688)
- Balakin, S.A., Zazhyhalov, O.V., Finadorina D.V. (2015) Zvit pro rezul'taty arkheolohichnykh doslidzhen' na terytoriyi Nacional'noho Kyevo-Pechers'koho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka u 2015 r. K.: KPL – A – NDF, (731)
- Ykonohrafiya anhelov y arkhanhelov. Avaliable from: http://www.angelologia.ru/iconographia/183_ikonografia_angelov.htm. [Accessed May 14, 2016].
- Balakin, S.A. (2008) Trapezna cerkva ta palata Pechers'koho monastyrya (arkheolohichnyj aspekt). *Novi doslidzhennya pam'yatok kozac'koyi doby v Ukraini*. (17), 41-48.
- Balakin, S. A., Onohda, O. V. (2008) Arkheolohichni materialy z rozkopok Pechers'koyi hauptvakhty. *Praci centru pam'yatkoznavstva*. (13), 123-144.
- Kharlamov, V.A. (1985) Otchet arxytekturno-arxeolohychekoh otryada Kyevskej arxeolohycheskoj ekspedycyy AN USSR ob arkheolohycheskykh yssledovanyyah pamyatnyka drevnerusskoj arkhytektury nach. XII v. Trapeznnoj Kyevo-Pecherskoh monastyrya, provedennyh v 1985 h. NA IA NANU, (1985/29b)

- Kolupayeva, A. (2006) *Ukrayins'ki kahli XIV-XX st. L'viv: b. v.*, 86-94.
- Finadorina, D.V. (2016) *Nova kolekciya kahel' z terytoriyi verkhnyoi lavry. Mohylyans'ki chytannya 2015 r.*
- Vynohrods'ka, L. I. (1998) *Do istoriyi rozvytku kahlyarstva v Ukrayini u XIV-XVII st.* In *Istoriya Rusi-Ukrayiny*, pp. 265-272.
- Finadorina, D.V. (2011) *Typolohichni podobnosti pichnoyi kahli Pechers'koho ta Voznesens'koho monastyriv XVII st. Novi doslidzhennya pam'yatok kozac'koyi doby v Ukrayini.* (20), 178-183.
- Hushhyna, L. V., Finadorina, D. V. (2009) *Pro odnu hrupu mal'ovanykh kahel' XIX st. z fondiv NKPIKZ. Novi doslidzhennya pam'yatok kozac'koyi doby v Ukrayini.* (18), 80-84.

Глосарій

Ангелологія – предметом ангелології, як богословської дисципліни є походження і природа ангелів, їх місце і роль у складі небесного воїнства, ангельська ієрархія і тому подібне.

Антропоморфні зображення – уподібнення будь-чого до людини або перенесення її фізичних та інтелектуальних властивостей на тварин, рослини, речі та явища навколишнього світу.

Виповнюючі кахлі – кахлі для виповнення площин стінок печі (фасадні).

Квадрифолій – архітектурний, орнаментальний елемент у вигляді хреста, вкомпонованого у квадрат.

Пояскові кахлі – кахлі для викладання горизонтальних поясків, що виділяють основні композиційні частини печі та використовуються для їх ритмічного збагачення.

Ріжкування – техніка керамічного розпису, коли ангоби (кольорові глини) наносять на виріб, користуючись різком.

Румпа – коробчатий виступ із зворотного боку кахлі, призначений для її закріплення у муруванні печі (при цьому внутрішня частина румпи заповнюється розчином).

Сакральний – священне, присвячене богам, в широкому сенсі все, що, має відношення до божественного, релігійного, небесного, потойбічного, містичного.

Солярні мотиви – елементи орнаменту, пов'язані з культом сонця та небесних світил.

Тератологічний орнамент – тип орнаментациї, що характеризується стилізованим зображенням казкових звірів і птахів, тваринних і рослинних мотивів, що химерно переплітаються.

Фляндрівка – техніка розпису по глині ангобами. На попередньо залитий ангобом фон наносяться геометричні лінії по спіралі, а на них в певному порядку наносяться краплі ангобом іншого кольору, вони стікають до центру роботи створюють дивну геометричну картинку-візерунок, як павутиння.

Финадорина Д. В.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАХОДОК ПЕЧНЫХ ИЗРАЗЦОВ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ЛАВРЫ

Статья посвящена коллекции печных изразцов, которые происходят из археологических объектов с территории Киево-Печерского историко-культурного заповедника. В ее состав входят печные изделия XV–XIX в. включительно. На их примере можно проиллюстрировать важные страницы истории Киево-Печерского монастыря и, в неко-

торой степени, развитие производства изразцов на Украине в целом. Материал представлен по принципу хронологической периодизации в эволюции изразцов. Наиболее ранними находками в коллекции являются горшковидные изразцы XV–XVI в. и изразцы с полусферическим внешним изгибом по центру пластины. К следующей группе относятся изразцы XVI–XVII в. с декоративным сюжетом преимущественно сакрального, мифологического содержания (с антропоморфными, тератологическими изображениями и элементами древнерусской символики). Наиболее численную группу в коллекции, о которой идет речь, составляют изделия XVII–XVIII в. Изразцы этого периода характеризуются максимально полной репрезентативностью, как в плане типологических разновидностей, так и в плане стилистических вариантов отделки изделий. Завершающий этап развития производства изразцов на Украине представлен изделиями XIX в.

В данной работе мы рассмотрели наиболее яркие и показательные образцы печных изразцов XVII–XVIII в., найденные на территории Киево-Печерского монастыря, из каждой хронологической и типологической группы. Также приведены некоторые примеры их аналогов из синхронных археологических памятников Печерска. Отметим, что этот объем материала заслуживает более детальной научной обработки, одним из аспектов которой, может быть, попытка максимально четкой хронологической дифференциации собранных изразцов, “привязки” их групп к определенным этапам монастырской истории или конкретных хозяйственно-бытовых объектов монастырской структуры. Также следует обратить внимание на разное состояние сохранности находок коллекции, о которой идет речь. Большинство изделий требуют проведения консервационно-реставрационных мероприятий. При условии выполнения которых, коллекция может стать полноценным музейным собранием печных изразцов XV–XIX в. Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника.

Ключевые слова: археологические находки Киево-Печерской лавры, печной изразец, Новое и Новейшее время.

Finandorina D.

GENERAL CHARACTERISTIC OF THE FINDINGS OF STOVE TILES OF KYIV-PECHERSK LAVRA

Article is devoted to the collection of stove tiles, originated from archaeological objects on the territory of Kyiv-Pechersk Lavra National Preserve. The collection includes stove units of XV–XIX centuries, which illustrate important aspects of history Kyiv-Pechersk Monastery and partly a history of Ukrainian tiles' industry. The material is structured according to the chronological periodization of tiles' evolution. The earliest findings are pot-like tiles (XV–XVI centuries) and tiles with half-sphere external bend in the center of the base.

Chronologically next group is the series of findings of early tablet tiles XVI–XVII centuries. They are decorated with the sacral or myth stories, anthropomorphic or teratological figures, and element of Ancient Rus' symbols.

The biggest group is tiles of XVII–XVIII centuries includes a wide range of products of different types and styles. The ending of Ukrainian tiles industry is illustrated by XIX century tiles.

In this article, we worked on the brightest examples of stove tiles from the territory of Kyiv-Pechersk monastery. We also compared them with the synchronic examples from Pechersk.

This data deserves further examining and may include different aspects. One of them is to try to make more clearly chronological differentiation of the

collection, linking them to the particular periods of monastery's history or to the particular household objects of monastery structure.

It should be mentioned, that the findings needs conservation and restoration. As far as it will be done, the findings could be full museum collection.

Keywords: *archaeological finds of Kiev-Pechersk Lavra, stove tiles, Early Modern and Modern age*

МІСТО МОДЕРНОЇ ДОБИ

Людмила Лесик

магістр історії, вчитель Ніжинської ЗОШ I-II ступенів №12
e-mail: Lemill@ukr.net

ВІДПИСКИ НІЖИНСЬКИХ ВОЄВОД 50–70-х РОКІВ XVII СТ. У “АКТАХ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ИСТОРИИ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ”

У статті проаналізовано відписки ніжинських воєвод 50–70-х рр. XVII ст., опубліковані в “Актах, относящихся к истории Южной и Западной России”, як джерело до вивчення російської військової присутності на території Гетьманщини. На основі повідомлень воєвод про стан справ у Ніжині та Гетьманщині показано становище російський військ на території козацької держави, а також основні завдання командирів гарнізонів, про які вони доповідали в Москву.

Ключові слова: Ніжин, воєвода, доповіді, Акти ЮЗР.

Російські військові контингенти, які після 1654 р. дислокувалися у найбільших містах Гетьманщини, відіграли важливу роль в інкорпорації Української козацької держави до Московського царства (з 1721 р. – Російської імперії). Перший російський гарнізон на територію Гетьманщини було введено до Києва навесні 1654 р. Згодом російські військові контингенти з’явилися в Чернігові, Переяславі, Ніжині та інших великих містах. Очолювали гарнізони воєводи, у віданні яких були не лише військові справи, але й адміністративні.

Сьогодні питанню українсько-російських відносин XVII ст., зокрема, дислокації російських військ на території Гетьманщини, присвячено низку праць. Одними з перших почали вивчати російські гарнізони в містах Гетьманщини дослідники історії тих міст, де дислокувалися російські військові контингенти, насамперед Києва: М. Берлинський¹, М. Закревський², В. Іконников³, М. Оглоблін⁴, О. Андрієвський⁵ та інші.

Так, М. Оглоблін одним з перших порушив питання воєводських “вестовых записок” та введення їх у науковий обіг⁶. У дослідженні О. Барсукова представлено хронологічний та алфавітний перелік воєвод, серед них міститься список ніжинських воєвод⁷.

Ф. Шевченко зацентрував своє дослідження на російських воєводах в Україні у другій половині XVII ст., розглянувши і ро-

¹ Берлинський, М. Ф. (1991) Історія міста Києва. К.: Наукова думка.

² Закревський, Н. В. (1868) Летопись и описание Киева. М.: Унив. тип. Т. 1.

³ Иконников, В. С. (1904) Киев в 1654–1855 гг. Киев: Тип. Импер. Унив. Св. Владимира, Акцион. О-ва печ. изд. дела М. Т. Корчак-Новицкого.

⁴ Оглоблін, Н. Н. (1895) “Расходная книга” Киевской приказной избы. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ), Кн. XI (Отд. II), 1–26; Оглоблін, Н. Н. (1886) “Киевский стол” Разрядного приказа. Киевская старина (далі – КС), № 11, 536–552.

⁵ Андрієвський, А. (1895) Утеснение киевских мещан военным постом в 1763–1764 гг. Киевская старина, № 5. (Отд. 2.), 65–70; Андрієвський, А. (1889) Киевские толмачи. Киевская старина, № 5/6, 586–594; Андрієвський, А. (1891) Архивная справка о моровой язве в Киеве в 1770–1771 гг. Киевская старина, № 8, 304–314.

⁶ Оглоблін, Н. Н. (1885) Воеводские “вестовые отписки” XVII в. как материал для истории Малороссии. Киевская старина, № 7 (июль), 365–416.

⁷ Барсуков, А. П. (1902) Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по печатным правительственным актам составил Александр Барсуков член археографической комиссии. СПб.

⁸ Шевченко, Ф. П. (2014) Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII века (С Батуріна, Ed.). *Історичні студії: Збірка вибраних праць та матеріалів (До 100-річчя народження)*, 41-319.

⁹ Софроненко, К. А. (1960) Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII – начала XVIII вв. М.: Изд-во. Моск. ун-та.

¹⁰ Железко, Р. (2013) Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині. *Сіверщина в історії України*, №6, 180-183.

¹¹ Бондар, О. (2014) Чернігівська фортеця в другій половині XVII ст. *Сумський історико-архівний журнал*, № XXII, С. 42-47.

¹² Галушко, О. (1998) Російські воеводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. В книзі: *Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Яценіхіна*. Чернівці, 79-83.

¹³ Іваненко, А. (2013) Проблема розміщення царських гарнізонів на теренах Гетьманщини. *Збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник"*. *Історичні науки*, Вип. 79, 15-19; Іваненко, А. (2014) До питання чисельності особового складу царських гарнізонів в Лівобережній Україні після укладення "Московських статей" 1665 року. *Збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник"*. *Історичні науки*, Вип. 85, 5-8.

¹⁴ Назаренко, В. (2014) Київська гарнізонна школа у XVIII ст. (учні та вчителі, структура і зміст освіти, матеріальне забезпечення навчального процесу). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Вип. 41, 36-41; Назаренко, В. (2015) Побутові умови та господарство Київського гарнізону у другій половині XVII – XVIII ст. *Етнічна історія народів Європи*, Вип. 45, 21-26.

сійські гарнізони в містах Гетьманщини⁸. Окремі розділи своєї монографії про Малоросійський приказ присвятила російським військовим контингентам в Гетьманщині дослідниця К. Софроненко⁹.

Серед сучасників різні аспекти українсько-російських відносин розглядають Р. Железко¹⁰, О. Бондар¹¹, О. Галушко¹². Дослідник А. Іваненко вивчав у своїх роботах проблему розміщення царських гарнізонів на території Гетьманщини та чисельність особового складу царських гарнізонів в Лівобережній Україні¹³. В. Назаренко присвятив кілька праць дослідженню Київського гарнізону другої половини XVII–XVIII ст.¹⁴.

Серед робіт російських істориків заслуговує на увагу дослідження А. Алмазова, присвячене облозі "верхнього земляного города" Ніжина у 1668 р. Досліднику на основі віднайдених в архіві документів, вдалося реконструювати багато деталей облоги "верхнього земляного города"¹⁵.

Мета дослідження: на основі документів VI, VII, VIII, IX томів "Актів, относящихся к истории Южной и Западной России" показати характер взаємодії ніжинського воеводи та царського уряду, визначити основне коло питань, про які він обов'язково звітував, а також розглянути становище російського військового контингенту в Ніжині. При залученні інших першоджерел варто б дослідити російський гарнізон більш детально, але це вже тема іншого дослідження.

Після Переяславської угоди 1654 р. справами Гетьманщини в Російській державі опікувалася спеціальна канцелярія Посольського приказу. 31 грудня (дата за старим стилем) 1662 р. цю канцелярію було перетворено у Малоросійський приказ, у віданні якого і перебували російські гарнізони, що перебували в містах Гетьманщини¹⁶.

Розглянемо як з'явився у Ніжині російський гарнізон. Відомо, що у січні 1658 р. до України прибув московський посол боярин Богдан Хитрово, що привіз царські пункти, в яких вказувалася вимога розмістити в Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших містах царських воевод із залогами. Воеводи мали збудувати в цих містах фортеці і відати лише справами своїх гарнізонів. Тодішній гетьман України І. Виговський, щоб залучитися підтримкою російського царя погодився на розміщення в українських містах царських залог¹⁷.

За статтями, укладеними на Переяславській раді в жовтні 1659 р. санкціонувалося призначення царських воевод до найбіль-

¹⁵ Алмазов, А. (2016, April 28) Осада "верхнего земляного города" Нежина во время Украинского востания 1668 г. Retrieved May 25, 2016, from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>

¹⁶ Софроненко, К. А. (1960) Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII – начала XVIII вв. М.: Изд-во. Моск. ун-та, 94.

¹⁷ Яковлів, А. (1993) Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. *Український історичний журнал*, №9, 122-128.

¹⁸ Компан, О. С. (1963) Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 116.

¹⁹ Дядиченко, В. А. (1959) Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. К.: Видавництво АН УРСР, 123.

²⁰ Галушко, О. (1998) Російські воєводи в Чернігові у другій половині XVII – на початку XVIII ст. В книзі: *Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Яченіхіна*. Чернівці, 79-83.

²¹ (1872) Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VII). СПб.: Типография В. В. Пратца, 45.

²² Барсуков, А. П. (1902) Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по печатным правительственным актам составил Александр Барсуков член археографической комиссии. СПб., 158.

²³ (1901) Переписка Нежинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевскаго с Московским правительством 1665-1667 гг. Чернигов: Земская типография, 1.

²⁴ Барсуков, А. П. (1902) Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по печатным правительственным актам составил Александр Барсуков член археографической комиссии. СПб., 158.

²⁵ Там само.

²⁶ Шафонский, А. (1851) Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малья России. Ч. 1. К.: Университетская типография, 253.

ших міст Гетьманщини, в тому числі й Ніжина (“для обороны от неприятеля”) У Московських (1665 р.) та Глухівських (1669 р.) статтях також підтверджувалася присутність у найбільших містах Гетьманщини російських гарнізонів. Гетьман І. Мазепа у Коломацьких статтях 1687 р. підтвердив присутність російських воєвод та ратних людей у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та Острі “для обороны от неприятеля и чтоб впредь в малороссийских городах замешания и измены ни от кого никаких не было”¹⁸.

Російські воєводи повинні були командувати не лише російськими військовими гарнізонами. Вони стежили за діяльністю місцевої козацької адміністрації та внутрішньою політикою на підпорядкованих йому територіях¹⁹. Так, у наказі ніжинському воєводі І. Ржевському в 1665 р. було вказано, що він мав піклуватися про те, щоб “изменники черкасы за рубеж в польскую и литовскую сторону и в иные государства не проехали, не прошли”, передавати царю чолобитні та клопотання, стежити за станом фортець, залучати до роботи місцеве населення. Воєводи систематично відправляли до Москви своєрідні доповідні записки, в яких повідомляли про події, що відбувалися в Україні, в гетьманській та місцевій адміністрації та органах міського самоврядування²⁰. Так, в царській грамоті 1668 р. ніжинському воєводі І. Ржевському рекомендувалося “а что у тебя учнетца делать, и ты б о том писал к нам почаству”²¹.

Ділова документація, яку надсилав ніжинський воєвода до Малоросійського приказу, була зібрана в багатотомнику “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” (далі – Акты ЮЗР) У відписах, що були надіслані ніжинськими воєводами, містяться відомості про царські доходи та видатки, утримання царських ратних людей у містах, відносини із місцевим населенням і т. п.

Серед ніжинських воєвод 50-70-х років XVII ст. відомі Семен Шаховський, Іван Ржевський та Степан Хрущов. Першим ніжинським воєводою дослідники називають Семена Шаховського (1659-1663 рр.)²². Другим воєводою у місті Ніжині був І. Ржевський. Зауважимо, що частину його відписок було опубліковано у “Переписке нежинскаго воеводы Ивана Ивановича Ржевскаго с Московским правительством”²³. За даними дослідника О. Барсукова, І. Ржевський був ніжинським воєводою з 1665 р. до вересня 1672 р.²⁴ Воєвода С. Хрущов згадується у документах 1672 р.²⁵

На перших порах перебування в містах Гетьманщини російські воєводи виконували переважно військові завдання (командували гарнізонами) За гетьманування І. Брюховецького (підписання Московських статей у 1665 р.) повноваження воєвод розширилися. Зокрема, воєводи отримали право збирати податки з мешканців Гетьманщини (крім козаків та духовенства)²⁶. Так, “Книга записная денежных сборов по городу Нежину ...” 1667 р., яку надіслав до Малоросійського приказу Іван Ржевський, містить інформацію про податки, які збрала в Ніжині російська адміністрація. Згідно джерела, з ніжинських міщан, які мали коней та волів, було зібрано 75 рублів 20 алтин 5 денег податку на користь царської казни. При цьому у джерелі вказано, що з ніжинських міщан мали брали

²⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VI) (1869) СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 215.

²⁸ Там само, 217.

²⁹ Там само, 217-229.

³⁰ Там само, 221-222.

³¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 28-30.

³² Там само.

³³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VII) (1872) СПб.: Типография В. В. Пратца, 339.

³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VIII) (1875) СПб.: Типография В. В. Пратца, 164.

³⁵ Там само, 165.

³⁶ Там само, 238-239.

³⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 658-660.

³⁸ Там само.

³⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. XI) (1879) СПб.: Типография М. Этингера, 50-51.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 819-820.

лише подимний грошовий оклад, а з волів і коней хлібного та грошового окладу брати заборонялося. Воєвода пояснив збирання податку досить просто: запланованої грошової суми від “подимного” зібрати не вдалося, тому російська адміністрація за рахунок іншого податку вирішила “перекрити” недоїмку²⁷. Зібрані гроші було перераховано і покладено “в верхнем земляном городе в казенном погребѣ”²⁸.

Воєвода І. Ржевський регулярно надсилав до царського уряду звіти про всі свої видатки²⁹. Характерно, що всі покупки, зроблені воєводою, були розраховані на “осадное время” (у 1668 р. козаки намагалися вибити із міста російський гарнізон)

Окрему статтю видатків воєводи складала виплата “государева жалованья нежинским стрельцам”³⁰. 22 липня 1669 р. Іван Ржевський доповів про те, що отримав у Ніжині “присланные из Брянска хлебные запасы для ратных людей”³¹. Тоді у 48 стругах (різновид човна) Десною було направлено 4000 четей (російська міра об’єму сипучих тіл, близько 200 літрів) жита і 129 четей вівсяної крупи. Всі привезені хлібні запаси було складено у “верхньому земляному місті” у царській житниці³².

Відзначимо, що і перший ніжинський воєвода Семен Шаховський надсилав звіти про фінансове становище гарнізону. Воєвода, зокрема, зазначив, що для виплат жалування і різних покупок мав у скарбниці “медных денег в Нежине в остатке тысяч с полтретьятнацать”³³.

У відписах ніжинських воєвод також міститься багато інформації про справи в Україні. Так, 16 травня 1669 р. воєводою І. Ржевським написано доповідну записку воєводою “с вестями о замислах Дорошенка та Суховиенка”³⁴. Разом з цією доповідною запискою було надіслано також “распросная речь посланца Кириллы Сухачева о тогдашнем положении левой стороны Днепра”³⁵.

7 липня 1669 р. воєвода Іван Ржевський повідомляє, що люди, які прийшли із Гадяча до Ніжина, чули, що татарські загони перебувають біля Полтави³⁶. 11 лютого 1672 р. ніжинський воєвода повідомив нову інформацію про становище козацьких справ на правому березі Дніпра³⁷. Так, стрілець Стенка Прокофєв привіз нові відомості з Переяслава. Разом з ним приїхав грек Ян Томара. Саме Томара повідомив воєводі, що татари розташувалися біля Корсуня. У відписці воєвода також повідомив низку інших новин з українських земель³⁸.

Степан Хрущов 28 вересня 1672 р. написав відписку, в якій передав отриману інформацію від вихідця із татарського полону Федора Саскова про стан справ в Криму. 4 жовтня 1672 р. ніжинський воєвода повідомив царський уряд про взяття турками Кам’янця-Подільського. Цю інформацію воєвода дізнався від грека Родка Іванова, який їхав з Царгорода до Москви³⁹.

Свої відписки воєводи зазвичай передавали через стрільців чи інших російських вояків, які несли службу в Ніжині. Так, І. Ржевський відправив стрілецького п’ятидесятника Григорія Михайлова, щоб повідомити про справи в Ніжині⁴⁰. Михайлов оповідав, що воєвода ніжинський дуже остерігався татар та козаків. Ржевський боявся щоб вони, за намовою “изменника Демка Игнатова”

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, 580-582, 582-583, 612-613

⁴³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VIII) (1875) СПб.: Типография В. В. Пратцъ, 166.

⁴⁴ Там само, 167.

⁴⁵ Там само, 239.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 615-617.

⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VII) (1872) СПб.: Типография В. В. Пратцъ, 320.

⁴⁹ Там само, 321.

⁵⁰ Там само, 44-45.

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. IX) (1877) СПб.: Типография М. Этингера, 23-28.

⁵² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (Т. VIII) (1875) СПб.: Типография В. В. Пратцъ, 71-72.

не прийшли з тієї сторони Дніпра війною на Ніжин⁴¹. Відомо, що у листопаді – на початку грудня 1671 р. воєвода І. Ржевський надіслав три доповідні записки до царського уряду з інформацією про події на Україні⁴².

Ніжинські воєводи регулярно доповідали про особовий склад гарнізону та його озброєння. Так, 16 травня 1669 р. у своїй відписці воєвода І. Ржевський повідомив цілий ряд фактів про втечі російських ратників. Також воєвода повідомив про кількість озброєння, що зберігалася в місті⁴³. Надіслав воєвода і повідомлення про недостачу грошей для 10 стрільців, що несли службу та повідомив про те, що роздав воякам 30 четей жита⁴⁴.

У червні 1669 р. воєвода Іван Ржевський повідомив уряд про втечу стрільців. Командир гарнізону доповів, що 17 червня 1669 р. голова московських стрільців Борис Глебов подав список стрільців-утікачів з 20 осіб. Воєвода зазначив, що зібрав усіх стрільців, що залишилися у місті та “говорил я им чтоб они тебе служили и прежние свои службы и нужи терпное осадное сиденья и кровей своих не обругали”⁴⁵. На ці слова стрільці також дали відповідь “служить де тебе ради, где ты, великий государь, укажиш, а в Нежине жить не хотят”. Саме тому воєвода І. Ржевський скаржився, що не має людей для оборони міста. Воєвода відзначив, що наявних 273 стрільців для оборони Ніжина було явно не достатньо⁴⁶. 28 грудня 1671 р. воєвода І. Ржевський надіслав чолобитну від ратних людей про їхнє складне матеріальне становище. Стрільці скаржилися, що не мали одягу, дров, харчів та їм не виплачували гроші. Російські вояки просили видати їм жалування і провіант, щоб “голодною смертию не помереть и со всякие нужи в конец не погинуть”⁴⁷.

Воєвода Семен Шаховський у одній із своїх відписок також повідомив про втечу 301 чол. і смерть 102 чол. з трьох ніжинських стрілецьких приказів⁴⁸. Шаховський нарікав на те, що окремого наказу для перехоплення та повернення втікачів назад до Ніжина з Москви довго не надходило⁴⁹.

Крім відписок воєвод в Актах ЮЗР містяться й інші документи з життя Ніжина і перебування у цьому місті російського гарнізону. Так, у VII томі опубліковано царську грамоту ніжинському воєводі Івану Ржевському. Від імені царського уряду в грамоті наказували, щоб воєвода у Ніжині всіляко протидівав “зрадникам з табору гетьмана І. Брюховецького”. У грамоті також було зазначено, що ніжинські міщани “перебувають” під високою монаршою рукою⁵⁰.

Були й інші царські грамоти, які містяться у IX томі Актов ЮЗР. У них повідомляється, щоб ніжинським стрільцям було надано вино та оцет. Одночасно у грамоті було регламентовано покарання для стрільців-втікачів та заходи у перешкоджанні втікачам⁵¹.

У VIII томі Актов ЮЗР міститься чолобитна ніжинських міщан на дії ратних государевих людей. В документі ніжинський війт, бурмістри та міщани повідомляли про ряд крадіжок, які вчиняли російські вояки. Так, вони винесли з церков міста та монастиря ікони, дзвони, книги та предмети культу. Міщани також просили дати окремий наказ воєводі на пошук вкраденого⁵².

Отже, перебуваючи на території Гетьманщини, російські воєводи регулярно повідомляли московський уряд про стан справ

у гарнізонах та загалом на українських землях. Саме тому воєводські відписки є цінним джерелом не лише з історії російської військової присутності на українських землях, але й історії самої Гетьманщини. У відписах воєвод міститься інформація про політичне життя козацької держави, перебування російських військових контингентів у містах і т. п. Основний масив інформації, яка міститься у відписах ніжинських воєвод 1650-1670-х рр., – це відомості про забезпечення гарнізону, службу російських вояків, їхні втечі. Також воєводи повідомляли багато розвідницьких даних про стан справ у Гетьманщині та сусідніх землях. Від регулярності відписок (і їхнього змістовного наповнення) залежало безперебійне функціонування гарнізону (воєвода мав вчасно повідомляти про закінчення грошей чи провіанту). До того ж, саме через повідомлення воєвод у Москві знали стан справ в Гетьманщині і у відповідності до отриманої інформації коригували свою політику по відношенню до українських земель.

REFERENCES

- Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rosii, sobrannye i izdannye Arheograficheskiju kommissieju (T. VI) (1869) SPb.: V tipografii Jeduarda Praca.
- Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rosii, sobrannye i izdannye Arheograficheskiju kommissieju (T. VII) (1872) SPb.: Tipografija V. V.: Prac'.
- Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rosii, sobrannye i izdannye Arheograficheskiju kommissieju (T. VIII) (1875) SPb.: Tipografija V. V.: Prac'.
- Akty, odnosjashhiesja k istorii Juzhnoj i Zapadnoj Rosii, sobrannye i izdannye Arheograficheskiju kommissieju (T. XI) (1879) SPb.: Tipografija M. Jettingera.
- Almazov, A. (2016, April 28) Osada "verhnego zemljanogo goroda" Nezhina vo vremja Ukrainskogo vostaniya 1668 g. Retrieved May 25, 2016, from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>
- Andrievskij, A. (1889) Kievskie tolmaci. Kievskaja starina, № 5/6, 586-594
- Andrievskij, A. (1891) Arhivnaja spravka o morovoj jazve v Kieve v 1770 – 1771 gg. Kievskaja starina, № 8, 304-314.
- Andrievskij, A. (1895) Utesnenie kievskih meshhan voennym postom v 1763 – 1764 gg. Kievskaja starina, № 5.(Otd. 2.), 65-70.
- Arheograficheskiju kommissieju (T. IX) (1877) SPb.: Tipografija M. Jettingera.
- Barsukov A. P. (1902) Spiski gorodovyh voevod i drugih lic voevodskogo upravlenija Moskovskogo gosudarstva XVII stoletija po pechatnym pravitel'stvennym aktam sostavil Aleksandr Barsukov chlen arheograficheskij komissii. SPb.
- Berlynskyi M. F. (1991) Istorija mista Kyieva. Kyiv: Naukova dumka.
- Bondar O. (2014) Chernihivska fortetsia v druhii polovyni XVII st. Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal, № XXII, S. 42-47.
- Diadychenko V. A. (1959) Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st. K.: Vydavnytstvo AN URSR, 123.
- Halushko O. (1998) Rosiiski voievody v Chernihovi u druhii polovyni XVII – na pochatku XVIII st. V knyzi: Ukraina i Rosiia v panorami stolit:

Zbirnyk naukovykh prats na poshanu prof. K. M. Yachmenikhina. Chernihiv, 79-83.

Iakovliv A. (1993) Ukrainsko-moskovski dohovory v XVII – XVIII vikakh. Ukrainnyi istorychnyi zhurnal, №9, 122-128.

Ikonnikov V. S. (1904) Kiev v 1654 – 1855 gg. Kiev: Tip. Imper. Univ. Sv. Vladimira, Akcion. O-va pech. izd. dela M. T. Korchak'-Novickogo.

Ivanenko A. (2013) Problema rozmishchennia tsaskykh harnizoniv na terenakh Hetmanshchyny. Zbirnyk naukovykh prats "Hileia: naukovyi visnyk". Istorychni nauky, Vyp. 79, 15-19.

Ivanenko A. (2014) Do pytannia chyselnosti osobovoho skladu tsarskykh harnizoniv v Livoberezhnoi Ukrainy pislia ukladennia "Moskovskykh statei" 1665 roku. Zbirnyk naukovykh prats "Hileia: naukovyi visnyk". Istorychni nauky, Vyp. 85, 5-8.

Kompan O. S. (1963) Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 116.

Nazarenko V. (2014) Kyivska harnizonna shkola u XVIII st. (uchni ta vchyteli, struktura i zmist osvity, materialne zabezpechennia navchalnoho protsesu) Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, Vyp. 41, 36-41.

Nazarenko V. (2015) Pobutovi umovy ta hospodarstvo Kyivskoho harnizonu u druhii polovyni XVII – XVIII st. Etnichna istoriia narodiv Yevropy, Vyp. 45, 21-26.

Ogloblin, N N. (1885) Voevodskie "vestovyja otpiski" XVII v. kak material dlja istorii Malorossii. Kievskaja starina, № 7 (ijul'), 365-416.

Ogloblin, N N. (1895) "Rashodnaja kniga" Kievskaj prikaznoj izby. Chtenija v istoricheskom obshhestve Nestora-letopisca (dali – ChIONL), Kn. XI (Otd. II), 1-26; Ogloblin, N N. (1886) Kievskij stol" Razrjadnogo prikaza. Kievskaja starina (dali – KS), № 11, 536 – 552.

Perepiska Nezhinskago voevody Ivana Ivanovicha Rzhevskago s Moskovskim pravitel'stvom 1665-1667 gg. (1901) Chernigov: Zemskaja tipografija, 1.

Shafonskij A. (1851) Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim istoricheskim opisaniem Malyja Rossii. Ch. 1. K.: Universitetskaja tipografija, 253.

Shevchenko, F. P. (2014) Russkie voevody na Ukraine. Ocherki vzaimootnoshenij Ukrainy i Moskovskogo gosudarstva vo vtoroj polovine XVII veka (S Baturina, Ed.) Istorychni studii: Zbirka vybranykh prats ta materialiv (Do 100-richchia narodzhennia), 41-319.

Sofronenko K. A. (1960) Malorossijskij prikaz Russkogo gosudarstva vtoroj poloviny XVII – nachala XVIII vv. M.: Izd-vo. Mosk. un-ta.

Zakrevskij N. V. (1868) Letopis' i opisanie Kiev. Moskva: Univ. tip. T. 1.

Zhelezko R. (2013) Ukrainsko-moskovska viina 1668 r. v Nizhyni. Sivershchyna v istorii Ukrainy, №6, 180-183.

Людмила Лесик

«ОТПИСКИ» НЕЖИНСКИХ ВОЕВОД 50–70-х гг. XVII ст. В «АКТАХ ОТНОСЯЩИХСЯ К ИСТОРИИ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ»

В статье проанализированы отписки нежинских воевод 50-70-х гг. XVII в., опубликованные в "Актах, относящихся к истории Южной и Западной России", как источник для изучения российского военного присутствия на территории Гетманичины. На основе сообщений воевод о

состоянии дел в Нежине и Гетманичине показано положение российский войск на территории казацкого государства, а также основные задачи командиров гарнизонов, о которых они сообщали в Москву.

Ключевые слова: *Нежин, воевода, доклады, Акты ЮЗР.*

Ludmyla Lesyk

THE REPORT OF NIZHYN VOIVODES IN THE «ACTS OF SOUTH WESTERN RUSSIA»

The article is based on the reports of Nizhyn voivodes in the 1650-70th, which describe us the financial position, profits and expenditures of Nizhyn voivodes. Also the research shows the situation in Ukraine, movement of Tatar troops and rebels mood, reports of escaping the military men as well.

Key words: *Nizhyn, voivode, report, acts of South Western Russia.*

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ
ПРОЦЕСИ
В МІСТАХ:
ІМПЕРСЬКИЙ
ТА РАДЯНСЬКИЙ
ДИСКУРСИ

УДК: 336.14:352:351.85(477)«1923/1928»

Вікторія Антоненко,

*магістр історії, аспірантка Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
e-mail: victoria_antonenko@i.ua*

ВИДАТКИ МІСЬКИХ БЮДЖЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ СРР НА РОЗВИТОК ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИХ ЗАКЛАДІВ (1923–1928 рр.)

Пошук нових шляхів фінансування української освіти, науки та культури спонукає до вивчення історичного досвіду попередніх років, уроки якого можуть бути корисними для сучасників. Попри це, окреслена тематика залишається малодослідженою.

Пропонована стаття присвячена проблемам матеріального забезпечення освітньо-культурних закладів у містах Української СРР упродовж 1920-х рр. Головна увага акцентується на висвітленні ролі міських бюджетів у цій справі. На основі аналізу нормативно-правових актів українського радянського керівництва простежується процес законодавчого врегулювання фінансування освітньо-культурної сфери, зокрема – розмежування між державним і місцевим бюджетами видатків на утримання установ соціального виховання, професійної освіти та політичної грамотності населення. Опрацювання оперативної і звітної відомчої документації, статистичних відомостей і матеріалів періодичних видань дає можливість розкрити практичні наслідки перенесення на місцеві фінанси значної частини освітніх видатків, що вилилося на початку 20-х рр. XX ст. у скорочення мережі закладів, зменшення чисельності вчителів і кількості охоплених освітою дітей. Вивчення витратної частини міських бюджетів дозволяє з'ясувати, скільки коштів виділялося на розвиток освітньо-культурних закладів у 1923–1928 рр., окреслити пріоритетність фінансування тих чи інших сфер, висвітлити конкретне функціональне призначення освітніх видатків.

Дослідження показало, що бюджетні видатки на освіту неухильно зростали. За означений період українські міста витратили за цією статтею понад 80 млн. руб. Лівову частку цих коштів поглинали заклади соціального виховання. Водночас більше половини освітніх видатків становила заробітна плата педагогічних та технічних працівників. На кінець 1920-х рр. міста УСРР спрямовували на розвиток освіти та культури в середньому 19,5% всього бюджету, що, однак, було недостатньо для повного задоволення потреб міських жителів. Частково ця проблема вирішувалася за рахунок переведення закладів у систему патронату, частково – через уведення плати за навчання, але головним чином – за рахунок самооподаткування населення.

Ключові слова: Українська СРР; 1920-ті рр.; освітньо-культурні заклади; місцеві фінанси; міські бюджети; видатки на освіту.

¹ Жмака, В.М. (2012) Прибуткові частини бюджетів міст Лівобережної України в 20-ті роки XX ст. *Сумська старовина*. (№ XXXVIII-XXXIX), 21-33; Студінський, В. (2010) Фінанси Києва: історія та сучасність. Інформаційно-аналітичний довідник. К.: Фенікс; Чеберяко, О.В. (2012) Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування. К.: Нілан-ЛТД.

² Мається на увазі прийняття Всеукраїнським революційним комітетом на чолі з Г. Петровським постанови “Про об’єднання діяльності УСРР та РСФРР” (27 січня 1920 р.), рішення IV Всеукраїнського з’їзду рад щодо “об’єднання комісаріатів військового, фінансів, залізничного, народного господарства, пошт і телеграфів” (травень 1920 р.) та укладення між двома республіками договору про господарський і військовий союз (28 грудня 1920 р.).

³ Антоненко, В.В. (2014) Становлення бюджетів губернських і округових міст Української СРР на початку 1920-х рр. *Архіви України*. № 6, 18.

Важливим напрямком діяльності державного керівництва Української СРР у період нової економічної політики було впорядкування фінансової сфери, що передбачало нормалізацію грошового обігу, реформування податкової системи, побудову збалансованих державного та місцевих бюджетів. Якщо особливості здійснення грошової реформи 1922–1924 рр., податкова політика радянської влади та становлення республіканського бюджету УСРР вже неодноразово ставали предметом наукових досліджень, то функціонування системи місцевих фінансів, зокрема бюджетів українських міст у 1920-ті рр., досі недостатньо висвітлені сучасною історіографією¹.

Формуванню міських бюджетів передувало кількарічне організаційно-структурне та нормативно-правове врегулювання міжбюджетних відносин в Українській СРР. Цей процес значно залежав від рішень московського керівництва, адже ще в 1920 р. було, по суті, ліквідовано будь-яку самостійність українського радянського уряду в царині фінансової політики². Тому ухвалені ВУЦВК і РНК УСРР декрети, постанови та положення, покликані регулювати сферу місцевих фінансів (а серед них – й міських), були, фактично, дублюванням аналогічних законодавчих актів ВЦВК і РНК РСФРР, а згодом – союзних. Водночас, окрім юридичного оформлення, становлення бюджетів українських міст на початку 1920-х рр. залежало від низки інших чинників: нестачі фінансових фахівців, відсутності стабільної валюти як вартісного виміру бюджету, бажання губерній зберегти централізацію власних фінансів, безсистемності передачі видатків з державного бюджету, запровадження нового адміністративно-територіального районування, дебатів щодо принципів входження комунальних прибутків і видатків до міських кошторисів тощо³. Поступове вирішення цих проблем зробило можливим виокремлення у 1923/1924 р. бюджетів губернських і округових центрів УСРР, а впродовж наступних років – заштатних міст та селищ міського типу. Метою цієї статті є висвітлення лише одного аспекту функціонування бюджетів українських міст, зокрема – їх видатків на забезпечення освітньо-культурних потреб населення. Варто зауважити, що хоч матеріально-фінансові аспекти розвитку освіти й культури в 1920-ті рр. вже окреслювалися в працях дослідників⁴, однак вони не акцентували своєї уваги на ролі безпосередньо міських бюджетів у цьому процесі.

⁴ Липинський, В. В., Яцюк, М. М. (2006) Фінансування і матеріальний стан установ соціального захисту дитинства в УСРР у 1920-ті роки. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. № 12, 221–227; Березівська, Л. (2007) Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924) Вип. 1, 12–29; Кахно, І. В., Ніколіна, І. І. (2009) Розвиток загальноосвітньої школи УСРР на початку 20-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 16, 49–52; Дедович, Д. (2012) Фінансова криза загальноосвітньої школи та спроби її подолання на Чернігівщині у 20-і рр. XX ст. *Сіверянський літопис*. № 5–6, 139–146; Єфіменко, Г. (2015) Вчительство і влада. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928). Том 1*. К.: Інститут історії України НАН України, 475–570 та ін.

З огляду на глибоку фінансово-економічну кризу початку 1920-х рр. Українська СРР не мала можливості забезпечити повноцінне утримання всіх освітньо-культурних закладів за рахунок державного бюджету. Тому ще 18 січня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про реєстр видатків, що задовольняються з місцевих коштів”, у якій містився детальний перелік установ, видаткування яких відтепер мало здійснюватися за кошти місцевих бюджетів. Так, на них покладалися господарські та канцелярські видатки й утримання службово-технічного персоналу дитячих будинків, садочків і притулків, дитячих колоній, шкіл-клубів і трудових шкіл тощо (включаючи харчування учнів); забезпечення функціонування шкіл і клубів фабрично-заводського школярства й будинків підлітків, зайнятих на підприємстві; утримання сільськогосподарських, індустріально-технічних, художньо-промислових шкіл, технікумів; підтримка діяльності гуртків, товариств і установ, які не мали загальнодержавного значення; проведення конференцій і з’їздів, читань, бесід, різноманітних курсів; а також утримання та організація культурно-освітніх заходів у бібліотеках, клубах, музеях, виставках, театрах тощо⁵.

Постановою “Про місцевий бюджет” від 16 серпня 1922 р. були внесені деякі зміни і доповнення в згадане розмежування статей видатків на освіту. Зокрема, місцева влада була зобов’язана забезпечувати приміщеннями, опаленням, освітленням, ремонтом, обладнанням тощо і здійснювати повне утримання, в тому числі й педагогічно-технічного персоналу, короткотермінових педагогічних та інших курсів, профшкіл, навчальних майстерень, міських трудових шкіл, дитячих будинків, садочків, клубів, майданчиків, бібліотек тощо. Окрім цього, за рахунок місцевих коштів мали утримуватися фабрично-заводські школи, заклади для неповнолітніх правопорушників і для дітей з особливостями розвитку, комісії у справах неповнолітніх, установи охорони дитинства, будинки для підлітків. На забезпечення цих закладів мали виділятися субсидії. На балансі ж державного бюджету залишалися Академія наук, науково-дослідні інститути та кафедри, установи вищої освіти, робітфаки, радпартшколи, публічні бібліотеки та музеї, науково-дослідні та зразкові установи соцвиху, політпросвіту, технікумів і трьохрічних педагогічних курсів, а також видатки на навчальну частину закладів освітньо-культурної сфери⁶. Всі ці рішення про розвантаження державного бюджету за рахунок перенесення значної частини освітніх видатків знайшли відображення також у “Тимчасовому положенні про місцеві бюджети” від 12 листопада 1923 р.⁷ У кошторисах всіх рівнів перелічені витрати об’єднувалися в рамках єдиного розділу – “видатки на народну освіту”.

Першим роком, коли фінансування вищезазначених освітньо-культурних закладів почало здійснюватися за новими принципами, став 1922/1923 р. Але, враховуючи, що цього року місцевий бюджет ще залишався централізованим, неможливо визначити суму видатків українських міст на народну освіту. Видатки ж за цією статтею у губернських кошторисах займали в середньому 19,9% (коливаючись від 5,08% в Одеській губернії до 32,09% у Чернігівській губернії)⁸. Показово, що близько трьох четвертих цих витрат складала заробітна плата освітянських кадрів. Так, се-

⁵ (1922) Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр. Харків: Літо-друкарня “Книгоспілки”, Арт. 36.

⁶ Там само, Арт. 534.

⁷ Постановление ЦИК СССР от 12 ноября 1923 г. “Временное положение о местных финансах”. Available from www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1857.htm. [Accessed: 3rd July 2016]

⁸ Гринштейн, А. Л. (Ред). (1924) Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ в связи с общим состоянием народного хозяйства УССР. Х.: НКФ УССР, 55.

⁹ (1924) Народня освіта на Україні. Х.: Червоний шлях, 112.

¹⁰ Долінко, М. (1924) Матеріальне становище робітників освіти на Україні. *Радянська освіта*. № 3-4. 115.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2265, арк. 2.

¹² Финансы Украины. Обзор деятельности НКФ..., 41.

¹³ (1922) Отчет Народного комиссара просвещения за 1921 г. В *Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского экономического совета Совету труда и обороны*. Х.: 4-я государственная типография, С. 810-811; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1890, арк. 72.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2265, арк. 2.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1890, арк. 68.

¹⁶ Мышкис, В. С. (1925) Местный бюджет Украины. Х.: ЦСУ УССР, 16-21, 40-45.

редня ставка працівників освіти в закладах, які перебували на місцевому бюджеті, в 1922/1923 р. становила 11 руб. 10 коп. у містах та 8 руб. 30 коп. – у селах. Найбільший розмір зарплати освітян спостерігався в Донецькій губернії: у містах – 14 руб., у селах – 12 руб. 50 коп. Значне переважання видатків на зарплату зумовлювало дисбаланс у співвідношенні до витрат на господарсько-операційні потреби освітньо-культурних закладів. Останні займали всього лише 27% бюджетних асигнувань на освіту⁹. Такий функціональний розподіл коштів не лише не сприяв, а ще більше поглиблював і без того складне матеріальне становище підопічних закладів соціального виховання й водночас – абсолютно не гарантував фінансову забезпеченість працівників освіти, виплати яким систематично затримувалися на два-три місяці¹⁰.

Дійсно, поки тривало врегулювання процесу фінансування освітньо-культурної сфери на законодавчому та організаційному рівнях, вітчизняним навчальним закладам доводилося функціонувати у надзвичайно складних матеріальних умовах. Звітуючи перед ЦК КП(б)У, народний комісар освіти відзначав: “1920–1923 рр. були для просвітництва УСРР важким періодом боротьби за існування. Наша школа не знає за цей період ніякого бюджету; вона трималася ледь-ледь на пайках і зазнавала всіх наслідків громадянської війни, бандитизму та важкого неврожаю...”¹¹ (*підкреслено – Авт.*). Однак, скрутне становище галузі склалося не лише завдяки вищезгаданым обставинам. Не останню роль у цьому відіграла безпосередньо політика радянської влади. В умовах формування адміністративно-командної системи державне керівництво відводило головну увагу забезпеченню адміністративних і господарських потреб. Тому, попри їхні декларації щодо важливості освіти і проголошеного курсу на ліквідацію неписьменності, за нестачі коштів у першу чергу урізалися видатки на освітньо-культурну сферу¹². Прямим наслідком недофінансування стало скорочення мережі закладів соціального виховання по всій країні. Якщо станом на 1921 р. в УСРР нараховувалося 22 062 школи, то в 1923/1924 р. їх кількість становила вже 15 652. За цей же період чисельність дитячих будинків зменшилася з 1 844 до 1 367 установ¹³. Відповідно охоплення цими закладами дітей скоротилося з 2 млн. до 1 300 тис. осіб¹⁴.

Виконуючи розпорядження уряду щодо децентралізації бюджетної системи, місцеве керівництво в 1923/1924 р. уперше в межах погубернських кошторисів виокремило доходи і витрати міст. Поки що це стосувалося тільки губернських і округових центрів (за винятком Одеської і частково Волинської губерній)¹⁵. Місце освітніх видатків у перших міських бюджетах демонструє **Табл. 1**¹⁶.

Табл. 1

**Видатки губернських і округових міст УСРР
на розвиток освіти у 1923/1924 р. (у тис. руб.)**

	Губернське місто		Округові міста	
	Заплановано	Виконано	Заплановано	Виконано
Волинська	258,7	244,1	—	—
Донецька	77,7	52,3	833,5	734,8
Катеринославська	961,4	1 166,4	388,2	371,5
Київська	1 164,0	1 371,7	461,1	357,4
Подільська	277,8	182,3	182,2	162,7
Полтавська	360,7	296,1	431,6	378,1
Харківська	1 355,5	1 457,9	211,9	203,1
Чернігівська	147,1	108,6	84,2	74,1
Всього	4 602,9	4 879,4	2 592,7	2 281,7

Як показують наведені дані, в 1923/1924 р. кінцеві видатки українських міст на забезпечення виховного/навчального процесу становили 7 161,1 тис. руб. (замість запроєктованих 7 195,6 тис. руб.). Якщо брати до уваги лише загальну суму, виявиться, що губернські центри виконали власний освітній кошторис повністю і навіть перевиконали його на 6%. Однак, скрупульозніший погляд на цифри показує, що це “перевиконання” досить умовне. Фактично це стосувалося тільки Харкова, Києва і Катеринослава (нині – м. Дніпро), тоді як у решті губміст витрати на утримання освітньо-культурних закладів зазнали скорочень. У свою чергу округові центри спромоглися профінансувати цей розділ тільки на 88% від запланованої суми¹⁷. Частково це можна пояснити недосвідченістю місцевих фінансових працівників, які під час розробки орієнтовних кошторисів міст допустили похибки в оцінках потенційних прибутків і видатків. Це досить ймовірно, адже забезпечити виконання бюджетів на 100% вдалося тільки в поодиноких випадках. Однак, головною причиною недофінансування освіти з міських бюджетів у поточному році було перекидання коштів на інші потреби, передусім на утримання адміністративних установ, міліції та військових частин. Зрештою, за підсумками 1923/1924 р. витрати на розвиток освіти й культури становили в губмістах у середньому 16,4% (коливаючись від 10,1% у м. Харкові до 30,0% у м. Катеринославі), а в окрмістах – 26,2% усіх бюджетних коштів. Загалом же це складало близько третини (зокрема 29,1%) загальногубернських асигнувань за цією статтею¹⁸.

На сторінках журналу “Радянська освіта” (березень-квітень 1924 р.) про попередні підсумки переведення освітньо-культурних закладів на утримання місцевих фінансів зазначалось наступне: “Минулий 1923 рік був безперечно роком перелому на освітньому фронті. Перенесення масової школи на місцевий бюджет підвело вперше за останні роки певну, хоча і мінімальну, матеріальну базу під масову школу. ... Накреслились контури реального бюдже-

¹⁷ Мышкис, В. С. (1925) Местный бюджет Украины. Х.: ЦСУ УССР, 51.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Освітник. (1924) З освітнього життя за перші місяці 1924 року. *Радянська освіта*. № 3-4, 103.

²⁰ Коварський, Р. (1924) Єдині трудові школи України на 1 січня 1924 р. (За даними державної біжучої статистики). *Статистичний бюлетень*. № 23, 24-26.

²¹ Воскресенський, Е. (1925) Народня освіта на Україні на 1 січня 1924 р. (За даними державної біжучої статистики). *Статистичний бюлетень*. № 2, 24.

²² (1921) Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 рік. Х.: Друга Радянська типографія., Арт. 108.

²³ (1924) Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 рік. Х.: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, Арт. 13.

ту для шкіл і робітників освіти. Але разом з тим 1923 рік навчив тими ж параграфами та статтями бюджетових розписів зважати на реальні можливості, так би мовити не екстенсифікувати, а інтенсифікувати освітню справу. З 1923 року намічається характерна риса: освітня справа розвивається не стільки вшир, скільки вглиб...¹⁹ (*підкреслено – Авт.*). Яким чином це торкнулося міст? Згідно з статистичними обстеженнями, впродовж 1923/1924 р. їх навчальна мережа зменшилася з 1189 до 1115 закладів. Головними причинами закриття шкіл стали злиття (49%), планове скорочення (27,2%), відсутність коштів (14,8%) та інші (9%). Водночас кількість учнів, охоплених освітою, збільшилося з 38,3% до 46,3%. Це у свою чергу зумовило збільшення навантаження на діючі школи. Так, станом на 1924 р. пересічна кількість учнів на одну міську школу становила 271 осіб, а вчителів – 11,3 осіб. Отже, у середньому на одного вчителя припадало 24 учня. Найбільш переповненими виявилися навчальні заклади в містах Донецької, Полтавської та Харківської губерній, а найменш – Одеської, Волинської та Подільської²⁰. Поряд із цим з 1923 р. розпочалося цілеспрямоване згортання мережі дитячих установ соцвиху, які потребували значних ресурсів на своє утримання, а відтак – “лежали великим тягарем на місцевому бюджеті”. За період з 1 січня 1923 – до 1 січня 1924 р. їх кількість скоротилася на 29,5% у містах і на 37,9% у селищах міського типу²¹. Таким чином, згадана в журналі “інтенсифікація” освітньої справи насправді не мала нічого спільного з жодним розвитком, швидше навпаки. Результати цього “розвитку” лише вкотре засвідчили невідповідність між деклараціями радянського керівництва, згідно з якими завдання “комуністичної освіти й виховання” визнавалося одним із головних пріоритетів державної політики²², та його реальними діями. Розумними ж словами просто намагалися замаскувати фактично провал власної політики у цій царині в першій половині 1920-х рр.

Продовжуючи “інтенсифікацію”, радянське керівництво ще з початку 1924 р. виділило всі освітньо-культурні заклади у самостійні бюджетно-господарські одиниці, ліквідувавши централізовані органи постачання, які раніше діяли при відділах народної освіти і комунального господарства. Про це, зокрема, йшлося в резолюції IV сесії ВУЦВК від 10 січня 1924 р. “Про радянське будівництво”. Таким чином, держава залишала за собою обов’язок забезпечення цих установ лише книгами, шкільним приладдям тощо²³. Усуваючись від централізованого матеріального постачання, український уряд водночас займався пошуками додаткових можливостей фінансування освіти. 12 лютого 1924 р. РНК УСРР прийняв постанову “Про спеціальні кошти для наукових і науково-мистецьких закладів”, а 13 лютого – “Про відрядження з промислових і торговельних підприємств на культурно-освітні потреби”. Перша, “щоб поліпшити в УСРР фінансовий стан всіх наукових і науково-мистецьких закладів, книгозбірень та наукових товариств”, дозволила їм формувати спеціальні грошові фонди з плати за відвідування лекцій, концертів, виставок, користування книгами, продажу книжкових дублікатів, старого непотрібного майна, прав на видання тощо, а також за рахунок допомоги дер-

²⁴ (1924) Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 рік. Х.: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, Арт. 13.

²⁵ Там само, Арт. 48.

²⁶ Воскресенський, Е. (1925) Народна освіта на Україні на 1 січня 1924 р., 23.

²⁷ (1967) Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917-1967. К.: Радянська школа, 1967, 51-52.

²⁸ (1922) Положение дела Народного Образования. Просвещение Донбасса. № 5, 31.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2231, арк. 165.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2270, арк. 17-17зв.

³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2231, арк. 167.

жавних і громадських організацій, пожертвувань приватних осіб²⁴. Друга постанова зобов'язала промислові підприємства усіх форм власності щомісяця відраховувати 1,4% усієї кошторисної суми зарплати, а торговельні – 0,1% від суми обігу на підтримку закладів освіти й культури²⁵.

Водночас державне керівництво досить широко практикувало перекидання своїх фінансових зобов'язань з утримання навчально-виховних закладів на різні установи, підприємства, профспілки тощо²⁶. Особливо широкого поширення ця практика набула з перенесенням значної частини освітніх видатків на місцеві бюджети, які не мали достатньо коштів для їх забезпечення. Наприклад, за даними авторів “Народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР” (К., 1967), у 1920-х рр. у системі патронату у м. Харкові перебувало 24% шкіл, у м. Катеринославі – 37%, у м. Кривому Розі – 38% тощо²⁷. В цьому вбачали реальний шанс призупинити процес скорочення освітньої мережі. Про це, зокрема, йшлося в доповідній записці губвідділу народної освіти Донецької губернії, опублікованій у місцевому відомчому журналі в серпні 1922 р.: “... скорочення асигнувань центру на народну освіту з віднесенням витрат... на місцеві кошти розтлумачено було на місцях (у тому числі і в Донбасі) неправильно: замість того, щоб звернути увагу та енергію в бік отримання найбільшої кількості кредитів... із місцевих джерел за кошторисами виконкомів, за бюджетами профспілок, підприємств тощо місця пішли по лінії найменшого опору – почали стихійно закривати навчально-просвітницькі заклади”. Такі дії визнавалися неприпустимими: “Перш, ніж наважитись на те чи інше скорочення мережі, необхідно спробувати всі допустимі способи для її підтримки і лише після того, коли всі заходи виявляться безуспішними, можна ставити питання про закриття того чи іншого закладу”²⁸ (*підкреслено – Авт.*). Однак, “підписавшись” на патрунування, досить важко було звільнитися від взятих на себе зобов'язань у подальшому. Щоб перевести школи і дитячі установи на баланс місцевого бюджету, необхідна була згода губернського/округового виконкому, які йшли на це вкрай неохоче. Зрештою, врегульовувати ці суперечки доводилося на найвищому державному рівні. Прикладом може слугувати ситуація з дитячим містечком у м. Маріуполі, що з початку 1920-х рр. перебувало на утриманні Головного управління соціального страхування УСРР. У липні 1926 р. уряд ухвалив постанову про переведення його на місцевий бюджет. Це викликало запеклий опір з боку Маріупольського окрвиконкому, керівництво якого звернулося до ВУЦВК з проханням скасувати рішення РНК УСРР, що й сталося 29 вересня 1926 р.²⁹. На підтримку уряду виступив Народний комісаріат праці УСРР, аргументуючи свою позицію тим, що кошти на утримання дитмістечка не є витратами прямого призначення Головоцстраху³⁰. Незважаючи на це, суперечка була вирішена на користь місцевої маріупольської влади: у листі заступника голови РНК УСРР О. Сербиченка до ЦК КП(б)У від 1 грудня 1926 р. відзначалося, що уряд погоджується з постановою ВУЦВК щодо цього питання³¹.

Зростання бюджетних прибутків, що відбувалося, головним чином, за рахунок комунального господарства, дозволило україн-

³² (1926) Местный бюджет Украины в 1924-25 году (расходы). *Статистика финансов*. № 2-3, 13.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2786, арк. 71зв.

³⁴ (1925) Місцевий бюджет Київщини на 1924-1925 рік. К.: Київський губвиконком, 48-49.

³⁵ Там само, 38-49.

ським містам поступово збільшувати видатки на потреби народної освіти. Так, наступного 1924/1925 р. на фінансування цієї сфери з міських коштів було спрямовано 11 328,8 тис. руб., з яких на губернські та округові центри Української СРР припало 10 823,3 тис. руб., а на заштатні міста – 505,5 тис. руб.³². У співвідношенні до решти бюджетних витрат українських міст це становило відповідно 15,6% та 20,9%. Водночас питома вага видатків на народну освіту в загальному місцевому бюджеті УСРР сягала 21%³³.

Як конкретно реалізовувалися кошти, виділені з міських бюджетів на розвиток освітньо-культурної сфери, простежимо на прикладі адміністративних центрів Київської губернії. Варто відзначити, що затверджена сума освітніх видатків м. Києва на поточний рік склала 1 747,2 тис. руб. (або 7,9% усіх витрат по бюджету), а округових міст – 566,4 тис. руб. (або 26,9%)³⁴. **Табл. 2**³⁵ демонструє розподіл цих коштів за функціональним призначенням.

Табл. 2

Розподіл освітніх видатків міст Київської губернії за функціональним призначенням на 1924/1925 р. (у %)

	м. Київ	Округові міста
Заробітна плата педагогічно-технічного персоналу	59,5	48,2
Харчування та одяг вихованців	19,1	36,9
Господарські (комунальні) потреби	11,7	9,5
Навчальна частина	2,7	3,8
Канцелярські видатки	0,1	0,3
Закупівля реманенту, приладдя	0,3	0,8
Ремонтні роботи	6,4	0,2

Наведені відомості свідчать, що витрати на народну освіту в першій половині 1920-х рр. мали передусім споживацький характер, оскільки половину їх, а подекуди й більше, становили видатки на заробітну плату для педагогічного й технічного персоналу навчально-виховних закладів. Остання, згідно зі звітом НКО УСРР, упродовж зазначеного періоду зростала наступним чином: у 1922/1923 р. місячна зарплата міського вчителя становила 14 руб., у 1923/1924 р. – 24 руб., у 1924/1925 р. – 35 руб., у 1925/1926 р. – 40 руб. та у 1926/1927 р. – 50 руб. (для порівняння, заробітна плата сільського вчителя збільшилася з 6 руб. у 1922/1923 р. до 40 руб. у 1926/1927 р.)³⁶. Водночас мізерні видатки на капітальний і поточний ремонт, придбання шкільного приладдя та інших необхідних речей були причиною того, що навчальний процес продовжував проходити у пошкоджених або ж непристосованих для цього будівлях, за нестачі навчально-методичних матеріалів, недостатнього устаткування виробничих майстерень при школах тощо. Хоча центральна влада й усвідомлювала необхідність “оздоровлення” освітянського бюджету через перегрупування видатків і збіль-

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2265, арк. 9.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2265, арк. 9, 40.

³⁸ Єфіменко, Г. (2015) Вчительство і влада, 528-529.

³⁹ Коварський, Р. (1924) Єдині трудові школи України на 1 січня 1924 р. (За даними державної біжучої статистики). *Статистичний бюлетень*. № 23, 28.

⁴⁰ Коркушко, Г. (1925) Народня освіта на Україні на 1 січня 1925 року. *Статистичний бюлетень*. № 8, 15.

⁴¹ Державний архів міста Києва, ф. Р-1, оп. 1, спр. 144, арк. 18.

⁴² (1925) Статистический сборник. К.: Киевское губернское статистическое бюро, 54, 60, 75, 100.

⁴³ (1925) Місцевий бюджет Київщини на 1924-1925 рік. К.: Київський губвиконком, 38-49.

шення витрат на найбільш слабке місце – операційно-навчальні потреби³⁷, та на ділі нехтувала вирішенням цієї проблеми. Пояснення цього криється не тільки в економічній (у даному випадку – фінансовій) площині, але й у політичній. Не варто забувати, що державне керівництво УСРР прагнуло сформувати з учителів головний рупор для поширення радянської ідеології серед населення. Не останню роль у цьому процесі відігравав матеріальний аспект. Підвищуючи заробітну плату вчительства, державне керівництво, таким чином, намагалося завоювати (фактично – купити) їх лояльність до нового політичного режиму. Саме на це (частково) спрямовувалося позитивне сальдо від щорічного збільшення асигнувань на освіту. З іншого боку, завдяки поступовому покращенню матеріального становища вчительства в 1924-1925 р. було призупинено неухильне до цього часу скорочення їх чисельності і покладено початок деякому зростанню³⁸. За даними статистичних обстежень, на 1 січня 1924 р. у школах українських міст нараховувалося 10 469 учителів, а в селищах міського типу – 4 813³⁹. На початок наступного року ці показники становили 12 244 та 4 846 осіб відповідно⁴⁰.

Повертаючись до аналізу міських видатків Київської губернії, відзначимо, що станом на 1924/1925 р. мережа освітньо-культурних закладів м. Києва складалася з 315 різних установ. Із них 302 перебували на утриманні міського бюджету (решта – губернського). Це були: 97 трудових шкіл, 46 дитячих будинків і 18 інших закладів соціального виховання, 6 профшкіл, 2 курси, 13 бібліотек, 1 музей, 65 пунктів із ліквідації неграмотності, 42 школи політичної грамоти, 7 клубів, 5 вечірніх робітничих шкіл. Навчальні заклади міста охоплювали освітою 34 580 осіб (враховуючи тільки перші 6 пунктів). Обслуговуючий персонал усіх установ налічував 2 171 особу⁴¹. На утриманні ж округових центрів перебували 8 дитячих садочків та близько 27 дитячих будинків (для здорових дітей), де виховувалося 226 та 1376 дітей відповідно, 51 трудова школа, де навчалася 12 274 учнів, 41 школа для ліквідації неграмотності тощо (дані станом на 1 січня 1924 р.)⁴². **Табл. 3**⁴³ дає можливість простежити, яким чином розставлялися пріоритети у фінансуванні цих закладів.

Табл. 3

Розподіл освітніх видатків міст Київської губернії за сферами фінансування на 1924/1925 р. (у %)

	м. Київ	Округові міста
Утримання відділу народної освіти	0,2	–
Соціальне виховання	85,7	87,2
Професійно-технічна освіта	5,9	4,8
Політична грамотність населення	8,1	7,9

Дані таблиці показують, що основна маса видатків на освіту в містах – понад три четверті – поглиналася закладами соціального виховання. На це були об'єктивні причини: їх мережа була чисельнішою й охоплювала значну кількість педагогічно-технічного

персоналу, та й специфіка їх функціонування передбачала наявність деяких досить затратних статей (зокрема, харчування), які були відсутні в кошторисах закладів профосвіти і політграмоти. Тому такий розподіл асигнувань на освіту не означав надання якихось переваг соціальному вихованню та ігнорування інших сфер. В умовах обмеженості фінансових ресурсів потреби всіх освітньо-культурних закладів обраховувалися так, щоб задовольнити хоча б мінімальні потреби. Однак, навіть у м. Києві, де виділялися на це чи не найбільші суми (порівняно з іншими українськими містами), коштів із міського бюджету часом не вистачало навіть на найнеобхідніші речі⁴⁴. Як бачимо, попри розмежування фінансових зобов'язань між державним і місцевими бюджетами, розвиток освітньої галузі в містах все одно потребував фінансової допомоги з центру.

Практично неконтрольована ситуація зі скороченням мережі освітньо-культурних закладів на початку 1920-х рр. і початок її поступового відродження зумовили необхідність здійснення аудиту в цій сфері. Ця потреба актуалізувалася також у зв'язку з завершенням адміністративно-територіальної реформи в УСРР, що супроводжувалася ліквідацією губерній і перерозподілом їх майнових і бюджетних прав та обов'язків. Питання щодо уточнення кількості місцевих установ НКО УСРР розглядалося 10 січня 1925 р. на засіданні Президії Укрдержплану. Остання доручила бюджетно-фінансовій секції скласти для РНК УСРР орієнтовний перелік закладів народної освіти, щоб користуватися ним при складанні бюджетів на 1925/1926 р.⁴⁵ Міська освітньо-культурна мережа, відображена в **Табл. 4**⁴⁶, – це результат статистичного обстеження, яке зафіксувало становище в галузі станом на кінець 1925 р. (на жаль, відсутня інформація щодо дитячих будинків і садків, яка б дала можливість простежити зміну акцентів у справі соціального виховання).

Табл. 4

**Мережа освітньо-культурних закладів
у міських селищах УСРР станом на 1 грудня 1925 р.**

Тип закладів		Округові міста	Інші міста й селища міського типу
Соціальне виховання	4-річні трудові школи	217	250
	7-річні трудові школи	508	278
Професійна освіта	Інститути	35	–
	Технікуми	101	26
	Робітничі факультети	29	–
	Профшколи і профкурси	253	87
	Школи робітничої молоді	117	27
Політична грамотність	Бібліотеки	527	242
	Клуби і сельбудинки	469	288
	Театри	290	210
	Кінотеатри	101	84

⁴⁴ Цельтнер, Е. (1925) Народное образование Киевщины в условиях бюджета 1924-25 года. *Местное хозяйство*. № 6, 79-80, 85.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1989, арк. 213в.

⁴⁶ (1929) Міські селища УСРР. Збірник статистико-економічних відомостей. Х.: ЦСУ УСРР, 145, 149.

Статистика свідчить, що на середину 1920-х рр. мережа освітніх закладів у містах дещо збільшилася. Наприклад, кількість трудових шкіл зросла до 1 253, а відтак – упродовж 2 років було відкрито близько 140 нових закладів. З огляду на обсяги фінансування ця цифра видається цілком адекватною. Якщо ж узяти до уваги, що радянська влада прагнула до кінця 1920-х рр. охопити освітою всіх дітей шкільного віку, то це не набагато наблизило її до досягнення мети: за підсумками 1925/1926 р. частка залучених до навчання дітей в УСРР становила 63,8%⁴⁷.

Головними освітньо-культурними центрами в цей час залишалися найбільші міста: Київ, Харків, Одеса і Катеринослав. Разом на потреби освіти ці 4 окрцентри у 1925/1926 р. витратили більш ніж у 1,5 рази більше коштів, ніж решта 37. Зокрема, з київського бюджету було асигновано 2 496,8 тис. руб., з харківського – 3 139,3 тис. руб., катеринославського – 1 257,3 тис. руб., одеського – 1 999,8 тис. руб.⁴⁸. На одного мешканця цих міст припадало відповідно 4,8 руб., 7,5 руб., 5,3 руб. та 4,7 руб. освітніх видатків на рік (беручи до уваги дані про населення станом на 1926 р.)⁴⁹.

Утримання закладів освіти й культури в решті міських селищ Української СРР обійшлося в 2 049,0 тис. руб., що становило 23,6% усіх їхніх видатків. Найбільше коштів на це виділили Павлоград (96,1 тис. руб. або 24,8% від бюджету), Бердянськ (86,0 тис. руб. або 20,9%), Охтирка (83,1 тис. руб. або 16,3%), Кам'янське (81,4 тис. руб. або 32%), Золотоноша (81,1 тис. руб. або 39,7%), Слов'янське (78,9 тис. руб. або 13,9%)⁵⁰.

Показово, що бюджетні витрати на одного мешканця пересічних міст у кілька разів відрізнялися від показників найбільших освітніх центрів. Наприклад, на теренах колишньої (з огляду на ліквідацію цього поділу в 1925 р.) Волинської губернії вони сягали 1 руб. 76 коп. на рік, Подільської – 1 руб. 73 коп., Полтавської – 1 руб. 82 коп. Однак, у більш економічно потужних – майже відповідали показникам колишніх губцентрів, зокрема в Катеринославській (4 руб. 6 коп.) та Харківській (6 руб. 20 коп.). Звісно, цього було недостатньо, але ситуація в міських селищах поставала в кращому світлі порівняно з селами, де ці видатки на одну особу в рік не досягали й 1 руб.⁵¹.

Директивні вказівки українського уряду на 1926/1927 р. передбачали подальше розширення освітньої мережі. Якщо раніше цей процес мав стихійний характер, то відтепер він мав чітко підпорядковуватись визначеним центральними відомствами планам і узгоджуватися з фінансовими реаліями місцевих бюджетів⁵². З цього приводу народний комісар фінансів УСРР М. Полоз у листі до секретаря ЦК КП(б)У В. Затонського стверджував, що відкрити нові школи, курси, університети, робітфаки тощо, як і відмовитися від практики патронату, цього року “буде надзвичайно важко, а то й зовсім неможливо”⁵³. Проблему фінансових джерел на розширення культурно-освітніх закладів було вирішено з прийняттям ВУЦВК і РНК УСРР 2 лютого 1928 р. постанови “Про самооподаткування людної на задоволення громадських потреб”. Тільки за 1927/1928 р. керівництво держави планувало зібрати з населення УСРР коштів на суму 36,4 млн. руб. Із них

⁴⁷ (1927) Местный бюджет УССР на 1926-27 г. Краткие материалы к докладу Наркомфина правительству УССР о построении местного бюджета на 1926-27 г. Х.: Наркомфин УСРР, 32.

⁴⁸ (1926) Очерки по бюджету и экономике округов Украины (по материалам 1925–26 года). Госплан Украины, 48.

⁴⁹ (1929) Міські селища УСРР..., 5–7.

⁵⁰ Там само, С. 143.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2075, арк. 5зв.

⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2231, арк. 125.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2297, арк. 22–22зв.

⁵⁴ (1929) Два роки роботи уряду УСРР 1926/27-1927/28. Матеріали до звіту уряду XI з'їздові рад. Х.: Видання Секретаріату ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР, 135-136.

⁵⁵ Сиволап, П. С. (1928) Местный бюджет Украины в 1927-28 г. Хозяйство Украины. № 8-9, 38.

⁵⁶ (1929) Україна. Статистичний щорічник. 1929. ЦСУ УСРР, 94-99.

на народну освіту загалом було намічено використати 21,3 млн. руб. За підрахунками уряду, цього мало вистачити, щоб побудувати чи зробити капітальний ремонт “шкіл 4-річок понад 17 200, шкіл 7-річок – 1 800, профшкіл – 400, хат читалень – 3 500...”. Станом на 1 жовтня 1928 р. на ці потреби вже було витрачено 16,2 млн. руб.⁵⁴. До того ж 3,1 млн. руб. були виділені урядом на шкільне будівництво з фонду регулювання⁵⁵. Зрушення, які відбулися в мережі освітніх закладів міських селищ УСРР упродовж другої половини 1920-х рр., можна простежити, порівнявши дані **Табл. 4 і Табл. 5**⁵⁶.

Табл. 5

Мережа освітніх закладів у міських селищах УСРР станом на 1 грудня 1928 р.

Тип закладів			Кількість
Соціальне виховання	4-річні трудові школи		819
	7-річні трудові школи		1 075
	Дитячі будинки - інтернати	для нормальних дітей	157
		для дефективних дітей	72
		для хворих дітей	47
		прийомники і розподільники	19
	Денні дитячі будинки		9
Професійна освіта	Дитячі садочки		418
	Інститути		38
	Технікуми		111
	Робітничі факультети		47
	Профшколи		400
	ФЗУ та школи типу ФЗУ		179
	Навчальні майстерні		18
	Довготермінові профкурси і школи		266
	Короткострокові профкурси		197

Загалом упродовж 1925–1928 рр. кількість трудових шкіл у містах і селищах міського типу УСРР зросла більш, ніж на 600 закладів. Значно повільнішими темпами відзначилося розширення мережі професійної освіти. Водночас чисельність дитячих будинків поступово скорочувалась. Утім, всі ці процеси практично не торкалися міських фінансів, асигнування яких на освіту хоч і зростали (**Табл. 6**⁵⁷), але спрямовувалися на забезпечення інших потреб.

⁵⁷ Місцевий бюджет УСРР на 1927-28 рік. (1928) (Збірка місцевих бюджетів УСРР за призначенням на 1927-28 рік та за виконанням за 1926-27 рік) Х.: Фінансове видавництво НКФ СРСР, 2-4; Місцевий бюджет УСРР на 1928-1929 рік. (1929) Х.: Державне фінансове видавництво СРСР, 2-3.

Табл. 6

**Асигнування з міських бюджетів УСРР
на розвиток освіти та культури у 1926-1929 рр.**

		1926/1927 р.	1927/1928 р.	1928/1929 р. (заплановано)
Округові міста	у тис. руб.	17 322	21 927,8	28 411,3
	у % до всього бюджету	11,1%	12,6%	13,5%
Інші міста	у тис. руб.	2 735	4 082,5	3 896,8
	у % до всього бюджету	23,5%	26,4%	25,1%

Упродовж 1926/1927–1927/1928 рр. українські міста вклали в освітньо-культурну сферу понад 45 млн. руб. Більше 30 млн. руб. було запроєктовано витратити на це ж у 1928/1929 р. Зростали не лише обсяги видатків, але й їх питома вага у міських бюджетах. Основне місце у цій групі витрат продовжував займати фонд заробітної плати. Це зумовлювалося як розширенням мережі, так і підвищенням оплати праці освітян (в 1928 р. пересічна ставка вчителя 4-річної трудової школи сягнула 56,9 руб., 7-річної – 76,6 руб., професійної – 81,4 руб.⁵⁸). Збільшилися витрати на задоволення господарських і операційно-експлуатаційних потреб та придбання необхідного приладдя, що також було частково пов'язано зі зростанням кількості закладів.

Отже, прагнення позбутися дореволюційного спадку в усіх сферах суспільного життя й водночас прискорити індустріалізацію країни штовхали більшовицьку владу на глибокі системні перетворення в освітній сфері, що була проголошена “третім фронтом” боротьби проти “підступної буржуазії”. Ці зміни потребували значних фінансових капіталовкладень з боку держави, які остання, попри гучні декларації, не мала змоги забезпечити в умовах важкої економічної кризи початку 1920-х рр. У результаті як вчителі, так і їх підопічні опинилися практично на межі виживання, що, звісно, не додавало позитивного авторитету новій владі. Шукаючи виходу з ситуації, радянське керівництво вдалося до перенесення значної частини освітніх видатків з державного на місцеві бюджети. Однак, сподівання, що цей крок одразу вирішить проблему матеріального забезпечення освітньо-культурних закладів, не справдилися: перші кілька років, поки тривало загальне становлення системи місцевих фінансів, означилися скороченням мережі шкіл і дитбудинків, зменшенням чисельності вчителів та кількості охоплених навчально-виховними закладами дітей. Це було загальним явищем, характерним як для сільської, так і для міської місцевості.

Водночас українські міста, володіючи більшим економічним потенціалом порівняно з селами, в процесі подальшої поступової децентралізації місцевих бюджетів мали більше фінансових можливостей для поліпшення ситуації. Упродовж 1923–1928 рр. у ме-

⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2297, арк. 5.

жах міських кошторисів на розвиток освіти було виділено понад 80 млн. руб. У групі соціально-культурних видатків асигнування на народну освіту в бюджетах українських міст займали провідне місце, в кілька разів переважаючи витрати на охорону здоров'я чи соціальне забезпечення. Однак, вони значно поступалися господарським видаткам, яким надавався значно більший пріоритет. Попри це, з кожним роком фінансування цієї галузі в міських бюджетах збільшувалося: з 9 442,8 тис. руб. у 1923/1924 р. до 26 010,3 тис. руб. у 1927/1928 р. Водночас розширювалася й сама мережа освітньо-культурних закладів, зростали їх потреби, які не вдавалося повністю задовольнити за рахунок місцевих коштів. Частково ця проблема вирішувалася за рахунок переведення закладів у систему патронату, частково – через уведення плати за навчання, але головним чином – за рахунок самооподаткування населення.

REFERENCES

- Antonenko, V.V. (2014). Stanovlennia biudzhativ hubernskykh i okruhovyykh mist Ukrainskoi SRR na pochatku 1920-kh rr. *Arkhivy Ukrainy*, (6), 7-19.
- Berezivska, L. (2007). Rozrobka Narkomosom USRR systemy shkilnoi osvity ta yii aprobatyia v konteksti sotsialno-ekonomichnykh ta suspilno-politychnykh determinant (1920-1924). *Istoryko-pedahohichniy Almanakh*, (1), 12-29.
- Cheberiako, O.V. (2012). *Biudzhetna systema v USRR 1920-kh rr.: Orhanizatsiino-pravovi ta sotsialno-ekonomichni osnovy funktsionuvannia*. Kyiv: Nilan-LTD.
- Dedovych, D. (2012). Finansova kryza zahalnoosvitnoi shkoly ta sproby yii podolannia na Chernihivshchyni u 20-i rr. XX st. *Sivierianskyi Litopys*, (5-6), 139-146.
- Derzhavna planova komisiia pry RNK USRR. (10.01.1925) Fund 1. Description 20. Case 1989. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrayiny — The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.
- Dolinko, M. (1924, March/April). Materialne stanovyshche robitnykiv osvity na Ukraini. *Radianska Osvita*, (3-4), 112-116.
- Dva roky roboty uriadu USRR 1926/27-1927/28. Materialy do zvituri uriadu KhI z izdovi rad.* (1929). Kharkiv, USSR: Vydannia Sekretariatu VUTsVK ta Upravlinnia spravamy RNK USRR.
- Finansovo-biudzhetna sektsiia Kyivskoi miskoi rady. (27.12.1924) Fund R-1. Description 1. Case 144. Derzhavnyy arkhiv mista Kyieva — State Archive of Kyiv. Kyiv.
- Finansy Ukrainy. Obzor dejatel'nosti NKF v svyazi s obshhim sostojaniem narodnogo hozjajstva USSR. (1924). Kharkiv, USSR: NKF USSR.
- Iefimenko, H. (2015). Vchytelstvo i vlada. In S. Kulchytskyi (Ed.), *Suspilstvo i vlada v radianskii Ukraini rokiv nepu (1921 – 1928). Kolektyvna monohrafiia* (Vol. 1, pp. 475-570). Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Kakhno, I.V., & Nikolina, I.I. (2009). Rozvytok zahalnoosvitnoi shkoly USRR na pochatku 20-kh rr. XX st. *Naukovi Zapysky Vinnyts-*

koho Derzhavnoho Pedahohichnoho Universytetu Imeni Mykhaila Kotsiubynskoho, (16), *Istoriia*, 49-52.

Korkushko, H. (1925, May). Narodnia osvita na Ukraini na 1 sichnia 1925 roku. *Statystychnyi Biuletyn*, (8), 3-17.

Kovarskyi, R. (1924, December 1). Yedyni trudovi shkoly Ukrainy na 1 sichnia 1924 r. (Za danymy derzhavnoi bizhuchoi statystyky). *Statystychnyi Biuletyn*, (23), 24-29.

Lypynskyi, V.V., & Yatsiuk, M.M. (2006). Finansuvannia i materialnyi stan ustanov sotsialnoho zakhystu dytynstva v USRR u 1920-ti roky. *Ukraina XX Stolittia: Kultura, Ideolohiia, Polityka*, (12), 221-227.

Mestnyi byudzheth USSR na 1926-27 g. Kratie materialy k dokladu Narkomfina pravitelstvu USSR o postroenii mestnogo byudzheta na 1926-27 g. (1927). Harkov, USSR: Narkomfin USSR.

Mestnyj bjudzhet Ukrainy v 1924-25 godu (rashody). (1926, January). *Statistika Finansov*, (2-3), 13.

Miski selyshcha USRR. Zbirnyk statystyko-ekonomichnykh vidomosti. (1929). Kharkiv, USSR: TsSU USRR.

Mistsevyi biudzheth Kyivshchyny na 1924-1925 rik. (1925). Kyiv, USSR: Kyivskyi hubvykonkom.

Mistsevyi biudzheth USSR na 1927-28 rik (Zbirka mistsevykh biudzhethiv USSR za pryznachenniam na 1927-28 rik ta za vykonanniam za 1926-27 rik). (1928). Kharkiv, USSR: Finansove vydavnytstvo NKF SRSR, 1928.

Mistsevyi biudzheth USSR na 1928-1929 rik. (1929). Kharkiv, USSR: Derzhavne finansove vydavnytstvo SRSR.

Myshkis, V.S. (1925). *Mestnyj bjudzhet Ukrainy*. Kharkiv, USSR: CSU USSR.

Narodna osvita i pedahohichna nauka v Ukrainskii RSR. 1917-1967. (1967). Kharkiv, USSR: Radianska shkola.

Narodnia osvita na Vkraini. (1924). Kharkiv, USSR: Chervonyi shliakh.

Narodnyi komisariat finansiv USRR. (n.d.) Fund 1. Description 20. Case 1890. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrayiny – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Narodnyi komisariat osvity USRR. (24.07.1928) Fund 1. Description 20. Case 2786. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrayiny – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Narodnyi komisariat pratsi USRR. (12.10.1926) Fund 1. Description 20. Case 2270. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrayiny – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Narodnyj komissariat prosveshhenija USRR. (n.d.) Fund 1. Description 20. Case 2265. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrayiny – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Ocherki po bjudzhetu i jekonomike okrugov Ukrainy (po materialam 1925-26 goda). (1926). Kharkiv, USSR: Gosplan Ukrainy.

Osvitnyk. (1924, March/April). Z osvithnoho zhyttia za pershi misiaty 1924 roku. *Radianska Osvita*, (3-4), 103-107.

Otchet Narodnogo komissara prosveshhenija za 1921 g. (1922). In *Narodnoe hozjajstvo Ukrainy v 1921 g. Otchet Ukrainskogo jekonomicheskogo soveta sovetu truda i oborony* (pp. 808-837). Kharkiv, USSR: 4-ja gosudarstvennaja tipografija.

Poloz, M.M. (02.09.1926) Fund 1. Description 20. Case 2297. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Polozhenie dela Narodnogo Obrazovaniya. (1922, August). *Prosveshhenie Donbassa*, (5), 29-31.

Postanovlenie CIK SSSR ot 12 nojabrja 1923 g. “Vremennoe polozhenie o mestnykh finansakh”. Retrieved from: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1857.htm.

RNK USRR (17.07.1926) Fund 1. Description 20. Case 2231. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Serbychenko, O.K. (01.12.1926) Fund 1. Description 20. Case 2231. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Sivolap, P.S. (1928, August/September). Mestnyj byudzhet Ukrainy v 1927-28 g. *Hozjajstvo Ukrainy*, (8-9), 30-45.

Statisticheskij sbornik. (1925). Kyiv, USSR: Kievskoe gubernskoe statisticheskoe bjuro, 1925.

Studynskyi, V. (2010). *Finansy Kyieva: Istoriia ta suchasnist. Informatsiino-analitychnyi dovidnyk*. Kyiv: Feniks.

Tseltner, E. (1925, March). Narodnoe obrazovanie Kievshchiny v usloviyah byudzheta 1924-25 goda. *Mestnoe Hozyaystvo*, (6), 72-126.

Ukraina. Statystychnyi shchorichnyk. 1929. (1929). Kharkiv, USSR: TsSU USRR.

Upravlinnia mistsevykh finansiv NKF USRR. (n.d.) Fund 1. Description 20. Case 2977. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Volynskyi hubkom KP(b)U i Volynskyi hubvykonkom. (n.d.) Fund 1. Description 20. Case 2075. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Voskresenskyi, E. (1925, January 15). Narodnia osvita na Ukraini na 1 sichnia 1924 r. (Za danymy derzhavnoi bizhuchoi statystyky). *Statystychnyi Biuletyn*, (2), 23-31.

VUTsVK. (29.09.1926) Fund 1. Description 20. Case 2231. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrainy – The Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. Kyiv.

Zbirnyk postanov ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1922-1923 rr. (1922). Kharkiv, USSR: Lito-drukarnia “Knyhospilky”.

Zbirnyk zakoniv i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1921 rik. (1921). Kharkiv, USSR: Druha Radianska typohrafiia.

Zbirnyk zakoniv i rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy za 1924 rik. (1924). Kharkiv, USSR: Drukarnia UVO im. M. Frunze.

Zhmaka, V.M. (2012). Prybutkovi chastyny biudzhativ mist Livo-berezhnoi Ukrainy v 20-ti roky XX st. *Sumska Starovyna*, (XXX-VIII-XXXIX), 21-33.

Виктория Антоненко

РАСХОДЫ ГОРОДСКИХ БЮДЖЕТОВ УКРАИНСКОЙ ССР НА РАЗВИТИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ (1923–1928 гг.)

Поиск новых путей финансирования украинского образования, науки и культуры побуждает к изучению исторического опыта предыдущих лет, уроки которого могут быть полезными для современников. Несмотря на это, данная тематика остается малоисследованной.

Предлагаемая статья посвящена проблемам материального обеспечения образовательно-культурных учреждений в городах Украинской ССР в 1920-е гг. Главное внимание акцентируется на освещении роли городских бюджетов в этом деле. На основе анализа нормативно-правовых актов украинского советского руководства прослеживается процесс законодательного урегулирования финансирования образовательно-культурной сферы, в частности – разграничение между государственным и местными бюджетами расходов на содержание учреждений социального воспитания, профессионального образования и политической грамотности населения. Ознакомление с оперативной и отчетной ведомственной документацией, статистическими сведениями и материалами периодических изданий дает возможность раскрыть практические последствия перенесения на местные финансы значительной части образовательных расходов, а изучение расходной части городских бюджетов – выяснить, сколько средств выделялось на развитие образовательно-культурных учреждений в 1923–1928 гг., определить приоритетность финансирования тех или иных сфер, осветить конкретное функциональное назначение образовательных расходов.

Исследование показало, что бюджетные расходы на образование неуклонно увеличивались. За указанный период украинские города потратили по этой статье более 80 млн. руб. Львиную долю этих средств поглощали учреждения социального воспитания. В то же время более половины образовательных расходов составила заработная плата педагогов и технических работников. К концу 1920-х гг. города УССР направляли на развитие образования и культуры в среднем 19,5 % всего бюджета, что, однако, было недостаточно для полного удовлетворения потребностей городских жителей. Частично эта проблема решалась за счет перевода учреждений в систему патроната, частично – путем введения платы за обучение, но главным образом – за счет самообложения населения.

Ключевые слова: Украинская ССР; 1920-е гг.; образовательно-культурные учреждения; местные финансы; городские бюджеты; расходы на образование.

Viktoriya Antonenko

THE EXPENDITURES OF THE CITIES BUDGETS OF THE UKRAINIAN SSR ON THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL AND CULTURAL INSTITUTIONS (1923–1928)

The searching for new ways to finance Ukrainian education, science and culture leads to the studying of the historical experience of the previous years. These lessons could be very helpful to the contemporaries. Nevertheless this topic is still less researched in the Ukrainian historiography.

The article deals with the problems of the material support of the educational and cultural institutions in the cities of the Ukrainian SSR during the 1920's. The main attention is paid to the highlighting of the role of the cities budgets to the problem mentioned above. The process of the legislative regulation of the financing of the educational and cultural spheres and in particular – the division of the funding for the institutions of the social education, the vocational education and the political literacy between the state and local budgets is traced on the basis of the analysis of the normative legal acts of the Ukrainian Soviet authorities. The working out the operational and reporting documentation of the different departments, statistical data and the materials of the periodicals makes it possible to reveal the practical consequences of the transferring a large part of educational spending to the local finances. In the early 20's XX century this decision led to the reducing of the educational institutions, the number of teachers and, of course, the number of children covered with education. The studying the expenditure part of the cities budgets allows us to determine how much money was allocated to the development of the educational and cultural institutions in 1923–1928, to outline the priority of the financing of the certain spheres and to highlight the specific appointment of the educational expenditures.

The research showed that the budget spending on education had been steadily increasing. Ukrainian cities spent more than 80 million rubles on the item during that period. Most of these funds was absorbed by the social education institutions. The institutions of the political literacy were on the second place and the institutions of the vocational education were the last. At the same time more than a half of all the educational expenditures were spent on the salary of the pedagogical and technical workers. The Ukrainian cities directed the average 19.5 % of the total cities budgets to the development of the education and culture at the end of the 1920's. However, it was not enough to satisfy all the needs of the urban citizens. This problem was partly solved by the transferring of the some institutions on the system of patronage, partly – by introduction of tuition fees, but mainly – by self-taxation of the population of the Ukrainian SSR.

Keywords: Ukrainian SSR; 1920's; educational and cultural institutions; local finances; cities budgets; educational expenditures.

Мар'яна Долинська,

д. і. н., професор,
Український католицький університет
e-mail: mardol@ucu.edu

ФУНКЦІОНУВАННЯ ХОРОНІМІВ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВОВА ВПРОДОВЖ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

До нашого часу поряд з офіційними (затвердженими в юридично установленій спосіб) продовжують творитися і функціонувати традиційні назви місць, які також можна визначити як назви неадміністративних утворень. На терені будь-якого міста переважну частину таких топонімів становлять хороніми, тобто назви обмеженої в якийсь спосіб ділянки на загальній території міста, інакше кажучи, – це назви, що описують будь-які утворення на території міста, за виключенням вулиць, проспектів, площ, майданів і т. п.

Відповідь на питання наскільки достовірним джерелом є урбаноніми, зокрема, хороніми, розпочинається з ретроспективного аналізу їхнього функціонування (життя).

Ретроспективне порівняння 65 хоронімів, що вживаються в живому мовленні в наш час, з джерелами (путівниками початку ХХ ст., картами міста середини ХІХ ст., супровідними до кадастрових карт журналами), дозволяють більш-менш визначити закономірності тривалості їхнього життя.

Оскільки для дослідження використано адміністративний поділ Львова його австрійського періоду (середмістя та чотири передмістя), зі студії необхідно виключити назви, які іменували об'єкти розташовані поза межами визначеної вище території. Це: 1. Назви всіх колишніх міських сіл. 2. Село Сигнівка, яке як адміністративна одиниця появилось дець в ХІХ ст. на теренах Галицького передмістя магідебурзького періоду. 3. Назви межуючих з територією Львова сіл, які не перебували під юрисдикцією міста. 4. Мікротопоніми зафіксовані на теренах всіх названих вище давніх сіл. Отже, залишається 48 назв, які стосуються середмістя і передмість Львова. З них одна виникла наприкінці ХХ ст. і вісім впродовж його першої половини. Ще 15 хоронімів (як і об'єктів, які вони іменують) походять з ХІХ ст. Отже, тільки 24 назви, що зараз функціонують в розмовній мові на території міста, виникли раніше від середини ХІХ ст. Необхідно продовжити дослідження з ретроспективним порівнянням їх з назвами зафіксованими в ранньомодерних серійних джерелах.

Ключові слова: урбанонім, хоронім, традиційна назва, денотат, Львів.

Традиційно в історичній науці стверджується, що топоніми (з усіма підкласами) є історичним джерелом. Наприклад, урочище носить назву “Замочок”, то допускається, що саме

тут можна сподіватися при археологічному дослідженні залишків якихось фортифікацій.

Великим підкласом топонімів є урбаноніми, які в свою чергу поділяються на одоніми (назви вулиць, проспектів та інших подібних утворень), ахороніми (назви площ, майданів і т. п.) та хороніми (до яких можна віднести всю решту рукотворних і природних утворень на адміністративній території міста)¹. Отже, хоронім може фізично співпадати з іншим рівноправним підкласом топонімів, бо, якщо це, для прикладу, гора чи горб на терені міста, то її назву можна одночасно визначити як хоронім і як оронім. Чи дійсно внутрішньоміські назви несуть пряму інформацію щодо природних умов, стосунків власності, унікальних споруд, розташування конкретних об'єктів, транспортних напрямів минулого?

Усі топоніми можна поділити на офіційні та неофіційні. В модерний період практично всі назви мають офіційний характер, оскільки надаються органами влади відповідно до прийнятої процедури. У Львові до моменту впровадження статусу гмінної автономії найменування були неофіційними, вони ввійшли у вжиток з усного мовлення, поширилися на деякі документи, на мапи, що досить широко використовувалися від середини XVIII ст. Тому такі назви можна називати традиційними. Складається враження, що традиційний характер назв не створював проблем ні мешканцям, ні владі, більше того, цього, здається, ніхто навіть не усвідомлював. Принаймні, з протоколів створеної у 1867 р. комісії у справі нового нумерування будинків і визначення назв передмість та вулиць² складається враження, що вулиці вони попросту лише перейменовували; виданий у 1872 р. (рік після офіційного впровадження нових назв та нумерації нерухомості) довідник навіть має розділи “Odselacz od dawnych nazw ulic, dróg i placów do nowych”³ (Відсилач від старих назв вулиць, доріг і площ до нових).

Неофіційні традиційні назви виникали і зникали, окремі з них закріпилися на тривалі періоди.

Фрагментарне соціологічне опитування мешканців сучасного Львова показує, що політично бурхливе XX століття перервало колективну історичну пам'ять народу. Ніхто з опитуваних не зміг пояснити, що Замарстинів, Голоско Велике, Голоско Мале, Брюховичі, Білогоща, Скнилів, Кульпарків, Зубря, Сихів і Малехів трохи більше ніж два століття тому вважалися міськими селами. Тим більше ніяких пояснень не було щодо колишніх неадміністративних утворень (фільварків, приватних ланів, “вулиць”, осель магдебурзького періоду, а, деколи і пізнішого часу)⁴.

Дещо краща ситуація склалася з гідронімами. Для прикладу, невеличкий потічок, що протікає на території нинішнього Скнилівського парку, відповідно до документів XVII–XVIII ст. називався *Гнилим* (Zgniły)⁵. На питання інтерв'юера як називається струмок вісімдесятип'ятирічна мешканка даної околиці відповіла: “Та то раніше було як річка, ми туди, пам'ятаю, водили кіз поїти на *Гнилку*, а зараз там таке понабудували...”⁶. З цієї короткої цитати чітко випливає, що гідронім, який існував століттями, протягом другої половини XX ст. став анахронізмом навіть для старших віком місцевих мешканців, адже опитувана особа не відповіла на

¹ Казимирова, І. А. (п.д.) *Ономастична терміносистема А. О. Білецького в сучасній термінографії*. Avaliable from: <http://www.term-in.org/goods/15-1-1-1/category/id117/>. [Accessed May 25, 2016].

² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІАЛ), ф. 52, оп. 1, спр. 34.

³ (1872) Skorowidz nowych i dawnych numerów realności tudzież nazw ulic i placów król. Stolicznego miasta Lwowa według uchwał rady miejskiej z r. 1871. Lwów, 122, 254-266.

⁴ Опитування здійснено студентами Українського католицького університету в 2008-2009 рр.

⁵ Долинська, М. (2006) Історична топографія Львова XIV-XIX ст. Львів, 11-112.

⁶ Інтерв'юер Домініка Мукомол, 19 листопада 2008 р.

⁷ *Денотат* – загальна назва найменованого об'єкта, наприклад слово *вулиця* для конкретної назви чи слово *місто* для назви Львів. Зубко, А. (2011) Українська ономастика: здобутки та проблеми. Available from: www.history.org.ua/JournALL/sid/15/19.pdf – 29. 09. 2011) [Accessed May 25, 2016] Для цього поняття вживають й інші терміни, таке як *атрибутивний компонент, утотожнюючий член назви/utożsamiający członek nazwy*. Handke, K. (2011) *Dzieje Warszawy nazwami pisane*. Warszawa: Argraf, 28)

⁸ Долинська, М. (2006) Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів, 168–172.

⁹ Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., Дидик-Меуш, Г. (2009) Лексикон львівський поважно і на жарт. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 58, 60, 69, 82, 85, 86, 87, 88, 115, 139, 156, 163, 215, 227, 231, 251, 266, 270, 277, 281, 289, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 317, 321, 326, 331, 355, 363, 390, 415, 417, 433, 438, 439, 449, 476, 505, 508, 517, 518, 520, 522, 531, 534, 589, 600, 607, 610, 620, 642, 644, 650, 651, 652.

¹⁰ Долинська, М. (2004) Хоро́німи на територіях колишніх міських сіл Львова. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* (Вип. 8), 229–235.

¹¹ Вулиці Клепарівська і Малехівська вказують напрямом до колишніх однойменних сіл, вулиці Білогорща, Сихівська розташовані на територіях колишніх сіл із співзвучними назвами, вулиці Кульпарківська і Замарстинівська і вказують напрями, і частково пролягають через їхню територію.

¹² Долинська, М. (2006) Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів, 108.

пряме запитання про назву струмка, а лише вжила її ніби між іншим.

У Львові існували і залишилися до тепер низка урбанонімів, до яких не існує денотата⁷. Наприклад, сьогодні неможливо визначити чим є, наприклад, Софіївка, Персенківка, Цетнерівка, Личаків і т. п. Це пояснюється тим фактом, що об'єкт, який характеризувався денотатом перестав існувати, а його назва перейшла на більш-менш визначену територію, яка, до речі немає чітко описаних меж. Такі території можна охарактеризувати як неадміністративні утворення⁸, а внутрішньоміські назви, що їм відповідають – хоронімами/назвами неадміністративних утворень.

Сучасний Лексикон⁹ характеризує такі території як місцевості або ділянки і описує за допомогою назв вулиць або інших широко впізнаваних в місті територій. Дослідження подає 65 назв (крім назв гір/горбів та рік/потоків) неадміністративних утворень.

При ретроспективному порівнянні з давнішими джерелами видно, що до наших днів дійшло зовсім небагато назв неадміністративних утворень, зафіксованих у писемних та картографічних джерелах середини XIX – початку XX ст., що відповідають хоронімам зібраним у Лексиконі (див. табл. 1). Ці назви можна класифікувати відповідно до їхніх денотатів.

По-перше, це назви всіх колишніх міських сіл, а саме: Білогорща, Голоско (Голосько), Замарстинів, Клепарів, Кульпарків, Сихів, Скнилівок. В магдебурзьку епоху Львів на феодалних засадах володів селами, що постали на належних йому ланах (Клепарів, Голоско Велике, Голоско Мале, Замарстинів) та обшарах (Білогорща, Кульпарків, Брюховичі); села Малехів і Скнилівок були у власності львівських шпиталів, а села Зубря і Сихів – у приватній власності райців магістрату міста Львова¹⁰. Вже аж у XX ст. території названих міських сіл були приєднані до території Львова, назви збереглися, переважно у назвах вулиць¹¹, тому ці хороніми сьогодні не мають денотатів компонентів, а колись чітко описані їхні межі стерлися з колективної пам'яті. Сміт Брюховичі та с. Малехів і сьогодні адміністративно не належать до Львова, чим і пояснюється відсутність цих назв у Лексиконі. Незрозуміло, чому відсутнє гасло Зубра/Зубря, адже вулиця Зубрівська існує.

По-друге, село Сигнівка, яке як адміністративна одиниця з'явилося десь в XIX ст. на теренах Галицького передмістя магдебурзького періоду¹²; сьогодні в межах його колишніх теренів пробігає вул. Сигнівка, а хоронім Сигнівка зберігається в мовленні, позначаючи дещо ширшу від вулиці територію.

По-третє, назви межуючих з територією Львова сіл, які не перебували під юрисдикцією міста. З літографічної мапи 1841 р. випливає, що крім міських сіл Львів оточували села: Збоїська, Знесіння, Кривчиці, Лисиничі, Винники, Козельники, Сокильники, Скнилів. У формі збереженого хороніма Лексикон фіксує лише Знесіння, крім цього сьогодні існують вулиці Старознесенська і Новознесенська. Решта назв сіл зафіксована тільки у назвах вулиць: Збоїща, Кривчицька Дорога, Лисенецька, Винниківська, Козельницька, Сокильницька, Скнилівська. При чому з перелічених одонімів на початок XX ст. існували тільки вулиці з назвами Кривчицька і Знесіння, які провадили до відповідних сіл.

По-четверте, мікротопоніми зафіксовані на теренах всіх названих вище давніх сіл:

Баторівка // Батярівка на теренах колишнього села Рясна Польська (Рясне). Територія адміністративно приєднана до Львова аж наприкінці ХХ ст. В магдебурзький період село Рясна межувало з Галицьким передмістям Львова (з ХІХ ст. – Сигнівкою), львівськими міськими селами Клепаровим та Білогорщю і селами інших юрисдикцій – Рудном, Зимноводкою, Зимною Водою¹³.

Богданівка. На початку ХХ ст. неадміністративне утворення з такою назвою локалізується між сучасними вулицями Сяйво, Широкою і залізничною колією¹⁴; так само асоціюють цю традиційну назву мешканці названих околиць. Іван Крип'якевич вважав, що це поруч із Левандівкою “нові оселі”, що виникли після побудови головного залізничного вокзалу¹⁵. На початок ХХ ст. хоронім мав відповідник: Богданівка – оселя за городецькою рогаткою (Bogdanówka)¹⁶. Наприкінці ХVІІІ ст. записи Йосифінської метрики неодноразово інформують, що будинки, городи і т. п. фізичних осіб належать до Богдановича (“Bogdanowicza” чи “JMPan Bogdanowicza”)¹⁷, окремі конскрипційні номери яких на початок ХХ ст. відповідають адресі згаданої оселі, що розташовувалася на рівні тогочасних високих номерів вулиці Городецької¹⁸. Ще одна Богданівка або “Воля Богданова” згадується в документі 1618 р.¹⁹ і локалізується на непарному боці вул. П. Куліша від рогу з вул. М. Балабана до рівня вул. Газової²⁰. В сприйнятті сучасників залишилася тільки пізніша Богданівка – поблизу вул. Городецької.

Боднарівка // Бондарівка – у районі автовокзалу та автобусного заводу попри вул. Стрийську. Довідник початку ХХ ст. характеризує цю територію (Bodnarówka) як фільварок за Стрийською рогаткою²¹, яка розташовувалася в той час неподалік стику вулиць Стрийської і Сахарова. Фільварок, напевно, існував на момент публікації путівника і розташовувався на теренах колишнього села Зубря.

Винниці – місцевість на ґрунтах колишнього міського села Клепарів, що вказує на факт існування тут виноградників²².

Жлоби – урочище під Винниківським лісом неподалік Кривиць.

Кортумівка місцевість у районі сучасної вулиці Золотої (ближче до межі з Клепаровом), назва походить від прізвища губерніального радника Ернеста Кортума²³, що жив на переломі ХVІІІ – ХІХ ст.

Левандівка // *Кустарівка*. На початку ХХ ст. на теренах колишнього міського села Білогорща на північ від центральної залізничної станції виділили, розпланували і розбудували селище для працівників залізниці.

Сагара розташовувалася в мальовничій місцевості біля Брюховичі. Як можна додуматися на підставі спогадів найстарших пластунів, назва з'явилася на зламі ХІХ – ХХ ст. на засаді протиріччя між фактичною красою природи та первинною назвою (Сахара) пустелі.

Ялівець. Автор путівника початку ХХ ст. називає це утворення (Jałowies) передмістям (!?) за Личаківською рогаткою і наголо-

¹³ ЦДІАЛ. Ф. 52, оп. 1, спр. 524, арк. 2а.

¹⁴ Долинська, М. (2006) Історична топографія Львова ХІV-ХІХ ст. Львів, 180.

¹⁵ Крип'якевич, І. (1991) Історичні проходи по Львові. Львів: Каменяр, 131.

¹⁶ Barański, Fr. (1902) Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 37.

¹⁷ ЦДІА УК. Ф. 19, оп. 12, спр. 2, арк. 34зв., 36зв.

¹⁸ Долинська, М. (2002) Йосифінська метрика як джерело для вивчення території львівських передмість. Семінарії “Княжі часи”. Давній Львів, 50.

¹⁹ Капраль, М. (2003) Національні громади Львова ХVІ-ХVІІІ ст. (соціально-правові взаємини) Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 340.

²⁰ Долинська, М. (2006) Історична топографія Львова ХІV-ХІХ ст. Львів, 241.

²¹ Barański, Fr. (1902) Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 37.

²² Крип'якевич, І. (1991) Історичні проходи по Львові. Львів: Каменяр, 149.

²³ Там само, 132.

²⁴ Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 64.

²⁵ Оселею Іван Крип'якевич, а за ним Мирон Капраль та інші називають відокремлене не урбанізоване поселення на території львівських передмість.

²⁶ Межі передмість збереглися майже незмінними порівнянню з магдебурзьким періодом.

²⁷ Дорош, А. (2008) Проходи не без задоволення і з моралю. Львів, 83.

²⁸ Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 75.

шує, що це народна локальна назва, яка походить від неродючого ґрунту²⁴. В магдебурзький період урочище могло адміністративно належати до села Кривчиці.

Всі чотири групи хоронімів не можуть бути використаними для вивчення урбанізованої частини Львова пізньосередньовічного та ранньомодерного часу, адже навіть ті місцевості, які у вказану епоху адміністративно підпорядковувалися місту мали чітко виражений сільський або зелений характер історичного ландшафту.

Безперечно давніми є хороніми – назви колишніх сіл (міського та інших підпорядкувань), найдавніші з них дійшли до нас з певними мовними трансформаціями з XIV ст. Проте навіть вони (як було показано вище) не сприймаються сучасниками як назви колишніх сіл. Що стосується назв неадміністративних утворень і урочищ на їхніх теренах, то всі вони (за винятком Винниці і, можливо, Жлобів) походять щонайраніше зі зламу XVIII – XIX ст. (Богданівка, Кортумівка), а об'єкти, що функціонували під цими назвами існували ще на початку XX ст. Богданівка, Боднарівка і Ялівець зафіксовані на початку XX ст. як оселя²⁵, фільварок та “передмістя”. Левандівка з'являється в перших десятиліттях XX ст. Сагара і Жлоби – це назви природних урочищ.

Хороніми, що залишилися, можна поділити за двома ознаками – хронологічною і територіальною. На початок можна скористатися адміністративним поділом Львова в австрійський період: середмістя та Галицьке, Краківське, Жовківське і Личаківське передмістя, відкинувши попередньо назви, що явно походять з XX ст.²⁶ З хоронімів XX ст. назви *Власна Стріха*, *Квітківка* (Квятківка, Філіпівка), *Новий Львів* та *Професорська колонія* (кольонія) отримали в 1920-30-і роки ділянки, забудовані за спільними для кожної з них містобудівно-архітектурними проектами.

Шуманівка. Назва походить від прізвища власника фабрики сільськогосподарських машин Шумана, що існувала ще на початку XX ст.²⁷, поруч з ветеринарною академією, яку утворили в 1897 р.²⁸

Кракедани (Кракедали, Кракидали, Кракідали, Кракідани), *Кракуси*, *Париж* (Гандельси) – назви означали торговиці вживаними речами, що функціонували наприкінці першої половини XX ст.

Клумба (Клюмба) – це традиційна назва, яка виникла під кінець XX ст. в місці, на якому громадськість вимагала побудувати пам'ятник Тарасові Шевченкові.

Решта хоронімів, представлених в Лексиконі за територіально-адміністративним поділом XIX ст., класифікуються так:

Галицьке передмістя: Байки (На Байках), Вулька, Залізні Води, Кастелівка, Коснерівка (Персенківка, Перзенківка) це Кошнарівка, Красучин, Новий світ, Погулянка, Рури. Сикстівка, Снопків, Софіївка, Францівка, Хоружчина (Хорунцизна, Хорущина), Цитадель, Штіллерівка (Штілерівка), Яблоновщина.

Краківське передмістя: Городок (Грудек)?, Копиткове, Студентське корзо (Іванове корзо).

Жовківське передмістя: Папарівка, Підзамче.

Личаківське передмістя: Баворівка, Кайзервальд, Кампіанівська Вулька, Личаків (Ликачів), Маєрівка (Майорівка), Мазурівка,

²⁹ Парк закладено близько 1905 р.

³⁰ Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 130; Крип'якевич, І. (1991) *Історичні проходи по Львові*. Львів: Каменяр, 112.

³¹ Долинська, М. (2004) *Маловідома літографічна карта Львова першої половини XIX ст. Історичне картознавство: Збірник наукових праць*. (Ред. кол.: Я. Дашкевич, П. Сохань та ін.) Львів, Київ, Нью-Йорк, 266–270.

³² Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 80.

³³ Долинська, М. (2004) *Маловідома літографічна карта Львова першої половини XIX ст. Історичне картознавство: Збірник наукових праць*. (Ред. кол.: Я. Дашкевич, П. Сохань та ін.) Львів, Київ, Нью-Йорк, 266–270; ЦДІАЛ, ф. 186, оп. 8, спр. 630; оп. 1, спр. 3476.

³⁴ Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., Дидик-Меуш, Г. (2009) *Лексикон львівський* поважно і на жарт. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 589.

³⁵ Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 53.

³⁶ Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. (2009) *Лексикон львівський* поважно і на жарт. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 642 (цитовано за І. Мельником)

Медова печера (Медунка), диявольський млин (чортів млин), Песій ринок, Цетнерівка.

Середмістя: Зарваниця, Підвалля, Чорні вали.

Серед перелічених назв частина без сумніву походять з XIX ст., щодо декількох інших можна досить впевнено допускати, що назви появилися теж в цьому проміжку часу (який краще датувати австрійським періодом Львова – 1772-1914 рр.):

Залізні Води. Сьогодні денотатом до назви є термін “парк”²⁹. Але і автор путівника початку XX ст., і Іван Крип'якевич в путівнику 20-х років того ж віку не використовують жодного денотата до наймення і визначають його як мальовничу місцевість з ярами, джерелами і потоками, де від 30-х років XIX ст. львів'яни любили відпочивати³⁰. Найраніше в доступних джерелах назва фігурує в німецькій формі “Eisenbrund” на літографічній мапі 1841р.³¹, що хронологічно корелюється з даними путівників. Якщо місцевість почала масово відвідуватися людьми у вказаний період, то з великою ймовірністю, можна вважати, що і її назва виникла в першій третині XIX ст.

Красучин. З картографічного аналізу випливає, що утворення з такою назвою в 30-х роках XX ст. розташовувалося на гострому повороті між вулицями В. Стуса і Героїв Крут, а після остаточного встановлення меж львівських передмість в XIV–XV ст. і до початку XX ст. саме ця лінія була межею між Галицьким передмістям і селом Котельниками. В путівнику початку XX ст. Красучин денотатовано як фільварок (певніше всього, існуючий), який отримав назву від попереднього власника Миколая Красуцького³², з чого теж можна зробити висновок, що фільварок і відповідно його назва виникли у XIX ст.

Новий світ. Назва зафіксована на літографічній карті 1841 р., кадастровій мапі 1849 р. і в супровідному до неї журналі³³. Відомо, що назву отримала частина заходу Галицького передмістя внаслідок порівняно інтенсивної її забудови після адміністративно-територіальної реформи австрійської влади, тобто впродовж першої половини XX ст.

Францівка. Назва відсутня в доступних джерельних матеріалах, але її локалізація подана в Лексиконі³⁴ при вул. Гіпсовій, дозволяє довідатися, що саме тут розташовувалося виробництво гіпсу, засновником і власником яких була особа на прізвище Франц³⁵, отже назва походить від цього прізвища і виникла в XIX ст.

Цитадель. Сьогодні назву можна трактувати і як хоронім, і як назву узгір'я поміж вулицями Коперніка, Стефаника, Мартовича, М. Грушевського, Д. Вітовського, але однозначно зрозуміло, що найменування виникло внаслідок будівництва фортифікаційного комплексу в 1855-1857 рр.

Штіллерівка. Така назва не виступає в жодному з доступних джерел. З пояснення в Лексиконі: “... в районі сучасних вулиць Самійленка, Черешневої, Олени Пчілки: Ця ділянка називалася ще Штіллерівкою. Неподалік, під горою Яцка, була цегельня родини Штіллерів”³⁶ впливає, що назва (аналогічно до Шуманівки, Францівки походить від прізвища власника підприємства, а згада на гора Яцка наводить на такі розмірковування: в довіднику по-

³⁷ Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 63. У сучасному краєзнавстві досить широко пропагується як історична назва “гора Яцка” розташована саме при вул. О.Архипенка. З наведеної вище інформації випливає, що назва цього горба є пізньою і похідною від вулиці, оскільки канонізований у 1594 р. св. Яцек (1183-1257) насправді не міг мати відношення до заснування львівського домініканського монастиря.

³⁸ Долинська, М. (2006) *Історична топографія Львова XIV-XIX ст.* Львів, 230.

³⁹ ЦДІАЛ, ф. 19, оп. 12, спр. 2, поз 1446.

⁴⁰ Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 42.

⁴¹ ЦДІАЛ, ф. 19, оп. 12, спр. 4, оп. поз. 685, арк. 51зв.

⁴² Крип’якевич, І. (1991) *Історичні проходи по Львові*. Львів: Каменяр, 20.

⁴³ Barański, Fr. (1902) *Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa*. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 88, 142.

⁴⁴ Там само, 92.

чатку XX ст. не названо жодної з названих І. Мельником вулиць. Вони були розплановані і названі в 20-і роки XX ст., оскільки їх під тогочасними назвами можна побачити на будь-якій туристичній схемі міста кінця 20-х – 30-х років (Самійленка – Офіцерська, Черешнева – під тією ж назвою). Зате згаданий довідник фіксує сьогодишню вул. О. Архипенка під тогочасною назвою “вул. св. Яцка (sw. Jacka)”, як нововідкриту і названу в 1898 р.³⁷ З контексту цитати випливає, що автор використовував матеріали початку XX ст. і саме тоді функціонувала назва Штіллерівка. Виникає питання, коли родина Штіллерів могла стати власниками цегельні? З мап XIX ст. видно, що на теренах між сучасними вулицями Зеленою і Снопківською розкидалися розлогі домогосподарства, а поміж ними приватні володіння і юридика Яблоновських³⁸, яка станом на 1788 р. іменувалася володіннями княгині воєводи Брацлавської. Серед власності була і “cegielnia teyze XW Braclawsk[iey]”³⁹, яка локалізується приблизно в тому ж місці, що і цегельня Штіллерів. Отже, наступні власники цегельні, напевно володіли нею в австрійській період Львова, а назву можна вважати такою, що походить з XIX ст.

Студентське корзо (Іванове корзо). Саме розташування цього місця прогулянок на сучасній вулиці С. Бандери поблизу Львівської політехніки вказує на момент появи назви після будівництва головного корпусу комплексу цього вищого навчального закладу в 1872-1877 рр.

Папарівка. Хоча довідник початку XX ст. декларує, що цвинтар, названий Папарівкою був закладений в XVII ст., а його назва походить від прізвища власника ґрунтів⁴⁰, в Йосифінській метриці для третьої частини Жовківського передмістя від 1788 р. йдеться тільки про новий цвинтар (cmentarz nowy)⁴¹ по сусідству з василянською церквою св. Івана Богослова, яка локалізується за сучасною адресою: вул. Замкова, 16, тобто відповідає місцю розташування кладовища для Жовківського передмістя, відкритого на початку австрійського періоду Львова. Земельної власності родини Папарів поблизу вказаного місця Йосифінська метрика теж не фіксує. І. Крип’якевич згадує про фільварок Папарів з XVII ст., що перейшов у власність монастиря св. Івана Богослова⁴². Мабуть, вже після закладення цвинтаря появився хоронім “Папарівка”, як відновлення давньої традиційної назви, яка, можливо, не існувала потягом XVIII ст.

Кайзервальд. Загальновідомо, що заліснені терени пагорбів на схід від Високого Замку були так названі в честь австрійського цісаря.

Майорівка. Як вказує автор путівника початку XX ст. в його час це був фільварок (Majerówka) за Личаківською рогаткою – власність громадянина Львова Маєра, який жив у XIX ст.⁴³

Мазурівка. В тому ж довіднику неоднозначно пояснюється, що назва походить від мазурської оселі (osady), закладеної в середині XIX ст.⁴⁴

Баворівка. Доступні джерела XIX – початку XX ст. не містять цієї назви. Винятком є заголовок проекту на розбудову корпусів лікарні на теперішній вул. Некрасова, опрацьованого в 20-і роки

⁴⁵ Державний архів Львівської області. Ф. 2, оп. 2, спр. 1611, арк. 3.

⁴⁶ Barański, Fr. (1902) Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, S.111.

XX ст., де сказано, що будова ведеться на Баворівці⁴⁵. І. Крип'якевич тільки згадує цю назву, локалізуючи її територію вздовж сучасної вулиці Мечникова і не вказує ні на походження назви, ні на час її появи. Згадка подана в одному реченні з інформацією про Мазурівку, тому наближено можна допустити, що назва Баворівка бере свій початок теж у XIX ст.

Підвалля, Чорні вали. Як впливає з Лексикону, обидві назви пояснюють колишнє розташування третьої східної лінії міських фортифікацій (сучасні вулиці Підвальна і В. Винничека). Форма “Підвалля” швидше всього перенесена з польської мови, бо саме таку офіційну назву отримала ця вулиця⁴⁶ при першому офіційному запровадженні назв вулиць після 1870 р. Пояснити походження і час впровадження назви “Чорні вали” важко, але навряд вона могла існувати до моменту ліквідації міських фортифікацій австрійською владою.

Отже з 48 назв, які стосуються середмістя та передмість Львова одна виникла наприкінці XX ст., а вісім – впродовж його першої половини. Ще 15 хоронімів (як і об'єктів, які вони іменують) походять з XIX ст. Щодо решти назв необхідне спеціальне дослідження з ретроспективним порівнянням їх з назвами, зафіксованими в ранньомодерних серійних джерелах.

Варто зазначити, що, як сказано в Лексиконі, джерелом до нього (це стосується і аналізованих тут хоронімів) були, як живе мовлення, так і літературні та популярно-наукові видання. Тому деякі хороніми зазначені у виданні мають, так би мовити, історико-літературне походження, тобто вони використовувалися в документах декілька століть тому, були забуті, але згодом віднайдені дослідниками (наприклад, Іваном Крип'якевичем), впроваджені в популярні публікації і частково цим повернені в обіг.

Не залежно від наступного ретроспективного аналізу, з викладеного випливає, що до внутрішньоміських назв в якості історико-урбаністичних джерел треба ставитися обережно, враховуючи момент їхнього виникнення і тривалість функціонування хоронімів на теренах міста.

REFERENCES

Kazymyrowa, I. A. (n.d.). Onomastyczna terminosystema A. O. Biletskoho v suchasni terminohrafi. Available from: <http://www.term-in.org/goods/15-1-1-1/category/id117/>. [Accessed May 25, 2016].

Skorowidz nowych i dawnych numerów realności tudzież nazw ulic i placów król. Stolicznego miasta Lwowa według uchwał rady miejskiej z r. 1871. (1872)/ Lwów.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, F. 52, op. 1., spr. 34.

Zubko A. (2011). Ukrainska onomastyka: zdobutky ta problemy. Available from: www.history.org.ua/JournALL/sid/15/19.pdf. [Accessed May 25, 2016].

Handke, K. (2011). Dzieje Warszawy nazwami pisane. Warszawa: Argraf.

Dolynska, M. (2006). Istorychna topografia Lvova XIV-XIX st. Lviv.

Khobzei, N., Simovych, K., Yastremska, T., Dydyk-Meush, H. (2009). Leksykon lvivskyu povazhno i na zhart. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy.

Dolynska, M. (2004). Khoronimy na terytorii kolyshnych miskykh sil Lvova. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk* (Vyp. 8), 229-236.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, F. 52, op. 1, spr. 524, iark. 2a.

Krypiakievych, I. (1991). Istorychni prokhody po Lvovi. Lviv: Kameniar.

Barański, Fr. (1902). Przewodnik po Lwowie. Z planem i widokami Lwowa. Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, F. 19, op. 12, spr. 2, ark. 34zv., 36zv.

Dolynska, M. (2002). Yosyfinska metryka yak dzherelo dlia vyvchennia terytorii lvivskykh peredmist. *Sminarii "Kniazhi chasy". Davnii Lviv*. Lviv, 42-58.

Kapral, M. (2003). Natsinalni hromady Lvova XVI-XVIII st. (sotsialno-pravovi vzaiemyny). Lviv: LNU im. I. Franka, Lvivske viddilennia Intu ukrainskoi arkheohrafii ta dzereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Dorosh, A. (2008). Prokhody ne bez zadovolennia i z moralliu. Lviv.

Dolynska, M. (2004). Malovidoma litoorafichna karta Lvova pershoi polovyny XIX st. *Istorychne kartoznavstvo: Zbirnyk naukovykh prats* (Red. kol.: Ya Dashkevych, P. Sokhan na in.). Lviv, Kyiv, New York, 266-270.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, F. 186, op. 8, spr. 630.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, F. 186, op. 1, spr. 3476.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, F. 19, op. 12, spr. 2, poz. 1446.

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, F. 19, op. 12, spr. 4, poz. 685, ark. 51zv.

Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, F. 2, op. 2, spr. 1611, ark. 3.

Марьяна Долинская

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ХОРОНИМОВ НА ТЕРРИТОРИИ ЛЬВОВА В СЕРЕДИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

До настоящего времени наряду с официальными (утвержденными юридически установленным способом) продолжают создаваться и функционировать традиционные названия мест, которые можно определить как названия неадминистративных образований. На территории любого города большую часть таких топонимов составляют хоронимы, то есть названия ограниченных каким-либо образом участков на общей территории города, иначе говоря, это названия, описывающие любые образования на территории города, за исключением улиц, проспектов, площадей и т. п.

Ответ на вопрос насколько достоверным источником является урбаноним, в частности, хороним начинается с ретроспективного анализа их функционирования.

Ретроспективное сравнение 65 хоронимов, предпринимаемых в живой речи в наше время, с источниками (путеводителями начала XX в., Картами города середины XIX в., сопроводительными к кадастровым картам журналами), позволяют более или менее достоверно определить продолжительность их жизни.

Поскольку для исследования использовано административное деление Львова его австрийского периода (центр города и четыре пригорода), из статьи необходимо исключить названия, которые именовали объекты расположенные за пределами определенной выше территории. Это: 1. Названия всех бывших городских сел; 2. Село Сигнивка, которое

как административная единица появилось где-то в XIX в. на территории Галицкого пригорода Магдебургского периода; 3. Названия граничащих с территорией Львова сел, которые не находились под юрисдикцией города; 4. Микротопонимы, зафиксированные на территории всех названных выше древних сел. Итак, остается 48 названий, которые касаются центра города и пригородов Львова. Из них одно возникло в конце XX в. и восемь в его первой половине. Еще 15 хоронимов (как и объектов, которые они именуют) происходят из XIX в. Итак, только 24 названия, которые сейчас функционируют в разговорной речи на территории города, возникли раньше середины XIX в. Необходимо продолжить исследования по ретроспективным сравнениям их с названиями, зафиксированными в раннемодерных серийных источниках.

Ключевые слова: урбаноним, хороним, денотат, Львов.

Maryana Dolynska

THE MIDDLE 19TH CENTURY – EARLY 21ST CENTURY FUNCTIONING OF LVIV'S HORONYMS

There are official and traditional names of places upon the territory of the town or the city. They have existed from the ancient times till contemporary days. The official ones have been given by the executive body, and the traditional names are describing the place by nearby locations, buildings or nature objects. Toponyms are divided in different classes and subclasses. Horonyms describe nonlinear structures (territories) and were used to call any places on town's area, except for streets or squares. Horonyms do not provide the information about the official administrative division of the contemporary time, but were putting traditional names in use.

In order to answer the question - how long this class of the city's names lasted, one have to base on retrospective comparison of the pre-statistical source. The contemporary vocabulary of Lviv's dialect ("Leksykon lvivskyj povazhno i na zhart") have fixed 65 horonyms of Lviv's area, which currently are being used by city dwellers. That was the basement of analysis by the retrospective method. This data was compared with such sources: late 19 c.-early 20 c. guidebooks and middle 19 c. maps with their accompaniment notes.

The administrative units' division of Lviv's territory was applied in this article, because during long 19 century Lviv was a part of Austro-Hungary Empire. That's why 4 groups of horonyms were excluded: 1. the names of the former city's villages that are currently preserved as the city's horonyms, because those villages were absorbed into the city only during 20-th century. (Today names of those former villages do not reflect the administrative units' division); 2. village Sygnivka, which was founded only in the 20th years of 19th century on the area of the former suburb Halytskie of Lviv's early modern period; 3. the names of villages, which surrounded town's area, but were not under the rule of the town hall; 4. all names of objects, which were upon the area of these villages.

So after exclusion we have 48 names (horonyms). Analysis showed that one name came into being in late 20th century and eight other ones during its first half. Fifteen horonyms, as well, as their names were founded during 19th century. So, that leaves us with twenty-four names, which were established during earlier period and are being used now in the city. We need to continue research on a retrospective comparison of the named recorded in the early modern serial sources.

Keywords: urbanonym, horonym, traditional name, Lviv.

РЕТРОСПЕКЦІЯ ВЖИВАННЯ І ЗВУЧАННЯ ЛЬВІВСЬКИХ ХОРОНІМІВ

	Лексикон	Тлумачення Лексикону	Карта 30-х років XX ст.	Довідник 1902 р.	Супровідний журнал 1849 р.	Кадастрова карта 1849 р.	Літографічна карта 1841 р.
1	Баворівка	дільниця Личакова в районі сучасної вул. Мечникова					
2	Байки // На Байках	...стара оселя	Na Bajkach				
3	Баторівка // Батярівка	Дільниця в північно-західній частині міста, яка раніше належала до підльвівського села Рясна Польська (Рясне)					
4	Білогорща	Дільниця в західній частині міста, яка раніше була підльвівським селом					
5	Богданівка	дільниця на Краківському передмісті – район сучасної вул. Базарної	Bogdanówka Оселя за городецькою рогаткою	Bogdanówka, II	Bogdanówka	Bogdanówka	
6	Боднарівка ⇒ Бондарівка	дільниця в південній частині міста – у районі автовокзалу та Автобусного заводу, що на вул. Стрийській	Bodnarówka Фільварок за Стрийською рогаткою	Bodnarówka, I	Bednarówka		
7	Винниці	дільниця у Клепарові					
8	Власна Стріха	невелика дільниця міста в районі частини вулиці Панаса Мирного					
9	Вулька	місцевість у межах сучасних вулиць Стрийська, Сахарова	Wulka	Wulka, I	Wulka	Wulka	Wulka
10	Голоско (Голосько)	Дільниця в північній частині міста, яка раніше була підльвівським селом					
11	Городок // Грудек	Дільниця міста в районі вулиці Городецької – від вулиць Ярослава Мудрого і Є. Озаркевича до церкви св. Анни					

	Лексикон	Тлумачення Лексикону	Карта 30-х років XX ст.	Довідник 1902 р.	Супровідний журнал 1849 р.	Кадастрова карта 1849 р.	Літографічна карта 1841 р.
12	Жлоби	Невелика місцевість під Винниківським лісом неподалік Кривчиць					
13	Залізні Води	Південно-східна ділянка міста; парк...; мікрорайон, що належить до Нового Львова	Zelazna Woda	—			Eisen-brund
14	Замарстинів	ділянка в північній частині міста, яка раніше була підльвівським селом					
15	Зарваниця	ділянка міста між вулицею Сербською та арсеналом					
16	Знесіння	ділянка в північній частині міста, яка раніше була підльвівським селом					
17	Кайзервальд	ділянка Львова, що простягається між Високим Замком, Знесінням та Личаківською					
18	Кампіанівська Вулька	ділянка міста в кінці сучасної вулиці Пекарської навпроти Личаківського кладовища					
19	Кастелівка	ділянка в південно-західній частині міста, в районі сучасних вулиць Сахарова та Котляревського		Kastelówka, II	Castellowka		
20	Квітківка / Квятківка (Філіпівка)	околиця в районі сучасної вулиці Грицай					
21	Клепарів	ділянка в північно-західній частині міста, яка раніше була під львівським селом					
22	Клумба ⇒ Ключмба	місце на проспекті Свободи, де встановлено пам'ятник Т.Шевченкові					
23	Копиткове	ділянка в районі вулиць І.Тобілевича і І.Боберського					

	Лексикон	Тлумачення Лексикону	Карта 30-х років XX ст.	Довідник 1902 р.	Супровідний журнал 1849 р.	Кадастрова карта 1849 р.	Літографічна карта 1841 р.
24	Студентське корзо↔іванове корзо	променада на вул. Сапеги (сучасна вул. Степана Бандери)					
25	Кортумівка	місцевість у районі сучасної вулиці Золотої					
26	Коснерівка (Персенківка, Перзенківка)	частина міста за Стрийським парком	Persenkówka				
27	Кошнарівка	місцевість в околиці сучасної церкви св. Софії					
28	Кракедани (Кракедали, Кракидали, Кракідали, Кракідани)	Краківська площа і базар на ній (за Оперним театром)					
29	Крокуси	площа на початку сучасної вулиці Чорновола, де тепер „Міленіум“					
30	Красучин	дільниця міста в районі вулиць Угорської та Карбишева	Krasuczyn	Krasuczyn, I фільварок			
31	Куль парків	частина Львова – колишній Гольдбергов, який у давнину належав міщанинові Павлу Гольдбергу					
32	Кустарівка	дільниця в західній частині міста поблизу залізничного вокзалу					
33	Левандівка // Кустарівка	дільниця в західній частині міста поблизу залізничного вокзалу, яка раніше належала до під львівського скла Білогорща	Lewandówka				
34	Личаків (Ликачів)	район у східній частині місті				Lyczakow	Liczakon
35	Маєрівка (Майорівка)	дільниця у східній частині міста		Majeówka, IV фільварок			
36	Мазурівка	Дільниця Личакова у районі цвинтаря	Mazurówka	Mazurówka, IV оселя			

	Лексикон	Тлумачення Лексикону	Карта 30-х років XX ст.	Довідник 1902 р.	Супровідний журнал 1849 р.	Кадастрова карта 1849 р.	Літографічна карта 1841 р.
37	Медова печера ⇔ Медунка	район вулиці Медова Печера					
38	диявольський млин // чортів млин	іст. місце на Личакові					
39	Новий Львів	дільниця міста в районі сучасних вулиць панаса Мирного, Тернопільської, Запорізької, Литовської, О.Мишуги					
40	Новий світ	дільниця на південний захід від центру міста			Neue Welt	Neue Welt	Neue Welt
41	Папарівка	іст. кладовище поблизу залізничної станції Підзамче					
42	Париж // Гандельси	іст. Краківська площа і базар на ній					
43	Песій ринок	іст. дільниця міста в районі вулиць Пекарської та М. туган-Барановського		Podwale			
44	Підвал ля	дільниця середмістя в районі сучасної вулиці Підвальної					
45	Підзамче	дільниця міста під Високим замком				Zamkowe	
46	Погулянка	дільниця в південно-східній частині міста – кінець сучасної вулиці К.Левицького	Pohulanka	Pohulanka, I	Pohulanka		
47	Професорська колонія (колонія)	дільниця міста в районі сучасних вулиць Ніщинського, Ірини Вільде, Міжгірної, Чумацької					
48	Рури	іст. дільниця міста в районі вулиці Кохановського (К.Левицького)					
49	Сагара	Район на околиці Львова біля Брюхович					
50	Сигнівка	дільниця міста між вулицями Городоцькою і Патона					

	Лексикон	Тлумачення Лексикону	Карта 30-х років XX ст.	Довідник 1902 р.	Супровідний журнал 1849 р.	Кадастрова карта 1849 р.	Літографічна карта 1841 р.
51	Сикстівка	іст. діляниця, що належала до Нового Світу, на початку вулиці С.Бандери					
52	Сихів	південно-східна діляниця міста, яка раніше була підльвівським селом					
53	Скнилівка	діляниця міста в районі сучасних вулиць Кульпарківської та Виговського					
54	Снопків	діляниця міста в районі вулиць В.Стуса та тернопільської	Snopków	Snopków, I фільварок	Snopkow	Snopkow	
55	Собещина (Собіщина)	діляниця міста в районі вулиці Барвінських					
56	Софіївка	діляниця міста – територія поблизу церкви св. Софії	Zofjówka	–	Sofiowka	Sofiowka	
57	Францівка	іст. діляниця міста в районі вулиці Гіпсової					
58	Хоружчина (Хорунцизна, Хорущина)	іст. діляниця міста в районі сучасних вулиць Чайковського та Стефаника					
59	Цетнерівка	іст. діляниця міста між Погулянкою та вулицею Личаківською	Cetnerówka	Cetnerówka I		Cetnerówka	Getnerowka
60	Цитадель	діляниця міста, яку формують три пагорби (гори Шембека, Познанська, Каліча)					
61	Чорні вали	іст. діляниця міста – продовження губернаторських валів від Порохової вежі в напрямкові Високого Замку					
62	Штілерівка (Штіллерівка)	іст. діляниця в районі сучасних вулиць Самійленка, Черешневої, Олени Пчілки					

	Лексикон	Тлумачення Лексикону	Карта 30-х років XX ст.	Довідник 1902 р.	Супровідний журнал 1849 р.	Кадастрова карта 1849 р.	Літографічна карта 1841 р.
63	Шуманівка	іст. ділянка міста в районі сучасної Зоо-ветеринарної академії					
64	Яблонівщина	іст. ділянка міста в районі вулиці Шота Руставелі					
65	Ялівець	ділянка міста, що прилягає з одного боку до Личакова та Майорівки, з іншого – до приміського села Кривчиці	Jałowiec	Jałowiec Передмістя за личаківською рогаткою			
	Янівські оболоні	ділянка на Левандівці – у районі вулиць Повітряної, Пілотів, Пропелерної	Błonie Janowskie	Błonie Janowskie, II		Blonia Mühle	

Вікторія Константінова,

директор НДІ Історичної урбаністики, д. і. н.,
професор Бердянського державного педагогічного університету,
e-mail: VNKonst@ukr.net

“НАЦІОНАЛЬНІ ІСТОРІЇ” ПОЛІЕТНІЧНИХ МІСТ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО ФРОНТИРУ ІМПЕРСЬКОГО ПЕРІОДУ

В статті аналізуються як практики написання “національних історій” міст Південної України, коли минуле того чи іншого населеного пункту розглядається під кутом зору певного етносу, із акцентуванням уваги на ролі відповідної етнічної групи в історії міста, так і намагання долати обмеження, викликані таким підходом. Стверджується, що хоча теза про поліетнічність, а то й мультиетнічність “міського простору” Південної України вже давно стала хрестоматійною і застосовується чи не всіма дослідниками, які звертаються до тих чи інших аспектів міської історії регіону, це не означає, що кожен із цих дослідників розглядає Південь як фронтір, а його міста — як “форпости” на цьому фронтірі; тим більше це не означає, що науковці одностайні в сприйнятті міст Півдня як “плавильних тиглів”, що нівелювали національні особливості городян, замінюючи їх іншими ідентичностями.
Ключові слова: фронтір, міська історія, історіографія, Південна Україна.

Підхід до минувшини Південної України як до історії Степового Кордону, фронтиру поступово набуває все більше прибічників. Багато в чому він є розвитком і перенесенням на місцевий ґрунт ідей Фредерика Дж. Тернера про фронтір як про рухливу межу між культурами, на якій формувався новий тип “пластичного” суспільства, що не був ні сумою його складових, ані їхнім повним злиттям у плавильному тиглі¹. Вельми симптоматично, що розмірковуючи над питанням “Якої історії потребує сучасна Україна?”, нині гарвардський професор, а в минулому — південноукраїнський (дніпропетровський) науковець Сергій Плохій схиляється до думки, що це має бути ані національна, ані багатоетнічна історія, але історія, в якій Україна розглядається як кордон не тільки між різними державними утвореннями, але і між різними цивілізаційними і культурними зонами. Причому аргументуючи такий підхід, пан Плохій наводить приклади, що переважно стосуються безпосередньо саме теренів степового півдня України².

Відповідний підхід “сповідується” і редколегією альманаху “Фронтири міста”, концепція якого чітко задекларована В. Грибовським ще у анонсі першого випуску: часопис відштовхується від ідеї Фредерика Дж. Тернера, при цьому не зв’язуючи себе

¹ Тернер, Ф. Дж. (2009). Фронтір в американській історії. Москва: Издательство “Весь мир”, 295-296.

² Плохій, С. (2013). Якої історії потребує сучасна Україна? *Український історичний журнал*, № 3, 4-12.

³ Грибовський, В. Фронтири міста. Available from: <http://ri-urbanhistory.org.ua/projects/39-frontiers>. [Accessed January 1, 2016].

⁴ Див., зокрема: Якубова, Л. (1999). Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. К.: Інститут історії України НАНУ; Карамиш, О. М. (2001). Грецьке Родоканакієвське дівоче училище. *Наукові праці: Збірник*. Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, Т. 10: Історичні науки, 54–57; Терещук, Н. М. (2006). Метрические книги второй половины XIX в. – историко-никова база по изучению истории греческой диаспоры г. Севастополя. *Севастополь: взгляд в прошлое*. Севастополь, 79–85; Шевякова, Д. П. (2006). Греческое население Севастополя в XIX – начале XX в. *Севастополь: взгляд в прошлое*. Севастополь, 106–110; Шевякова, Д. П. (2006). Роль греческого населения Севастополя в возрождении православия в Крыму (к. XVIII – н. XX вв.). *Севастополь: взгляд в прошлое*. Севастополь, 110–116; Herlihy, P. (1979–1980). Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century. *Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* / Ed. by I. Shevchenko and F. Sysyn. Vol. III–IV, part 1, 399–420.

акцентами американської історії, а ставлячи в центр уваги міста степового простору Східної Європи як складного етнокультурного черезсмузжя, що сформувалося за часів колонізації і зберіглося в подальшому³. Концептуально важливо, що часопис свідомо не обмежується висвітленням “фронтирності” якогось одного міста (того ж Дніпропетровська, де він публікується) чи то навіть якогось регіону в рамках нинішніх державних кордонів, тим самим вписуючи історію Південної України (якої зі зрозумілих причин стосується великий відсоток досліджень, вміщених у випусках “Фронтирів міста”, що вже побачили світ) у більш широкий європейський (і не тільки) контекст.

Що ж стосується “міського простору” безпосередньо Південної України, то теза про його поліетнічність, а то й мультиетнічність вже давно стала хрестоматійною і застосовується чи не всіма дослідниками, які звертаються до тих чи інших аспектів міської історії регіону. Але це не означає, що кожен із цих дослідників розглядає Південь як фронтір, а його міста – як “форпости” на цьому фронтірі. Тим більше це не означає, що науковці одностайні в сприйнятті міст Півдня як “плавильних тиглів”, що нівелювали національні особливості городян, замінюючи їх іншими ідентичностями.

Ще за часів Російської імперії була закладена традиція розгляду Півдня як регіону, в якому, при всій його багатоетнічності, провідну роль відігравали російські колонізатори колишнього “Дикого Поля”, яким Південь нібито і має завдячувати за “цивілізацію”. Ця традиція знайшла благодатний ґрунт, “зрошуваний” імперською ж, а пізніше – і радянською системами. Кинута російським президентом В. Путіним у 2014 р. і очікувано підхоплена російськими пропагандистами теза про “Новоросію” є спробою реанімації саме цієї міфологеми.

В історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. простежується чітка тенденція посилення уваги до історії окремих етносів у “міському просторі” регіону, до вивчення внеску тієї чи іншої етнічної спільноти у розвиток окремого міста чи більш широких складових “міського простору” Півдня. На сьогодні ми маємо доволі розлогий список досліджень і археографічних праць, що безпосередньо стосуються внеску багатьох етносів у розвиток південноукраїнських міст. Йдеться, зокрема, про греків⁴, євреїв⁵,

⁵ Zipperstein, Steven J. (1985). *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794–1881*. Stanford: Stanford University Press; Шевченко, В. (2007). Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Актуальні питання всесвітньої та зарубіжної історії: Збірник наукових праць*. Вип. 10. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 168–177; Надибська, С. Б. (2003). Євреї та їх роль у підприємництві міст півдня України наприкінці XIX ст. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*. № 2 (7), 148–154; Белоусова, Л. Г., Волкова, Т. Е. (2002). Евреи Одессы и Юга Украины: конец XVIII – начало XX вв. Одесса: Студия “Негоциант”.

⁶ Самодурова, В. В. (1999). Причорноморські німці. Їх внесок в розвиток м. Одеси та регіону, 1803–1917: Бібліогр. Одеса: Астропринт; Айсфельд, А., Плеська, Е. Г. (2003). Німці Одеси та Одеського регіону: Збірник докладів, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені. Одеса: Астропринт; Плесская-Зебольд, Э. Г. (1999). Одесские немцы. 1803–1920. Одесса, б. и.

⁷ Поляки на півдні України: історія та сьогодення: У 2 т. (2008). Т. 1. Жешов-Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили. (Серія “Україна: історія і сучасність”. Вип. 4).

⁸ Калуст'ян, Л. Х. (1999). Армянская диаспора Одессы. Одесса: Астропринт.

⁹ Lampard, E. (1961, Oct.). American Historians and the Study of Urbanization. *American Historical Review*. LXVII, 50–54, 56, 60.

¹⁰ Warner, Sam B. (1968, October). “If All the World Were Philadelphia: A Scaffolding for Urban History, 1774–1930”. *American Historical Review*. № 74, 26–43.

¹¹ Jansen, Harry (2001). The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History. Oxford-New York: Berg, 46–50.

німців⁶, поляків⁷, меншою мірою – про вірмен⁸. Тут важливу роль зіграли зміни як геополітичної, так і історіографічної ситуації, що мали місце в другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр.

Причини підвищення зацікавленості “національними історіями” Південної України слід шукати як в середині самого регіону, так і за його межами: маємо справу, з одного боку, із цілком зрозумілим прагненням представників певних етносів віддати данину пам'яті своїм предкам, які долучились до розбудови Півдня, вписати їхню історію в місцевий контекст; з іншого боку – із стимулюванням таких досліджень “метрополіями”.

Зрозуміло, що існують також інші фактори, які впливають на рівень зацікавленості у вивченні етнічних аспектів міської історії Півдня, серед яких далеко не останнє місце посідає стан збереженості компактних комплексів джерел з історії представників того чи іншого етносу, а відповідно – і рівень можливостей для відносно швидкого і з найменшими затратами написання наукової роботи, в тому числі – і дисертаційної.

Звичайно, мова не йде про написання “національних історій” міст Півдня як моноетнічних населених пунктів. Натомість маємо справу з тим, що минуле того чи іншого міста розглядається під кутом зору певного етносу, із акцентуванням уваги на ролі відповідної етнічної групи в історії населеного пункту.

Тоді як в багатьох випадках при створенні таких “національних історій” те чи інше південноукраїнське місто розглядається як унікальне (причому часто без належного співвіднесення цієї унікальності з ситуацією в інших містах), стало з'являтися усе більше досліджень, в яких розвиток конкретного міста (а відповідно – і його певної етнічної громади) розглядався з перспективи загального процесу урбанізації.

В цьому аспекті вітчизняні дослідники із великим запізненням торують той шлях, на який їхні “західні” колеги вступили більш ніж півстоліття тому. Достатньо згадати, що поштовхом для виникнення у 1960-х рр. так званої “ нової історичної урбаністики” (“new urban history”) стали праці Еріка Лампарда, який саме і зазначав, що всупереч популярному серед істориків жанру написання міських “біографій” варто вивчати не міста як серії “проблем”, а шукати більш прийнятну теорію, аби визначити характерні ознаки “міського” і “неміського”⁹. Розвиваючи ідеї Лампарда, його послідовники виступали проти “біографічного методу історико-урбаністичного дослідження”, під яким розумілася дослідницька традиція, “при якій великі та малі міста зображуються як одиниці, кожна з яких має свій власний характер і навіть власну волю”. Критикувався підхід, коли наголос робився на унікальності кожного міста, в результаті чого, як зазначав Сем Варнер, “поліція з книгами з історичної урбаністики виглядала як ряд незв'язаних між собою локальних історій”¹⁰. На противагу цьому була висунута концепція, згідно з якою міста — це, перш за все, субсистеми ширших систем¹¹.

Надзвичайно показовим найостаннішим прикладом застосування такої концепції на південноукраїнських теренах, який покликаний вписати історію міст регіону у більш широкий контекст,

є без перебільшення грандіозний проект “Чорне море і його міста-порти, 1774-1914. Розвиток, конвергенції та зв’язки зі світовою економікою”. Він же є вельми цікавим прикладом того, коли при беззаперечній інтернаціональності в проекті доволі чітко проглядає його “національне обличчя”. З огляду на таку і показовість, і грандіозність, і безпрецедентність доцільно зупинитись на “Чорному морі і його містах-портах...” докладніше.

Мета проекту сформульована як дослідження економічного та соціального розвитку міст-портів Чорноморського регіону (під яким розуміється і Приазовський регіон), що сформували єдиний ринок, який у другій половині XIX – на початку XX ст. став чи не найбільшим світовим експортером зерна. Передбачалося, що при розміщенні в центрі уваги Чорного та Азовського морів і їхніх портів, будуть досліджені історія як самих портових міст, так і прибережних та зв’язаних із ними внутрішніх районів, інтеграція ринків та їх взаємозв’язки зі світовою економікою. Причому це мало бути зроблено поза як історичними, так і нинішніми політичними кордонами.

Виходячи з розуміння того факту, що починаючи з кінця XVIII ст. берегова лінія Причорноморського регіону перетворилась на міжнародний ринок, пов’язаний із Середземномор’ям, північними європейськими морями, Атлантичним та Індійським океанами, ініціатор і керівник проекту, професор Іонійського університету Тзеліна Харлафтис (Греція) наголошує, що більш ніж 20 портових міст, які виникли в досліджуваній період на заході, півночі та сході Причорноморського регіону (на сьогоднішній території Болгарії, Румунії, України, Росії, Грузії та Туреччини), стали центрами тяжіння економічної імміграції зі всієї Центральної та Південно-Східної Європи, а “основними агентами економічної інтеграції виявилися мобільні групи так званих людей класичної діаспори, як от греки, євреї і вірмени, а також інших центрально-європейських груп”; саме ці мобільні підприємницькі групи взяли під свій контроль мореплавство, зовнішню торгівлю, а відповідно – і зв’язки зі світовою економікою¹².

Отже, має місце “замах” на тематику, що за грандіозністю задуму може бути співставлена з броделівськими студіями, присвяченими Середземномор’ю. Звичайно, вітчизняна практика “дисертаціописання” має приклади захисту і з більш грандіозних проблем. Втім, тут – ситуація принципово інша.

Адже реалізацією проекту “Чорне море і його міста-порти, 1774-1914. Розвиток, конвергенції та зв’язки зі світовою економікою” займаються одразу 6 наукових груп, які концентруються навколо 6 грецьких університетів і дослідницьких центрів, якими виступають: Іонійський університет у Корфу, Інститут середземноморських досліджень на Криті, Національний дослідницький фонд у Афінах, Критський університет, Фессалійський університет у Волосі та Егейський університет у Хіосі. Представники саме цих інституцій складають ядро проекту, до якого в цілому залучено близько 100 осіб із 11 університетів і дослідницьких центрів Греції і 19 університетів та дослідницьких центрів Туреччини, Болгарії, Румунії, Молдови, України, Росії, Грузії, Італії, Норвегії

¹² The Project. Available from: <http://blacksea.gr/en/project/>. [Accessed January 1, 2016].

та США. Причому проект (як до речі, і сама історична урбаністика) є міждисциплінарним. При його виконанні використовуються як історичні методи, так і методи з арсеналу географії, економіки, політичних наук, соціології, релігієзнавства, антропології, містобудування та архітектури.

Загалом проектом охоплена історія наступних міст: Одеса, Миколаїв, Ніжин, Херсон, Севастополь, Євпаторія, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Ростов-на-Дону, Новоросійськ, Батумі, Стамбул, Трапезунд, Самсун, Сіноп, Гіресун, Варна, Бургас, Констанца, Браїла, Галац.

Як бачимо, 9 з 24 міст розташовані на території Південної України. Із загального контексту, звичайно ж, вибивається Ніжин, який єдиний з перелічених 24 населених пунктів навіть за великого бажання не має підстав бути названим містом-портом. Втім, не слід забувати, що саме Ніжин відіграв неабияку роль в історії греків на теренах України імперських часів. Яким чином дослідження історії цього міста прив'язується до проекту “Чорне море і його міста-порти, 1774-1914. Розвиток, конвергенції та зв'язки зі світовою економікою”, доволі прозоро видно вже з теми “Теорія соціальної мережі як інструмент для пояснення розвитку “портових міст” (на прикладі Ніжина)”, з якою на першій конференції проекту (“Економічний і соціальний розвиток міст-портів Північного Причорномор'я в кінці XVIII – на початку XX ст.”) виступив Іоанніс Каррас з Іонійського університету в Корфу.

Проект передбачає чотири стадії реалізації.

Перша стадія включала евристичну роботу з виявлення і фіксації неопублікованих і опублікованих джерел з історії кожного міста-порту і Причорноморського регіону в цілому, їхніх зв'язків із ринками Середземномор'я та Атлантики.

На другій стадії здійснювались обробка зібраних матеріалів, написання по кожному місту-порту близько 100 статей-шаблонів, кожна з яких стосується чітко визначеного аспекту в рамках наступних тематичних блоків: управління; міський ландшафт і географія; порт; культура та громади; економіка та інфраструктура; статистичні дані. Ці статті-шаблони сформували базу даних на кшталт електронної енциклопедії. Зараз триває робота над тим, аби статті-шаблони на сайті проекту були подані в англійській мові, плюс мовою, визначеною базовою для матеріалів, що стосуються того чи іншого морського регіону в рамках Причорномор'я (загалом таких регіонів (“головних портових систем”) спочатку було виокремлено шість, а згодом їх кількість скоротилась до п'яти). Всі бази даних систематизовані відносно: 1) кожного міста-порту; 2) кожного з п'яти морських регіонів; 3) зв'язків із портовими містами Середземного моря і Атлантики.

Третя стадія проекту включала в себе проведення низки дослідницьких воркшопів і конференцій, які мали на меті як координацію роботи різних груп науковців, так і підбиття проміжних підсумків.

Нарешті, четверта стадія, яка наразі триває попри офіційне завершення проекту, передбачає створення комплексу “наукової продукції”, який включатиме, крім безпосередньо інтерактивного

веб-сайту “Міста-порти Чорного моря”, і бази даних з тією ж назвою, тринадцятитомник (!) колективних праць та індивідуальних монографій, об’єднаних у загальну “Black Sea History series”.

Вельми показово, що на сайті проекту від початку чітко артикулювалась як одне з його завдань інтернаціоналізація грецьких історичних досліджень за рахунок подолання складностей у зв’язках із університетами та дослідницькими інституціями причорноморських країн, спричинених у тому числі і недостатнім опануванням національних мов. Проект мав на меті і налагодження співпраці грецьких університетів і дослідницьких інституцій із країнами Східної Європи, які належать до Причорноморського регіону, причому спеціально зазначалося, що “Греція має відносну перевагу в порівнянні з іншими країнами ЄС у її тісних зв’язках і відносинах із цією частиною світу з історичних причин”. Кінцевою метою проекту заявлена трансформація деяких історичних факультетів (кафедр) грецьких університетів на центри продукування міждисциплінарних знань у співпраці з університетами та дослідницькими інституціями сусідніх країн Східної Європи¹³. У цьому ж контексті заслуговує на увагу і така наведена на сайті аргументація щодо актуальності проекту: до недавнього часу доступ до архівів регіону був не те що важким, але майже неможливим через наявність тут різних політичних утворень, різних мов і домінування в Причорномор’ї Радянського Союзу¹⁴.

Аби наведені вище моменти були зрозумілішими, не зайве згадати, що проект “Чорне море і його міста-порти, 1774-1914. Розвиток, конвергенції та зв’язки зі світовою економікою” фінансувався Європейським Союзом і Міністерством освіти Греції.

“Національне обличчя” цього проекту проглядає і в тому, що він має передісторію (принаймні, на теренах України) у суто “грецьких проектах”¹⁵, ініційованих професором Тзеліною Харлафтис. І до його реалізації попервах планувалось залучити з українського боку саме дослідників історії греків.

Вельми симптоматично, що на тлі загальної тенденції прагнення написання інших “національних історій” міст Півдня особняком стоїть ситуація із вивченням ролі самого українства у розбудові “міського простору” південноукраїнського регіону.

Південна Україна в історіографічній традиції чітко асоціюється з полікультурним, поліконфесійним регіоном, який упродовж і імперського, і радянського періодів зазнав чи не найбільшої русифікації. І найнаочніше це проявилось у “міському просторі”: наприкінці XIX ст. у містах Катеринославщини українців було тільки 27,04 %, Таврійської губернії – 10,40 %, Херсонщини – 17,22 %, тоді як у цілому в губернському населенні їхня частка становила відповідно 68,90 %, 42,20 %, 53,48 %. Безпосередньо ж у містах Катеринославської губернії українці за чисельністю поступалися росіянам, Херсонської – росіянам та євреям, а Таврійської – росіянам, татарам та євреям. Така ситуація мала вельми драматичний вплив чи не на всі аспекти взаємин міста та села (яке за етнічним складом населення здебільше залишалось українським), а отже – і в цілому на історію регіону. Низький рівень включеності українців у заселення міст і в несільськогосподарську працю, яка є однією з

¹³ Methodology. Available from: <http://blacksea.gr/methodology/>. [Accessed October 8, 2013].

¹⁴ The Project. Available from: <http://blacksea.gr/en/project/>. [Accessed January 1, 2016].

¹⁵ Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор’ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. (2012). К.: Інститут історії України НАН України.

ознак міського образу життя, можна розглядати як вияв, і в той же час причину того, що місто чи не в кожному аспекті свого існування, попри наявність цілої низки каналів зв'язків, все ж таки великою мірою залишалося “відгородженим” від села. Втім, питання про те, наскільки значущим було це “відгородження”, наскільки “чужим” було місто Південної України в сприйнятті як сільського населення регіону, так і безпосередньо городян-українців, все ще залишається не достатньо з'ясованим.

Значущість проблемності взаємин українства з містом (в тому числі – і містом південноукраїнським) зумовила те, що відповідна тематика не залишилась поза увагою науковців.

З того факту, що відсоток українців у містах Півдня був низьким, Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Турченко роблять висновок, що українці не спромоглися належним чином інтегруватися в міське населення; в результаті урбанізація в регіоні відбувалася за їхньої мінімальної участі¹⁶.

Як зазначає перший із названих дослідників, бездержавне становище призвело до поглиблення соціокультурного розколу між адміністративно-промисловим містом, де українці становили меншість, і українським селом. Місто було вороже українському селу і селяни неохоче пов'язували з ним майбутнє; вони “законсервувалися” у рідному селі¹⁷.

Утім, такий висновок можна прийняти лише з уточненням, що під містом мається на увазі не населений пункт з відповідним адміністративним статусом, а “істинне місто” в розумінні В. П. Семенова-Тян-Шанського, оскільки процеси, що відбувались у промислових селищах, підпадають саме під ці характеристики. У той же час населення маленьких міст у своєму складі мало значно більший відсоток українців.

Вивчаючи історичні витоки феномена регіоналізму і національної ідентичності в Україні, Л. Нагорна зазначає, що в дореволюційний період на півдні та сході України був закладений фундамент для формування багатонаціонального (а по суті безнаціонального) промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від традицій і нівелювання особистості; міста ставали осередками російських впливів і російської, у своїй основі, культури, оскільки робоча сила в промисловості формувалася переважно за рахунок “зайшлих” робітників-неукраїнців. Українцям же були притаманні прив'язаність до землі і відразу до життя в урбанізованому середовищі, тож українські родини охочіше виїжджали на необжиті землі, аніж поповнювали лави робітників заснованих поруч з їхніми оселями заводів¹⁸. До схожих висновків доходить і І. В. Довжук, пишучи, що українці не дуже хотіли працювати на шахтах, тому там і в металургії Донбасу більшість робітників була вихідцями з Росії; невеличким був прошарок українців і серед підприємців – власників цих виробництв; українці ж прагнули працювати на землі¹⁹.

Відповідна особливість у територіальному розміщенні українців-мігрантів до Південної України відзначена Я. В. Бойком, який пише, що у процесі заселення регіону українці віддавали перевагу сільській місцевості, тоді як росіяни брали активну участь

¹⁶ Турченко, Ф. Г., Турченко, Г. Ф. (2003). Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. К.: Генеза, 40–43.

¹⁷ Турченко, Ф. Г. (2009). [Рец.]: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 637 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, вип. XXVII, 397.

¹⁸ Нагорна, Л. (2007). Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Випуск 1. К.: Ін-т історії НАН України, 117.

¹⁹ Довжук, І. В. (2009). Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 256.

²⁰ Бойко, Я. В. (2009).

Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'янських етносів у Північному Причорномор'ї (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, вип. XXVII, 49-51, 53.

²¹ Гуменюк, А. О. (1993).

Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Вітчизняна історія”. Київ, 13.

²² Herlihy, Patricia. (1981).

Ukrainian Cities in the Nineteenth Century. *Rethinking Ukrainian History*. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 135.

²³ Каппелер, А. (2005). Росія

як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 304.

у заселенні та розбудові міст. Причину такої ситуації черкаський дослідник вбачає у тому, що українське селянство у своїй діяльності тривалий час віддавало перевагу землеробству, скотарству та супутнім промислам²⁰.

Зауважимо, що ситуація з роллю українців у складі міського населення на півдні України не була унікальною. Тенденції “відставання” рівня урбанізованості українців мали місце і в інших регіонах України, і в цілому в імперії. Досліджуючи етнічний склад населення міст Правобережної України другої половини XIX ст., А. О. Гуменюк дійшов висновку, що інтернаціоналізація міст регіону, який його цікавив, проходила швидше, ніж зростання ролі українства в суспільному і культурному житті цих поселень, а тому міські центри, особливо великі і середні, за своїм культурно-національним змістом залишалися переважно чужими для широкої позаміської округи. При цьому Анатолій Олексійович зауважує, що офіційна статистика все ж давала занижені дані про чисельність українців у містах: просування до вищих і середніх страт суспільства для представників корінної нації було пов'язане з втратою національної ідентичності, а тому при переписах частина городян-українців записувалася росіянами²¹ (між іншим, подібна тенденція досить чітко простежується і на південноукраїнських матеріалах). Розглядаючи причини слабкої участі українців в урбанізації Патріція Герлігі пише про два головні чинники: 1) українці мали переважно сільську ментальність, міцно трималися за землю і при аграрному перенаселенні йшли скоріше на нові землі, а не в міста; 2) російський імперський уряд волів заселяти українські міста росіянами, а не українцями²².

Що ж стосується загальноімперської картини, то, за підрахунками, наведеними Андреасом Каппелером, у 1897 р. у цілому по імперії за ступенем урбанізації (5,61 %) українці пропустили вперед євреїв (49,42 %), таджиків (29,50 %), німців (23,38 %), вірмен (23,25 %), сартів (21,06 %), поляків (18,35 %), греків (17,99 %), латишів (16,05 %), росіян (15,85 %), естонців (13,92 %), узбеків (12,63 %), татар та азербайджанців (11,29 %), грузинів (9,41 %), болгар (8,32 %), румунів (5,72 %), при цьому випередивши литовців, білорусів, гірські народи Кавказу, якутів, карелів, казахів, башкирів, етноси Середнього Поволжя, бурятів, калмиків, тунгусів і чукчів²³.

Тож, на нашу думку, коріння “складності взаємин” українців із містом на півдні України не варто шукати виключно в специфіці ситуації, що мала місце в самому регіоні. Не можна їх зводити і до однієї-двох причин – тут мав місце складний комплекс чинників, який, крім тієї самої селянської ментальності українців, їхньої природної тяги до праці на землі, характеру державної політики, включав економічні кон'юнктури, конкуренцію з боку мігрантів-неукраїнців, рівень підготовленості українського населення до виконання кваліфікованої праці на промислових підприємствах тощо. Що ж до безпосередньо специфіки Південної України, то вона наочно виявилася в тому, що станом на 1897 р. тут частка українців у міському населенні (17,53 %) була майже вдвічі меншою, ніж у підросійській Україні в цілому (30,35 %) і це при тому,

що частка українців у загальногубернському населенні на Півдні (56,07 %) не різнилася так різночудно від показників у інших регіонах України і середнього показника у дев'яти українських губерніях (73,43 %). Одну з головних причин такої ситуації варто вбачати в тому, що самі міста в Південній Україні значною мірою носили привнесений характер (між іншим, як була привнесеною сюди і важка промисловість, що складала економічну основу існування промислових селищ), і з часу свого офіційного створення виконували функції форпостів імперської політики в регіоні, який до того знав інші порядки і уклад життя. Сприйняття південним українським селянством міста як “чужого” не зникло і після 1905 р., попри те, що, як зазначають автори монографії “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX – 1921 р.)”, в умовах Столипінської реформи відбувалась інтенсивна міграція українців регіону в промислові центри²⁴. Досить потужно проявилось таке ставлення південноукраїнського селянства до міста як до “чужого” в “махновському” русі в роки визвольних змагань²⁵.

Аналіз історіографічного доробку дозволяє констатувати, що до останнього часу науковці у своїх розмірковуваннях і висновках щодо ролі українства у міському житті Півдня спиралися переважно на статистичні джерела. При цьому безпосередньо питання сприйняття українством “неукраїнського міського простору” регіону, попри свою беззаперечну значущість, залишалося на маргінесі наукових зацікавлень. Це зумовлене, зокрема, невирішеністю завдання формування репрезентативної джерельної бази, яка б включала як писемні, так і усноісторичні джерела.

Тож не так давно ми реалізували проект “Образи міст Півдня очима українського населення: специфіка сприйняття українством “неукраїнського міського простору” регіону 1861 – 1933 рр. (за матеріалами усноісторичних експедицій і писемних джерел)”. Важливим кроком на шляху розширення джерельної бази стали підготовка та публікація археографічного видання “Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям)”²⁶. Адже серед 164 старожилів регіону, інтерв'ю яких уміщені у цій книзі, самоідентифікувались як українці 66,46 %, тоді як болгарами назвалися 15,24 %, росіянами – 3,05 %, греками – 1,83 %, білорусами – 1,22 %. При цьому 10,98 % респондентів не назвали своєї національності, а 1,22 % (тобто двоє старожилів) дали такі відповіді: “Батько в мене українець, а мама гречанка. [...] Я хочу стати гречанкою” і “Українка, а батько росіянин. Не знаю, як воно будить”.

Наприкінці хотілося б звернути увагу, що на “національні історії” поліетнічних міст Півдня можна подивитись і під кутом зору, свого часу запропонованим Луїсом Віртом. Розглядаючи гетерогенність населення як необхідну і розпізнавальну ознаку урбанізму, Вірт зазначив, що місто демонструє такий тип і таку ступінь гетерогенності, яку не можна повною мірою пояснити законом великих чисел та адекватно представити за допомогою кривої нормального розподілу, тобто ми маємо справу не просто з прямою залежністю рівня відмінностей від чисельності мешкан-

²⁴ Турченко, Ф. Г., Турченко, Г. Ф. (2003). Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. К.: Генеза, 46.

²⁵ Чоп, В. М., Лиман, І. І. (2007). “Вольный Бердянск”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). Запоріжжя: РА “Тандем-У”.

²⁶ Константинова, В. М. (2012). Селяни і місто: феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (матеріали історико-археографічних експедицій Північним Приазов'ям). Київ.

ців того чи іншого населеного пункту. Оскільки населення міста не забезпечує власного відтворення, воно рекрутує мігрантів з інших міст, з сільської місцевості своєї держави і з інших країн. Тим самим історично місто було плавильним котлом народів і культур, створюючи сприятливий ґрунт для виникнення нових “біологічних і культурних гібридів”; воно не лише зазнавало індивідуальних відмінностей, але й заохочувало їх; воно збирало звідусіль людей постільки, оскільки вони різнились і тим самим були корисні один одному, а не на основі їхньої гомогенності і схожості їх мислення²⁷.

Вже проглядають певні ознаки того, що як практика написання “національних історій” міст Південної України, так і намагання долати обмеження, викликані таким підходом, знайдуть своє вельми цікаве і великою мірою несподіване продовження та розвиток як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. Потужним стимулом для цього служать у тому числі і ті геополітичні зміни останніх двох років, у центрі яких знаходиться саме південноукраїнський регіон з його Кримом і Донбасом.

²⁷ Вирт, Л. (2005). Избранные работы по социологии. Сборник переводов. Москва: ИНИОН, 102.

REFERENCES

- Aisfeld A., Pleska E.H. (2003). Nimtsi Odesy ta Odeskoho rehionu: Zbirnyk dokladiv, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Hettinheni. Odesa: Astropynt.
- Belousova L.G., Volkova T.E. (2002). Evrei Odessy i Juga Ukrainy: konec XVIII – nachalo XX vv. Odessa: Studija “Negociant”.
- Boiko Ia.V. (2009). Rozselennia pereselentsiv ta rozmishchennia predstavnykiv skhidnoslov’ianskykh etnosiv u Pivnichnomu Prychornomor’i (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia: ZNU, vyp. XXVII.
- Chop V.M., Lyman I.I. (2007). “Volnyi Berdiansk”: misto v period anarkhistskoho sotsialnoho eksperymentu (1918 – 1921 roky). Zaporizhzhia: RA “Tandem-U”.
- Dovzhuk I.V. (2009). Industrialnyi Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Naddnyprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalia, s. 256.
- Herlihy Patricia. (1981). Ukrainian Cities in the Nineteenth Century. *Rethinking Ukrainian History*. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, p. 135.
- Herlihy P. (1979-1980). Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century. *Harvard Ukrainian Studies. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* / Ed. by I. Shevchenko and F. Sysyn. Vol. III-IV, part 1. p. 399-420.
- Hretske pidpriemnytstvo i torhivlia u Pivnichnomu Prychornomor’i XVIII-XIX st. Zbirnyk naukovykh statei. (2012). K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Hrybovskiy V. (11.01.2016). Frontyry mista (elektronnyi resurs) retrieved from Sait Naukovo-doslidnoho Instytutu istorychnoi urbanistyky: <http://ri-urbanhistory.org.ua/projects/39-frontiers>
- Humeniuk A.O. (1993). Mista Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XIX st.: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 “Vitchyzniana istoriia”. Kyiv, s. 13.
- Iakubova L. (1999). Mariupolski hreky (etnichna istoriia): 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st. K.: Instytut istorii Ukrainy NANU.

Jansen, Harry (2001). *The Construction of an Urban Past. Narrative and System in Urban History*. Oxford-New York: Berg, p. 46-50.

Kalust'jan L.H. (1999). *Armjanskaja diaspora Odessa*. Odessa: Astroprint.

Kappeler A. (2005). *Rosiiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainського Katolytskoho Universytetu, s. 304.

Karamysh O.M. (2001). *Hretske Rodokanakiievske divoche uchylyshche. Naukovi pratsi: Zbirnyk*. Mykolaiv: Vyd-vo MF NAUKMA, T. 10: *Istorychni nauky*, s. 54-57.

Konstantinova V.M. (2012). *Seliany i misto: fenomen spryiniattia urbanizatsiinykh protsesiv u selianskii tradytsii (materialy istoryko-arkheohrafichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazov'iam)*. Kyiv.

Lampard E. (1961, Oct.) *American Historians and the Study of Urbanization. American Historical Review*. LXVII, p. 50-54, 56, 60.

Methodology. Available from: <http://blacksea.gr/methodology/>. [Accessed October 8, 2013].

Nadybska S.B. (2003). *Yevrei ta yikh rol u pidpriemnytstvi mist pivdnia Ukrainy naprykintsi XIX st. Naukovi visnyk Odeskoho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu*. № 2 (7).

Nahorna L. (2007). *Fenomen rehionalizmu i natsionalna identychnist v Ukraini: istorychni vytohy. Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei. Vypusk 1. K.: In-t istorii NAN Ukrainy*.

Plesskaja-Zebol'd Je.G. (1999). *Odesskie nemcy. 1803-1920*. Odessa, b. i.

Plokhii S. (2013). *Yakoi istorii potrebuie suchasna Ukraina? Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 3, s. 4-12.

Poliaky na pivdni Ukrainy: istoriia ta sohodennia: U 2 t. (2008). T. 1. *Zheshov-Kyiv-Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly. (Seriiia "Ukraina: istoriia i suchasnist". Vyp. 4)*.

Samodurova V.V. (1999). *Prychornomorski nimtsi. Yikh vnesok v rozvytok m. Odesy ta rehionu, 1803-1917: Bibliohr*. Odesa: Astroprynt.

Shevchenko V. (2007). *Uchast odeskykh bankiriv yevreiskoho pokhodzhennia u sotsialnii dobrochynnosti (dr. pol. XIX – poch. XX st.). Aktualni pytannia vsesvitnoi ta zarubizhnoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 10. Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina*, s. 168-177.

Shevjakova D.P. (2006). *Grecheskoe naselenie Sevastopolja v XIX – nachale XX v. Sevastopol': vzgljad v proshloe. Sevastopol'*.

Shevjakova D.P. (2006). *Rol' grecheskogo naselenija Sevastopolja v vozrozhdenii pravoslavija v Krymu (k. XVIII – n. XX vv.). Sevastopol': vzgljad v proshloe. Sevastopol'*.

Tereshhuk N.M. (2006). *Metricheskie knigi vtoroj poloviny XIX v. – istochnikovaja baza po izucheniju istorii grecheskoj diaspory g. Sevastopolja. Sevastopol': Vzgljad v proshloe*.

Terner F. Dzh. (2009). *Frontir v amerikanskoj istorii*. Moskva: Izdatel'stvo "Ves' mir".

The Project (електронний ресурс) retrieved 11.01.2016 from Black Sea Port-cities, 1780s-1910 Web Site: <http://blacksea.gr/en/project/>

Turchenko F.H. (2009). [Rets.]: Prysiazhniuk Iu. *Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. — Cherkasy: Vertykal, 2007. — 637 s. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia: ZNU, vyp. XXVII*.

Turchenko F.H., Turchenko H.F. (2003). *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.): Istorychni narysy*. K.: Heneza.

Virt L. (2005). *Izbrannye raboty po sociologii. Sbornik perevodov*. Moskva: INION.

Warner Sam B. (1968, October). "If All the World Were Philadelphia: A Scaffolding for Urban History, 1774-1930". *American Historical Review*. № 74, p. 26-43.

Zipperstein Steven J. (1985) *The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794-1881*. Stanford: Stanford University Press.

Константинова Виктория

«НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИСТОРИИ» ПОЛИЭТНИЧЕСКИХ ГОРОДОВ ЮЖНОУКРАИНСКОГО ФРОНТИРА ИМПЕРСКОГО ПЕРИОДА

В статье анализируются как практики написания "национальных историй" городов Южной Украины, когда прошлое того или иного населенного пункта рассматривается под углом зрения определенного этноса, с акцентированием внимания на роли соответствующей этнической группы в истории города, так и попытки преодолеть ограничения, вызванные таким подходом. Утверждается, что хотя тезис о полиэтничности, а то и мультиэтничности "городского пространства" Южной Украины уже давно стал хрестоматийным и применяется чуть ли не всеми исследователями, обращающимися к тем или иным аспектам городской истории региона, это не значит, что каждый из этих исследователей рассматривает юг как фронтир, а города – как "форпосты" на этом фронтире; тем более это не означает, что ученые единодушны в восприятии городов Юга как "плавильных тиглей", нивелировавших национальные особенности горожан, заменяя их другими идентичностями.

Ключевые слова: фронтир, городская история, историография, Южная Украина.

Konstantinova Victoria

"NATIONAL HISTORIES" OF MULTIETHNIC CITIES OF THE SOUTHERN UKRAINIAN FRONTIER AT THE IMPERIAL PERIOD

The article examines practices of writing "national histories" of cities of the Southern Ukraine, when the past of a settlement is considered from the perspective of a particular ethnic group, with emphasis on the role of this group in the history of the town (city). At the same time, the attention is paid to attempts of overcoming the limitations caused by this "national" approach. It is argues that although the thesis about multi-ethnicity of the "urban space" of the Southern Ukraine has long been axiomatic and was applied by almost all researchers who studied different aspects of urban history of the region, it does not mean that each of these researchers considered the Southern Ukraine as a frontier, and towns (cities) of the region – as "outposts" of this frontier; moreover it does not mean that researchers are unanimous in their perception of the cities of the South as the "melting pots", which leveled the national characteristics of the townspeople, changing them by other identities.

Keywords: frontier, urban history, historiography, Southern Ukraine.

З

УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ
ЛАВИ

УДК: 929Соловійов(477.72)«18»

Валерія Кібець,

бакалавр історії,
студентка 5 курсу Херсонського державного університету,
факультет психології, історії та соціології,
e-mail: lera.kibets@yandex.ua

ЛЕОНІД СОЛОВІЙОВ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ХЕРСОНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Перед сучасною українською історичною наукою стоїть багато завдань, які потребують наукового вирішення. Серед них вивчення життя і діяльності видатних особистостей та історії окремих регіонів України займають не останнє місце. Стаття є спробою показати особливості дореволюційного минулого міста Херсона з позиції корінного жителя і мемуариста Л. П. Соловійова.

Ключові слова: мемуари, краєзнавець, історичне минуле, місто Херсон, історичні джерела.

Перед сучасною українською історичною наукою стоїть багато завдань. Серед них вивчення життя і діяльності видатних особистостей та історії окремих регіонів України займають не останнє місце. На сьогодні важливим завданням є переосмислити роль особи в історії, вивчити неординарні особистості, наповнити історичний процес живими, діючими людьми, зробити його антропоцентричним. Необхідно не лише відродити забуті імена, але й визначити належне кожному місцю в історії України. Ця стаття є спробою показати особливості дореволюційного минулого міста Херсона з позиції корінного жителя і мемуариста Л. П. Соловійова.

Цивілізованість народу визначається не тільки економічними факторами, а й рядом духовних чинників. Один із них – збереження народної пам'яті та відтворення історії власної місцевості. Яскравим прикладом намагання зберегти і донести до наступних поколінь історію рідного міста, показати його особливості є спогади корінного херсонця, інженера Л. П. Соловійова.

Соловійов Леонід Петрович народився 29 серпня 1909 року у м. Херсоні, в сім'ї службовця Херсонського морського торгового порту¹. В 1916 році вступив до Першої чоловічої гімназії міста (нині багатопрофільна гімназія № 20 ім. Бориса Лавренюва), куди брали дітей переважно із заможних родин. Навчання було платним. Для вступу необхідно було вміти читати, писати, знати початки арифметики та здати окремий екзамен з предмету “Закон Божий”. Навчання в гімназії продовжувалось 8 років. Проте до цього потрібно було пройти перший клас підготовки та один рік

¹ Державний архів Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), ф. Р-944, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 16–18.

³ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

⁴ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 9, арк. 1.

⁵ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 5, арк. 38–39.

⁶ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 6, арк. 20–26.

навчання вдома або в приватній школі. В Херсоні – це, наприклад, школа В. А. Слесаревої². Таким чином, на отримання середньої освіти необхідно було 10 років.

Суворими і в деякій мірі пуританськими були правила поведінки для всіх гімназистів. На суворості і навіть жорстокості керівників гімназії наголошує і сам автор мемуарів. Він ставиться до цього зневажливо і висміює практику дореволюційної освіти³.

В автобіографії Леоніда Петровича знаходимо лише загальні відомості про його особу. Батько працював в Управлінні робіт Херсонського порту, про професію матері не сказано жодного слова. Батько, за словами самого Леоніда Петровича, народився в селі і довгий час там проживав⁴.

В 1923 році Леонід Соловйов вступив до Херсонської будівельної професійної школи, яку успішно закінчив в 1925 році за спеціальністю будівельник-десятник. Під час навчання він проходив виробничу практику в Херсонському порту, куди після закінчення школи влаштувався на роботу. Це було не перше знайомство Соловйова з портом, оскільки його батько працював в Управлінні Херсонського порту. Він неодноразово брав допитливого сина до себе на роботу, хоча й не хотів, щоб той успадкував його спеціальність через небезпечність і важкість своєї роботи. Але вийшло інакше: “Стать строителем водных путей меня заставила не только наследственность отца, но и любовь с детства к воде, и пароходным судам”, – згадує автор в своїх мемуарах⁵.

В травні 1925 року Л. П. Соловйов був прийнятий на роботу десятником в будівельну групу порту. Взимку перейшов в технічну частину порту, де працював техніком-кресляром. Саме ця посада вимагала стикатись з технічним архівом порту, ознайомлення з історичними матеріалами з питань будівництва порту. Здобуті знання з цих питань були використані в подальшій роботі з історії рідного міста⁶.

В 1932 році Леонід Соловйов закінчив Ростовський політехнікум водних шляхів сполучення, отримавши диплом гідротехніка морського транспорту I розряду. Паралельно навчався на заочному відділенні Ленінградського інституту інженерів водного транспорту (5 курсів).

Після закінчення технічного навчального закладу Л. П. Соловйов як молодший спеціаліст-портовик був направлений в Херсонський порт на постійну роботу.

Протягом 1931–1939 років Л. П. Соловйов був членом ВЛКСМ, а в 1939 році вступає до лав Комуністичної партії. В цей час Леонід Петрович продовжує працювати в порту. Паралельно вивчає історію міста та порту, займається філокартією.

Під час Другої світової війни, у 1941 році Л. П. Соловйов був мобілізований на фронт. Відомості з цього періоду його життя відсутні. Очевидно, це можна пояснити тим, що основною метою своїх мемуарів автор вважав залишити багатий матеріал з історії становлення, будівництва і роботи Херсонського морського порту. Оскільки присвятив майже все життя цій професії і був нерозривно пов'язаний із діяльністю порту. Можливо, як учасник Другої світової війни, і людина, яка немало бачила і чула, Л. П. Соловйов

⁷ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁸ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁹ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 2–4.

¹⁰ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 7–13.

не хотів брехати, а сказати правду не міг. Оскільки він писав мемуари ще в часи Леоніда Брежнєва, і не хотів ризикувати. Достовірно відомо, що службу в Збройних силах Л. П. Соловйов закінчив зі званням інженер-майора Воєнно-морських сил. В листопаді 1947 року він повернувся до Херсону⁷.

В мемуарах Л. П. Соловйова докладно описано місто Херсон в дореволюційний час, показано його особливості та надано докладну характеристику місцевості і архітектурним пам'яткам міста.

Дореволюційний Херсон мав ряд своїх особливостей. Це було невелике, тихе, спокійне, провінційне місто, яке вело розмірене життя. Сам Л. П. Соловйов свідомо пам'ятає місто з 1914 року. Тому особливо корисними є порівняння дореволюційного, хоч і вже воєнного, і радянського Херсона⁸.

Більшість херсонців складали купці, чиновники, дрібні підприємці та торговці. Робітники становили меншість, жили переважно на околицях і мали своє господарство. Це було типовим і традиційним проявом їх звичного укладу життя.

Назви всіх вулиць в місті до 1920 року мали найменування в честь видатних діячів – Ганібалівська, Потьомкінська, Суворовська; інші в пам'ять адміністраторів і осіб, які працювали на користь Херсона – Говардовська, Воронцовська і Ришельєвська; окремі несли в собі релігійний характер – Соборна, Богородицька, Преображенська. Сам Л. П. Соловйов знав відомих осіб свого міста, був знайомий з історією і тим внеском, який вони зробили для його розвитку. Звичайно, він не каже про це прямо. Проте чітко можна помітити, що на думку Л.П. Соловйова, назва вулиці Говардовська була значно краща, ніж Червоно-Армійська, а вулиця Соборна більше відображала характер міста, ніж Ленінська. Місто поєднувалось із форштадтами мостами, які носили назву Панкрат'євського і Клушинського⁹.

Дореволюційна топоніміка Херсона створювала неповторне історичне середовище. Дослідження топоніміки певного краю України має суттєве значення, яке полягає, серед іншого, в розширенні відомостей про історію краю, про особливості регіональної мовотворчості, в необхідності нормування, систематизації власних назв, створенні карт, покажчиків тощо. Назви околиць, районів та вулиць були органічно пов'язані з найважливішими подіями та іменами історії Херсона.

Дореволюційний Херсон був полірелігійним містом, Л. П. Соловйов надає детальну характеристику соборам, церквам, які розташовувались в місті. Зокрема, місто налічувало три собори, 16 церков, один костіол, одну лютеранську кірху, 7 синагог, декілька будинків для молитов¹⁰. Це він вважає нормальним і природним для полірелігійного Херсона.

Загалом, культурний спадок дореволюційного міста невеликий. Культурно-просвітницьких закладів в Херсоні було небагато. Зокрема, в 1830 році був заснований театр. Дворянство Херсона придбало приміщення на вул. Потьомкінській і облаштували під театр. Це була непристосована для таких потреб дерев'яна будівля. На сцені театру виступав відомий актор М. С. Щепкін. В 1874, 1875 і 1885 роках на сцені театру виступав український драматург,

¹¹ Коротецький, А. (2004) *Летопись Херсона*. Херсон: Штрих, 93.

¹² Коротецький, А. (2004) *Летопись Херсона*. Херсон: Штрих, 89.

¹³ Держархів Херсонської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 2, арк. 19–21.

¹⁴ Скороход, А. (2008) *Херсон: вчера и сегодня*. Херсон: Наддніпряночка, 95.

режисер, актор М. Л. Кропивницький. Його режисерська діяльність почалась постановкою в Херсоні п'єси І. П. Котляревського “Наталка-Полтавка”¹¹. Автор мемуарів дуже добре усвідомлював роль культури, яку вважав невід’ємною частиною розвитку міста.

Галузь освіти дореволюційного Херсона почала активно розвиватись лише в середині XIX століття. В родинях заможних купців, духовенства навчання в основному відбувалось в домашніх умовах: хлопчики отримували початкову освіту для вступу в повітові навчальні заклади, а для дівчат освіта обмежувалась домашніми вчителями. Велику роль для розвитку освіти в Херсоні другої половини XIX століття зіграли земства, в діяльності яких, освіта була одним з пріоритетів. Всього наприкінці XIX століття в місті було близько 45 навчальних закладів. На початку XX століття їх кількість зросла, адже з міського бюджету на освіту стали виділяти більше коштів. Проте, як зазначає Л. П. Соловйов, головним недоліком розвитку освіти залишалась відсутність вищих навчальних закладів.

Великі проблеми були і з медициною міста, зокрема в кінці XIX століття її розвиток був на дуже низькому рівні. В губернії один лікар приходився на 12,8 тисяч жителів¹². Через це різні епідемії і відсутність будь-якого лікування призводили до значної кількості смертності серед населення. На початку XX століття ситуація трохи покращилась. В місті, за словами Л.П.Соловйова, було шість лікарень, сім аптек і два аптекарських магазина¹³. Цього, звичайно, було недостатньо.

В 1912–1914 роках братами Іваном та Михайлом Тропініними була побудована міська лікарня. Вона прийняла першого пацієнта 6 березня 1914 року і тоді ж братами Тропініними була передана в дарунок місту. На фронтоні лікарні встановили мармурову меморіальну дошку з надписом “Тородская больница им. Афанасия и Ольги Тропининых, сооруженная на средства их наследников”. Медичне обслуговування в лікарні було безкоштовним¹⁴. Це стало дійсно проривом для херсонців. Очевидним є той факт, що держава не брала в цьому жодної участі, і фінансування було виключно приватним на добровільних засадах.

Окрему увагу Л. П. Соловйов у своїх спогадах приділив розвитку промисловості міста та будівництву торгового порту, оскільки це найбільше його цікавило і безпосередньо було пов’язано з його професією.

Жителі міста наприкінці XIX – початку XX століття займалися торгівлею, працювали на підприємствах і пристані. Промисловість міста продовжувала розвиватись, задовольняючи потреби міста і околиць.

На думку Л. П. Соловйова, одну з провідних ролей в розвитку міста зіграв Херсонський торговий порт. Недостатня глибина гирла Дніпра не давала можливості розвиватись Херсону як порту зовнішньої торгівлі, і він до кінця 90-х років XIX століття обслуговував внутрішні каботажні маршрути. Такий стан справ поставив перед Херсонським міським управлінням завдання поглиблення Дніпровських гирл. Після проведення відповідних робіт, з 1901 року Херсонський порт був відкритий для морських суден і став

¹⁵ Скороход, А. (2008) Херсон: вчора и сегодня. Херсон: Наддніпряночка, 84.

¹⁶ Пиворович, В. (2003) Улицами старого Херсона. Херсон: Б.в., 115.

¹⁷ Держархів Херсонської обл. ф. Р-944, оп. 1, спр. 6, арк. 30–35.

центром зовнішньої торгівлі¹⁵. За словами Л. П. Соловйова, царський уряд не приділяв належної уваги розвитку морських портів Росії, в тому числі Херсонському. Скажімо, в 1917 році порт мав лише три причали без будь-якої механізації: “Порт производил впечатление внезапно оборванной стройки”. Вантажні операції в порту виконувалися вручну біля причалів. Про це свідчить фотоматеріал, зібраний Л. П. Соловйовим.

В 1856 році було засновано “Русское общество пароходства и торговли (РОПиТ)”, яке за головну мету мало розвиток торгівлі на Чорному морі. З приходом більшовиків, політика “воєнного комунізму” наклала негативний відбиток на подальшій долі товариства. В умовах повної конфіскації будь-якого майна, а особливо флоту, до акціонерного товариства були направлені “комиссары”, які виконували важливу задачу конфіскації майна з рук “буржуазії” і передачі його пролетаріату і молодій радянській республіці¹⁶.

З огляду на те, що Соловйов згадав ці події з негативними конотаціями, ймовірно, він позитивно ставився до приватної торгівлі.

Таким чином, не зважаючи на те, що Л. П. Соловйов отримав технічну освіту, і майже все життя присвятив роботі в Херсонському морському порту, він не лише відмінно виконував свої безпосередні обов’язки, а й цікавився історією зародження і розвитку порту протягом тривалого часу.

Результатом довгої і кропіткої роботи Л. П. Соловйова як краєзнавця є значна кількість фотоальбомів, зокрема “Херсонский морской порт”, “Наводнение в Херсоне”. Виписки з книг, журналів, газет про порти Херсон, Скадовськ, Хорли, і звичайно, мемуари (хоч і неопубліковані) про рідне місто і порт, які несуть в собі неocenений пласт інформації і цікавих відомостей¹⁷.

Важко переоцінити роль Л. П. Соловйова як краєзнавця, як знавця історії свого міста, міста яке він дуже любив. В своїх мемуарах, Леонід Петрович чітко показав різні аспекти життя Херсона, вказав на його недоліки і переваги. На сьогодні, мемуари херсонського інженера зберігаються в Державному архіві Херсонської області. Документи надходили протягом 1974-1977 років, з яких згодом сформовано 53 справи. Мемуари Л. П. Соловйова є важливим джерелом з історії розвитку рідного міста. Їх варто вивчати та аналізувати, оскільки вони можуть внести нові корективи в розуміння історичних подій, що мали переломний характер, і які вплинули на історію в цілому.

REFERENCES

1. Derzhavnij arkhiv Khersons'koi oblasti (DAKhO). F.R-944. Op. 1. Spr.1. 3 арк.
2. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 2. 61 арк.
3. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 5. 53 арк.
4. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 6. 120 арк.
5. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 9. 6 арк.
6. DAKhO. F.R-944. Op. 1. Spr. 10. 17 арк.
7. Korotec'kij, A. (2004) Letopis' Khersona. Kherson: Shtrikh.
8. Pivorovich, V. (2003) Ulicami starogo Khersona. Kherson: B.v.

9. Skorokhod, A. (2008) Kherson: vchera i segodnja. Kherson: Naddnirjanochnka.

Валерия Кибец

ЛЕОНИД СОЛОВЬОВ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ ХЕРСОНА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Перед современной украинской исторической наукой стоит много задач, требующих научного решения. Среди них изучение жизни и деятельности выдающихся личностей и истории отдельных регионов Украины занимают не последнее место. Статья является попыткой показать особенности дореволюционного прошлого города Херсона с позиции коренного жителя и мемуариста Л. П. Соловьова.

Ключевые слова: мемуары, краевед, историческое прошлое, город Херсон, исторические источники.

Valeriya Kibets

LEONID SOLOVYOV AS A RESEARCHER OF THE HISTORY OF KHERSON IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

Modern Ukrainian historical science faces with many challenges that require a scientific solution. Exploring the life and work of famous people and history of individual regions of Ukraine are among them. The end of 19th - the beginning of 20th centuries in the history of Ukraine is characterized by a general revolutionary exaltation that was caused by sharp contradictions, national oppression, political disenfranchisement of the population. It is a time when new creators of history enter the political scene. Nowadays the important task is to rethink the role of the individual in history, to explore creative people, to fill the historical process with energetic, working people, to make this process anthropocentric. It is necessary not only to revive the forgotten names, but to determine a place for each personality in the history of Ukraine. The aim of the article is to show the features of the pre-revolutionary past of Kherson city from the perspective of Leonid Solovyov, indigenous inhabitant, engineer, qualified worker of Kherson sea port and brilliant memoirist.

In his memoirs he described the city in pre-revolutionary times and showed the changes of Kherson during Soviet power.

Memoirs (memories) – a special kind of written historical sources that reflect the author's understanding of past reality and historical consciousness of personality of their creator. They are about the past based mostly on a personal memory of the author and his own impressions of those events in which he participated or which he watched by himself.

In his memoirs, we see dualistic nature of historical sources, because, on one hand, they record information about the past and, therefore, it is its reflection. On the other hand, memoirs are part of the period in which they came on. Today Mr. Solovyov's memoirs are unexplored, and this article is the first attempt to show the role of this personality.

Pre-revolutionary Kherson had a number of its features. It was a small, quiet, calm, provincial town. Mr. Solovyov remembers the city since 1914. He was always interested in the history of his native city. The comparison of pre-revolutionary and soviet Kherson from the perspective of ordinary citizen of Kherson are particularly useful.

Most of Kherson citizens worked as merchants, officials, entrepreneurs and small haggler. The workers were a minority, lived mainly in the suburbs

and had their property, farm. It was a typical and traditional demonstration of the usual Ukrainian way of life.

The result of long and hard work of Mr. Solovyov as ethnographer is a significant number of photoalbums, including "Kherson sea port", "Flood in Kherson", extracts from books, magazines, newspapers about ports of Kherson, Skadovsk, Khorly, and, of course, a memoirs about his native city and port which contain unvalued layer of interesting information about the history of our city.

It is shown the role of the individual in history and the impact of circumstances and environment in the formation of his world view and future activities from Mr. Solovyov example. It is a first time when researcher is depicted as a citizen whose life was dedicated to the service of society. The results of his work played big role in today's economic and cultural potential of our city.

Mr. Solovyov's big experience in organization of effective work in the port, the realization of his interests in studying historical characteristics of the land has not lost its practical value and is useful today.

Key words: *memoirs, local historian, historical past, Kherson city, historical sources.*

ДОДАТКИ

Державний архів Херсонської області (Держархів Херсонської обл.)

Ф. Р-944. Личный фонд Соловьева Леонида Петровича (1909-1977), инженера.

Оп.1, спр.2. Воспоминания о родном городе Херсоне. 1975 р. 61 арк.

арк.1

Херсон – мой город. В нем я родился, вырос и начал свою самостоятельную трудовую жизнь. В нем я прожил большую часть своей жизни, если не считать временных выездов на учебу, эвакуацию из Херсона в период Великой Отечественной войны, службу в Вооруженных Силах и других разнообразных непродолжительных выездов из города.

Теперь, когда исполнилась 58-я годовщина Великого Октября, интересно заглянуть в прошлое, вспомнить, чем был Херсон до 1917 года, его достопримечательности, и чем он стал сейчас.

Мне вспоминается жизнь моего города, которая проходила у меня на глазах, который только с окончательным установлением Советской власти в 1920 году, и особенно после Великой Отечественной войны, постепенно начал отстраиваться, хорошеть и превращаться из небольшого, хотя и губернского, купеческого городка в крупный индустриально – промышленный центр.

С какого же года я помню более и менее сознательно Херсон?

Помню я себя с 1 января 1913 года, т. е. трёх с небольшим лет, но это был возраст не вполне осознанной памяти, ясного представления окружающего мира и происходящих событий. Более или менее серьезным возрастом, когда происходящее вокруг меня крепло, откладывалось в моей памяти более или менее сознательно, я считаю 5 лет.

арк. 2

Таким образом, можно считать, что я помню Херсон с 1914 года.

Что же он представлял собой?

Это был небольшой купеческий губернский город с населением в 80 тысяч человек и разделявшийся на центральную часть города, Северный форштадт, Военный форштадт, Мельницы, Забалку и Сухарное. Кроме того было поселение на Карантинном острове. Город изобилует церквями, полицейскими участками, банковскими и другими финансовыми учреждениями.

В этих воспоминаниях я постараюсь, насколько мне позволят память, рассказать о некоторых домах, которые существовали и теперь ещё существуют в городе.

Район моего обзора ограничен с востока – проспектом Ушакова, с запада – точкой слияния улицы Горького с улицей Ленина, с юга – улицей Петренко и с севера – улицей Советской, т. е. охватывает центральную часть города.

Прежде всего, я немного расскажу об улицах.

После установления в Херсоне Советской власти наименование улиц было изменено. Чтобы в дальнейшем не употреблять двойного наименования (старого и нового), я предварительно перечислю старые и новые наименования улиц и при описании достопримечательностей города буду употреблять только современные наименования.

Итак, пройдем по улицам.

В старом Херсоне большая часть улиц носили название в честь или выдающихся личностей того времени или их названия были связаны с божественными понятиями.

Так, например, были улицы: Александровская, Говардовская, Суворовская, Потемкинская, Ришельевская, Воронцовская, Волохинская, Эрделевская, Виттовская, Румянцевская, Ганнибаловская, Ломоносовская, Кутузовская, Гоголя, Панкратьевская, Богородицкая, Преображенская, Соборная, Католический переулок, Лютеранская улица.

Название каждой улицы связано с каким-то событием.

Например, Суворовская названа, по-видимому потому, что на ней проживал А.В.Суворов, дом которого до сих пор сохранился и в данное время занят литературным факультетом педагогического института;

Соборная – потому, что на ней находился кафедральный собор.

Богородицкая – потому, что одна из трёх церквей, находящихся на ней, имела престольный праздник в день Рождества Богородицы;

Преображенская – потому, что на ней находился Привозный собор, одна из церквей которого имела престольный праздник в день Преображения Господня.

арк. 6-7

Следует сказать, что такие улицы как Говардовская (проспект Ушакова), переулок Любарской (Днепровский переулок), улица Карла Маркса (Потемкинская), улица Октябрьской революции (Ришельевская), переулок 21 сичня (Торговый переулок), улица Коммунаров (Воронцовская) ранее служили прямыми маги-

стральними путями для в'їзду в порт. В нашіє час, ввиду того, що територія морського порту обнесена забором, для в'їзду в порт оставлені тільки лишє вулиці Карла Маркса і проспект Ушакова.

арк. 34

Поговорив о некоторых зданиях и вспомнив их “краткую биографию”, сделаем экскурс по улицам города.

Для этого прежде всего оговоримся: нумерация домов четная идёт по правой стороне улицы, а нечетная – по левой;

- нумерация домов улиц, идущих вертикально от реки в сторону жел. Дорожного вокзала, начинается от реки;

- нумерация домов улиц, идущих горизонтально от проспекта Ушакова в сторону улицы Коммунаров, т. е. на запад, начинается от проспекта Ушакова.

арк. 35

В кратких словах скажу, что представляли из себя улицы в то время.

Асфальтового покрытия на них в то время не было, ливневой канализации так же. Проезжая часть и кюветы с обеих сторон были замощены гранитным камнем, а тротуары- белыми мраморными плитами, которых часто не хватало. Дождевая вода с проезжей части стекала в кюветы, но так как последние были весьма малы, то при обильных дождях вода часто шла во всю ширину улицы и переход через неё практически делался невозможным. Тротуары были узкие с побитыми лещадями плитами и в дождливую погоду весьма трудно проходимыми.

РЕЦЕНЗІЇ.
ОГЛЯДИ.
ХРОНІКА

Тетяна Водотика,

*к. і. н., науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ
e-mail: TVodotyka@gmail.com*

Препарування регіональних міст: Прищепа Олена. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

Видання книжки стало результатом багаторічних досліджень авторки. Тема монографії співзвучна темі кандидатської дисертації, отже перед нами – розширена та доповнена версія.

Робота є важливою з точки зору поступу української історичної урбаністики. Дослідження міст в різних часових та просторових вимірах – досить актуальна тема в останнє десятиліття. Втім, розвиток міст у XIX ст. у регіональному вимірі нечасто стає предметом досліджень. Звичайно, окремі міста таки були у центрі уваги і одразу можна згадати ґрунтовну студію Вікторії Константіної, присвячену південноукраїнським містам¹, або набагато більш ранню студію Анатолія Гуменюка про міста Правобережжя² чи докторську дисертацію Дмитра Чорного про міста Лівобережжя³. Тож дослідження Олени Прищепи – продовження вже існуючої традиції.

До безперечно сильних сторін книжки варто віднести вдало підібраний ілюстративний ряд – листівки та фото волинських міст межі XIX–XX ст., часто унікальні, дозволяють читачеві глибше проникнути в контекст, відчувати дух епохи, візуалізувати процеси та явища, про які йдеться.

Але є ряд моментів, розкриття яких збагатило б текст. Наприклад, мова йде про промислові селища, які не мали статусу міст, але фактично були ними. Хрестоматійний приклад із Юзівкою можуть доповнити Славута, Шепетівка, Сарни – значні у торгово-промисловому та транспортному відношенні волинські містечка, які не мали статусу міст. Темпи зростання таких містечок у 1861–1900 рр. були удвічі вищими за темпи зростання офіційних міст⁴.

Авторка дещо спрощено пояснює динаміку міського населення у пореформену добу. Так, повільне зростання та навіть падіння чисельності жителів міст у 1860–1870-х рр. має корені у несприятливих природних факторах, випереджувальних темпах зростання всього населення регіону, переважно аграрного, та застої у розвитку приватновласницьких міст. Але й офіційні міста зростали так само повільно, а усі міста краю переживали, так би мовити, паузу в модернізації. Тому селяни і навіть жителі волинських міст

¹ Константінова, В. (2010). Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА ТанDEM.

² Гуменюк, А. (1992). Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. (Кандидатська дисертація), Ін-т історії України НАН України.

³ Чорний, Д. (2007). По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

⁴ Прищепа, О. (2010). Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 10, 49.

⁵ Прищепа, О. (2010). Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010, С. 42–46.

⁶ Там само, С. 65.

⁷ Там само, С. 90.

⁸ Там само, С. 95.

⁹ Там само, С. 110.

¹⁰ McKendrick, N., Brewer, J., Plumb, J.H. (1982). *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of English Society*. Bloomington: Indiana University Press; Williams, R.H. (1982). *Dream Worlds: Mass Consumption in Late Nineteenth-Century France*. Berkeley: University of California Press; Mukerji, C. (1983). *From Graven Images: Patterns of Modern Materialism*. N.Y.: Columbia University Press; McCracken, G. (1990) *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press; Руан, К. (2011). *Новое платье империи. История российской модной индустрии, 1700–1917*. Москва: Новое литературное обозрение.

та містечок переїжджали наприклад до Києва – беззаперечного економічного лідера усього Правобережжя. Цей висновок опосередковано підтверджується і зниженням природного приросту міського населення. Криза ж традиційних для Волині містечок пояснювала відтік єврейського населення на Південь – насамперед в Одесу⁵.

Причини ж вибухового як для Волині зростання міст у 1897–1912 рр. (приріст міського населення склав 25%) обходяться увагою взагалі. Дозволимо собі припустити, що причини цього полягають у покращенні залізничного сполучення, появи міст економічних лідерів (Житомир, Рівне), посиленні інтеграції у загальноукраїнський економічний розвиток, налагодженні міського самоврядування.

Звертаючись до соціальних характеристик міського населення авторка трохи применшує роль почесних громадян. Безперечно, їхня питома вага серед міського населення була мінімальною. Але це не означає, що їх роль була “мало відчутною в соціально-економічному розвитку міст”⁶. Перш за все, цей прошарок і не може бути великим, адже він юридично оформився останнім. По-друге, статус почесного громадянина отримували за особливі заслуги перед містом і це були благодійники, інженери, підприємці тощо. В даному випадку наявність та зростання цієї категорії свідчить про появу нової, суто міської еліти, меритократичної по суті, і це є свідченням руйнування станової системи.

Так само недооціненим виглядає вплив німецької та чеської національних меншин на господарське та культурне життя волинських міст, спираючись на той факт, що їх питома вага не перевищувала 2% міського населення⁷. Адже чехам та німцям належали пекарні, броварні, модерні промислові підприємства, які сприяли індустріальному поступу міст. Серед чехів і німців була найбільша кількість містян із самостійним прибутком й підприємців.

Підсумовуючи розділ, присвячений соціальній та національній структурі населення міст, зроблено загальний логічний висновок, що структуру міського населення на Волині починають визначати два основних класи – підприємці та представники найманої праці⁸. Але зважаючи на темпи міграції та уповільнений економічний розвиток міст Волині загальний (авторка на цьому особливо наголошує) чи можна вести мову, що процес руйнування становості та формування класів на Волині дійшов до такого етапу, що підприємець і робітник стали основними фігурами соціальної структури міст?

Можливо є сенс припустити дещо цілком протилежне? Наприклад, коли мова йде про найбільшу кількість ремісників у містах, які демонстрували найвищий рівень промислового розвитку⁹, пояснюється це тим, що промисловість не могла задовольнити споживчий попит у повній мірі. Міста Волині демонструють альтернативний шлях становлення індустріального суспільства – не через велике промислове виробництво, а через сферу споживання та послуг¹⁰. Нам ця гіпотеза видається не позбавленою евристичного потенціалу.

Деякий матеріал можна було б подати більш ефектно. Наприклад, бюджети міст представити у вигляді діаграм (це показало б

динаміку), порівняти відповідні показники приватновласницьких та інших міст. Це зробило б висновок про відсталість приватних міст більш аргументованим і водночас би виділило промислово розвинені міста. Хоча далі мова йде про те, що не завжди приватновласницький статус був гальмом, як-то наприклад у Рівному, який був у власності князя Любомирського. І загалом, у статусі приватновласницьких міст були свої переваги – кредити, допомога чи інвестиції власника.

Власне, питання – чому колись найбільш урбанізований регіон на українських землях у часи динамічних змін не зміг обернути це собі на користь? – на наш погляд залишилось відкритим. Чому урбанізація в доіндустріальний період не стала урбанізацією індустріальних часів? Чому Волинь врешті стала регіоном-аутсайдером з купою маленьких містечок?

Рецензована праця стала серйозним кроком на шляху вивчення регіону та й поступу урбаністики загалом. Закономірно, що робота не має давати всі відповіді на всі можливі питання. Натомість вона може стати (і напевно стане) запрошенням до подальших студій.

REFERENCES

- Konstantinova, V. (2010). *Urbanizaciya: pivdennoukrayins'kyj vymir (1861-1904 roky)*. Zaporizhzhya: AA Tandem.
- Humenyuk, A. (1992). *Mista Pravoberezhnoyi Ukrayiny v druhij polovyni XIX st. (Kandydats'ka dysertaciya, In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny)*.
- Chornyj, D. (2007). *Po livyj bik Dnipra: problemy modernizaciyi mist Ukrayiny (kinec' XIX — pochatok XX st.)*. Xarkiv: XNU imeni Vasylja Karazina.
- Pryshhepa, O. (2010). *Mista Volyni u druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. Rivne: PP DM, 2010. S.10, 49*
- McKendrick, N., Brewer, J., Plumb, J.H. (1982). *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of English Society*. Bloomington: Indiana University Press.
- Williams, R.H. (1982). *Dream Worlds: Mass Consumption in Late Nineteenth-Century France*. Berkeley: University of California Press.
- Mukerji, C. (1983). *From Graven Images: Patterns of Modern Materialism*. N.Y.: Columbia University Press.
- McCracken, G. (1990) *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press
- Ruan, K. (2011). *Novoe plat'e ympery. Ystoryya rossyjskoj modnoj yndustry, 1700–1917*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie.

Андрій Заяць,

*к. і. н., доцент Львівського національного університету
імені Івана Франка*

e-mail: andrij_zajac@yahoo.com

* Автовиклад доповіді,
зробленої 8 лютого 2016 року
на засіданні історико-
урбаністичного семінару.

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛУЦЬКОГО ВІЙТІВСТВА У XV – П. П. XVII СТ.*

Важливим елементом у системі міського самоврядування Луцька ранньомодерної доби був інститут війтівства. Це питання вже так чи так потрапляло у поле зору українських дослідників міської історії Волині та України, які у своїх студіях приділяли певну увагу луцьким війтам¹. Цій темі були присвячені й спеціальні розвідки луцьких дослідниць Оксани Штанько² та Алли Бортнікової³, однак опертя фактично лише на опубліковані джерела останньої, при мінімальному залученні архівних першоу, суттєво знизили наукову вартість цих студій.

Джерельною базою дослідження стали найперше луцькі, а також володимирські гродські та земські книги, а також записи Литовської і Волинської метрик та дві збережені міські книги Луцька.

Німецька міська устроєва модель, яка впродовж XIII – XIV ст. успішно прижилася у Польському Королівстві, а з кінця XIV – початку XV століття і у Великому князівстві Литовському, невпинно просувалася на підвладні їм українські землі.⁴ Ще з кінця XIII ст. магдебурзьке право почало проникати у міста Галицько-Волин-

¹ Сас, П. М. (1989). Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Київ: б. в.; Гошко, Т. (2002). Нариси з історії магдебурзького права в Україні XVI – початок XVII ст. Львів: б. в.; Марочкін, В. П. (1999). Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело. Торонто: б. в.; Заяць, А. (1998). Інститут війтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. Львів: б. в., 106–112; Кобилецький, М. (2008). Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.). Історико-правове дослідження. Львів: б. в.; Білоус, Н. (2015). Луцькі лентвійти XVI – XVII ст.: характеристика уряду та персоналії. Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Т. 1: Ранньомодерна людина: Простір – влада – право XVI–XVIII століть. Київ: б. в., 94–113.

² Штанько, О. (2010). Війти та лава Луцька XVI – першої половини XVII ст. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки, (22), 25–32; Штанько, О. (2011). Урядники Луцького магістрату XVI ст.: реконструкція персонального складу. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки, (4), 297–305; Штанько, О. (2012). 1566: один рік з історії Луцького магістрату. Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірів. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 90–109.

³ Бортнікова, А. (2009). Запровадження магдебурзького права у місті Луцьку в XV ст. (грамоти 1432, 1497 років). Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки, (22), 162–181; Бортнікова, А. (2010). Джерела з історії війтівства у місті Луцьку першої половини XVI ст. Київська старовина, (1), 92–109; Бортнікова, А. (2013). Соціальний портрет луцького війти Івана Яцковича Борзобогатого. Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки, (9–10), 10–16.

⁴ Щигел, Р. (1990). Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. Проблеми слов'янознавства, (42), 16–22.

⁵ Заяць, А. (2004). Поширення магдебурзького права на Волині в пізньому середньовіччі. Актуальні проблеми державного управління. Зб. наук. праць. (4), 283; Пашин, С. (1988). Города Галицко-Волинской Руси второй половины XIII – первой половины XIV вв. и магдебургское право. Генезис и развитие феодализма в России, (11), 142–143.

⁶ Архив Юго-Западной России. (1907). Ч. 8. Т. 4. Киев: б. и., 3–6.

⁷ Архив Юго-Западной России. (1907). Ч. 5. Т. 1. Киев: б. и., 3–5.

⁸ Archiwum ksiąg Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (1887). T. 1. Lwów, 114.

⁹ Jarmolik, W. (1982). Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku. Przegląd Historyczny, (73), 35–37; Zientara, B. (1976). Odpowiedź referenta. Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Warszawa, 310.

¹⁰ Volumina Constitutionum. (2008). T. II. Vol. 2. Warszawa, 345–346.

¹¹ Антонович, В. (1869). Предисловие. Архив Юго-Западной России. Ч. V. Т. 1. Киев: б. и., 27; Załęska, M. (2005). Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne). Warszawa, 65.

¹² Копыцкий, З. (1975). Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. Минск: б. и., 94.

¹³ Bardach, J. (1988). O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 105–106.

¹⁴ Стренкоўскі, С. П. (2013). Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі (канец XIV–XVIII ст.). Ч. 1. Мінск: б. в., 280.

¹⁵ Błaszczyk, G. (2002). Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności. 1492 – 1569. Poznań, 180.

ської держави. На Волині, мабуть, першим містом, у якому почали використовувати норми німецького права, був Володимир⁵. У XV ст. магдебурзьке право отримали Перемишль (1420)⁶, Кременець (1438)⁷, Дубно (1498)⁸.

Надання Луцьку магдебурзького права у XV ст. (орієнтовно у середині цього століття) покликала до життя інститут війтівства. Очевидно, від початку луцьке війтівство було дідичним, тобто спадковим і таким, яке можна було передати в оренду, заставу чи продати. В містах з дідичним війтівством війт відігравав ключову роль у системі міського управління та самоврядування. Дідичність цієї інституції ще більше посилювало відчуття значимості та безкарності. Історики загалом схильні вважати війта чужорідним вкрапленням у міську громаду і для цього є вагомі підстави. Значна прибутковість цього уряду приваблювала до неї шляхту⁹, яка навіть робила спроби законодавчо закріпити її за собою¹⁰. Сама особа війта-шляхтича у міському середовищі певною мірою ставила його поза/над громадою, на яку війт дивився зверхньо, а сама громада цікавила його як об'єкт, що приносив прибутки. Тобто війтівство було певною синекурою, яка давала непоганий зиск при мінімальних зусиллях. В. Антонович зауважував, що “посада міського війта поєднувала у собі два різних значення: в силу одного з них війт набував земельну власність і ставав у ряди служилого стану – земян [...], в силу іншого значення війт був представником міщанського стану і його суддею в справах кримінальних”¹¹. На думку З. Кописького, незважаючи на певну відчуженість, війт, якого присяга зобов'язувала сприяти благополуччю міста, був усе таки частиною міської громади¹². Ю. Бардах вважав, що війт був специфічним міським урядником, який діяв в інтересах монарха та контролював міське самоврядування¹³.

Війти розглядали війтівство як певний капітал, який можна орендувати, заставити чи продати. Орендували зрідка (М. Гидзинський, М. Прусиновський, М. Гулевич перший раз, бо вдруге тримав війтівство у заставі, Т. Жоравницький). Зазвичай, війтівство передавали у заставу/держання. Особливо часто це відбувалося у другій половині XVI – на початку XVII ст. Від цієї практики майже відмовилися лише Олександр та Андрій Загоровські. Державці війтівства на своїх урядах могли перебувати від кількох днів до багатьох років (Малинські тримали у своїх руках луцьке війтівство чотирнадцять років). У кількох випадках війтівство перебувало у руках жінок. Такі випадки відомі і дослідникам білоруських міст¹⁴. Інколи особа, що отримувала війтівство сама виконувала судово-врядові функції та збирала прибутки з “пожитків”, але здебільшого судові повноваження перекладалися на лентвійтів, які отримували посаду як плату за службу чи орендували її, а прибутки з нерухомості віддавали в оренду/заставу, зокрема і євреям. Зрештою, відомі випадки коли, особи, що отримали у заставу війтівство, орендували його судово-врядові функції іншим, як це було у випадку з Матеєм Суським та Андрієм Рачковським. Часта зміна війтів не сприяла нормальному функціонуванню міських органів влади у місті, хоча вже сама наявність війта, з тим набором прав, що були у нього суттєво обмежували міське самовряду-

вання¹⁵. Ступінь зловживання владою як дідовичних, так і державців війтів значною мірою залежав від особи війта. Хоча ідеальних війтів Луцьк не мав, то все ж окремі з них у певних обставинах обстоювали міські інтереси, що було радше винятками ніж правилом. Владний і сильний війт був до певної міри небезпечним для міщан. З іншого боку, як це не дивно, міщани воліли мати сильного війта, що і видно зі спроби утвердитися на цій посаді М. Лисаковського у 1566 р. Для звичайних міщан великої різниці між дідовичним і недідовичним війтом, мабуть, не було, позаяк реальну владу мали і ті, і другі. Щоправда, відомі випадки, коли при розгляді судової справи війт-орендар залучав дідовичного війта. Так було 10 листопада 1584 р., коли війтівство перебувало в оренді Миколая Гидзинського – при розгляді справи про видачу втікача на суд зібралися “пан Марко Жоравницький яко войтъ дедичный, маючи при себе на тот часъ ихъ милость пна Яна Жоравницкого, стрья своего, и пна Миколая Кгидзинского, на тот часъ держачого войтовства луцкого, к тому бурмистра, радець и лавников, судъ зупольный местьский”¹⁶. Теоретично війт мав очолювати лише лаву і займатися судівництвом кримінальних справ, але у практиці життя лава і рада під загальним керівництвом війта творили те, що називалося магістратом міста. Загалом дідовичних війтів у Луцьку було більше десятка (наявний стан джерельної бази робить проблематичним точний їх підрахунок). Джерела дають відомості лише про три випадки купівлі війтівства. 30 вересня 1536 р. королева Бона купила війтівство у дочок Яна Сигнатора Галжки і Ганни, вона ж 23 січня 1548 р. відпродала війтівство Івану Яцковичу Борзобогатому, син якого Василь Іванович Красенський 29 грудня 1578 р. продав війтівство Олександрові Марковичу Жоравницькому.

Той факт, що впродовж XV – першої половини XVII ст. міська громада Луцька не спромоглася викупити війтівство, як це бувало в інших королівських містах, або суттєво обмежити його повноваження¹⁷, засвідчує певну її слабкість. Міська рада та лава перебували у значній залежності від дідовичного війта та тих, кому він передавав свої повноваження. У той же час настійні прагнення міщан відстояти свої права у боротьбі з війтами свідчили про силу і відбірність міської громади, зростання правової культури і ширше – правосвідомості міщан.

REFERENCES

- Antonovich, V. (1869). Predislovie. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rosii. Ch. V. T. 1. Kiev: b. i., 27.
- Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (1887). T. 1. Lwów, 114.
- Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. (1907). Ch. 5. T. 1. Kiev: b. i., 3–5.
- Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. (1907). Ch. 8. T. 4. Kiev: b. i., 3–6.
- Bardach, J. (1988). O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 105–106.
- Bilous, N. (2015). Luc'ki lentvijty XVI–XVII st.: kharakterystyka uryadu ta personaliyi. Patrimonium. Studiyyi z rann'omoderno yiiistoriyi Central'no-Sxidnoyi Yevropy. t. 1: Rann'omoderna lyudyna: Prostir – vlada – pravo XVI–XVIII stolit'. Kyiv: b. v., 94–113.
- Błaszczak, G. (2002). Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1176 зв.

¹⁷ Myśliński, K. (1962). Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie. 1317 – 1504. Lublin, 45–61, 96–137.

1492–1569. Poznań, 180.

Bortnikova, A. (2009). Zaprovdzhennya mahdeburz'koho prava u misti Luc'ku v XV st. (hramoty 1432, 1497 rokiv). *Naukovyj visnyk Volyns'koho nacional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky: Istorychni nauky*, (22), 162–181.

Bortnikova, A. (2010). Dzherela z istoriyi vijtivstva u misti Luc'ku pershoyi polovyny XVI st. *Kyivs'ka starovyna*, (1), 92–109.

Bortnikova, A. (2013). Social'nyj portret luc'koho vijta Ivana Yackovycha Borzobohatoho. *Istorychni studiyi Shidnoyevropejs'koho nacional'noho universytetu im. Lesi Ukrayinky*, (9–10), 10–16.

Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrayiny u Kyevi, f. 25, op. 1, spr. 31, ark. 1176 zv.

Hoshko, T. (2002). *Narysy z istoriyi mahdeburz'koho prava v Ukrayini XVI – pochatok XVII st. L'viv: b. v.*

Jarmolik, W. (1982). Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku. *Przegląd Historyczny*, (73), 35–37.

Kobylec'kyj, M. (2008). Mahdeburz'ke pravo v Ukrayini (XIV – persha polovyna XIX st.). *Istoryko-pravove doslidzhennya. L'viv: b. v.*

Kopysskij, Z. (1975). *Social'no-politicheskoe razvitie gorodov Belorussii v XVI – pervoj polovine XVII v. Minsk: b. i.*, 94.

Marochkin, V. P. (1999). *Ukrayins'ke misto vid XV do seredyny XVII st. Zvychayevo-pravova atrybutyka yak istorychne dzherelo. Toronto: b. v.*

Myśliński, K. (1962). *Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie. 1317 – 1504. Lublin*, 45–61, 96–137.

Pashin, S. (1988). *Goroda Galicko-Volynskoj Rusi vtoroj polovyny XIII – pervoj polovyny XIV vv. i magdeburgskoe pravo. Genezis i razvitie feodalizma v Rossii*, (11), 142–143.

Sas, P. M. (1989). *Feodal'nye horoda Ukrainy v konce XV – 60-x hodax XVI v. Kiev: b. i.*

Shhyhel, R. (1990). *Problemy urbanizaciyi Central'noyi Yevropy u XII–XVI st. Problemy slov'yanoznavstva*, (42), 16–22.

Shtan'ko, O. (2010). *Vijty ta lava Luc'ka XVI – pershoyi polovyny XVII st. Naukovyj visnyk Volyns'koho nacional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky*, (22), 25–32.

Shtan'ko, O. (2011). *Uryadnyky Luc'koho magistratu XVI st.: rekonstrukciya personal'noho skladu. Visnyk Kam'yanec'-Podil's'koho nacional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka. Istorychni nauky*, (4), 297–305.

Shtan'ko, O. (2012). 1566: odyń rik z istoriyi Luc'koho mahistratu. *Naukovi zapysky : zb. pr. molodyh vchenyh ta aspir. Kyiv: In-t ukr. arkhieohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny*, 90–109.

Strjenkowski, S. P. (2013). *Garadskoje samakiravannje na terytoryi Bjelarusi (kanjec XIV – XVIII st.). Ch. 1. Minsk: b. v.*, 280.

Volumina Constitutionum. (2008). T. II. Vol. 2. Warszawa, 345–346.

Załęska, M. (2005). *Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (studium historyczno-prawne). Warszawa*, 65.

Zayac', A. (1998). *Instytut vijtivstva v mistax Volyni XVI – pershoyi polovyny XVII st. Central'na i Shidna Yevropa v XV – XVIII stolittiyakh: pytannya social'no-ekonomichnoyi ta politychnoyi istoriyi. Do 100-richchya vid dnya narodzhennya Profesora Dmytra Pokhylevycha. L'viv: b. v.*, 106–112.

Zayac', A. (2004). *Poshyrennya mahdeburz'koho prava na Volyni v pizn'omu seredn'ovichchi. Aktual'ni problemy derzhavnogo upravlinnya. Zb. nauk. prac'. (4)*, 283.

Zientara, B. (1976). *Odpowiedź referenta. Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Warszawa*, 310.

Володимир Шевченко,

магістр історії,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**ОГЛЯД РОБОТИ СЕКЦІЇ УРБАНІСТИКИ В РАМКАХ
КОНФЕРЕНЦІЇ “ШЕВЧЕНКІВСЬКА ВЕСНА-2016”
ТА ДИСКУСІЙНОЇ ПАНЕЛІ “ВИВЧЕННЯ МІСТА:
АКАДЕМІЧНЕ ТА ПОПУЛЯРНЕ”
(історичний факультет КНУ
імені Тараса Шевченка, 21 квітня 2016 р.)**

Фундатори та редакційна колегія новоствореного часопису “МІКС” одним із пріоритетних завдань видання вбачають у всебічній популяризації та започаткуванні ґрунтовної професійної дискусії в царині урбаністичних знань. Відтак, редакційна колегія журналу у співпраці з історичним факультетом Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в рамках щорічної студентської наукової конференції “Шевченківська весна-2016”, вирішила започаткувати окрему секцію урбаністики. Зважаючи на свого роду новаторство, організатори не надто сподівались на значну увагу з боку, як студентства, так і науковців. На щастя, сумніви були даремними, адже за загальними підсумками конференції, найбільший інтерес, професійну дискусію та високий рівень фахового представництва мала саме секція урбаністики. Такий факт надає впевненості у правильності руху команди часопису “МІКС” та науково-освітніх ідей, якими вона керується.

Видається, що сучасна фахова українська урбаністика перебуває фактично у зародковому стані і потребує повноцінної інституціоналізації у науковому полі. З іншого боку, глибоких та всебічних урбаністичних досліджень потребують представники суміжних дисциплін. Водночас, урбаністичні студії самі по собі є полем міждисциплінарності та мультипарадигмальності. Не даремно часопис уникає догматичних формулювань як, до прикладу: “історична урбаністика”, “міські історичні студії” і т. п., хоча серед редакторів та засновників журналу абсолютна більшість – історики. Не відкидаємо тезу про фундаментальну основу міських студій саме в історичній науці і більшість статей першого номеру видання є тому підтвердженням. Все ж сподіваємось, що подальші організаторські зусилля щодо наповнення наступних номерів матимуть своїм результатом також і залучення до авторського кола дослідників із інших, суміжних з урбаністикою галузей знань. Це дасть новий поштовх та відкриє нові можливості для появи про-

гресивних ідей, концепцій та теорій розвитку в загальному української гуманітаристики. Негайне поживавлення цього процесу видається надзвичайно необхідним.

Станом на 1 січня 2014 року кількість міського населення України була на рівні 69%. Звісно, рівень урбанізації України значно відстає від центрально- та західноєвропейських країн, наприклад: Німеччина – бл. 90%, Данія – 87,2%, Франція – 86,9%. І напевно це є недоліком, але стан розвитку відповідних вітчизняних теоретичних знань не співставний із наявним етапом урбанізаційних процесів нашої держави. І тут питання наукового аутсайдерства переходить в іншу площину, поступаючись місцем суто практичній складовій урбаністичних студій, котрі мають бути результатом теоретичних розвідок з перспективою впровадження їх в життя. Реалії показують нам приватні або громадські ініціативи поліпшення чи оптимізації окремих сторін міського простору на основі іноземних прикладів, взірців. Вочевидь, такий етап практичної урбаністики вже є великим кроком вперед для нас, але він змушує задуматися над перспективами розвитку. Або ми будемо маючи колосальний науковий потенціал все копіювати (з незначними відтінками місцевого колориту) та остаточно полишимо межі науки провідного рівня, або ж інтенсифікуємось і станемо повноцінною частиною світової науки. Користь цього очевидна і полягає не лише у задоволенні власного “єго” на рівні іміджу “рівного серед рівних”, але й, при можливості, у практичному впровадженні власних розробок у життя міського простору, а відтак більшості населення власної країни. Все вищесказане видається дещо пафосним памфлетом, наповненим сталими виразами та очевидними висновками. І чітко усвідомлюю, що всі мотивуючі аргументи стикаються з високим та міцним муром прагматичного підходу діяльності кожного, навіть зацікавленого, дослідника.

Повертаючись до основної тематики даного повідомлення, необхідно зазначити, що проведена секція урбаністики та подальша панельна дискусія, дають нам більш ніж позитивні імпульси та прогнози розвитку українських урбаністичних студій. Ця частина роботи буде антагоністичною до першої, оскільки в ній піде мова по-перше, про успіхи (на прикладі конференції/дискусії) і про неосяжні перспективи подальшого розвитку міських досліджень загалом та часопису “МІКС”, зокрема.

Організаційна концепція полягає в умовному поділі секції урбаністики на дві частини. Перша з них – власне класичне засідання секції із доповідями авторів статей до збірника статей, друга ж частина – фахова дискусія “Вивчення міста: Академічне та популярне” із залученням профільних вчених та громадських активістів. На секцію було подано п’ять статей з абсолютно різномірною тематикою та хронологічними рамками. З них три були виголошені дослідниками. Першою презентувала власні напрацювання пані Катерина Барановська. Її дослідження були оформленні у статтю “Столиці ранньосередньовічної Японії за антологією поезії “Ман’йошю”: від Кашівару до Асука-но Кійоміхара”. З першого погляду формулювання назви вводить в ступор та викликає абсолютне нерозуміння, як на нефахівця. Однак дослідниця настільки

гармонійно представила дослідження, що сумнівів у його науковій цінності бути не може. Тематика ранньосередньовічної Японії, тим більше, міського життя того часу, українській науці майже не відома. Текст відображає колосальний всебічний аналіз наративу з боку авторки, її інноваційність та здатність до креативного підходу у дослідженні даної епохи. Основний зміст статті наголошує на значній кількості одночасних міст-столиць того часу. Вказуються причини такого явища, духовне значення міста-столиці для японців та сакралізація міського життя внаслідок призначення містом столицею держави. Очевидно, що вказана тематика має широкі перспективи розвитку у вітчизняній науці у зв'язку зі слабким ступенем дослідженості проблематики і одночасним зацікавленням далекосхідними студіями. Доповідь Світлани Верещако переносить нас у середньовіччя європейське, а точніше арабсько-європейське, адже авторка представила дослідження зацептоване на становищі мусульманського населення в містах Іспанії XI–XII ст. Глибокі знання регіону, іспаномовних джерел та принципів організації ісламського міського життя дали можливість дослідниці стисло та конкретно (у обмежених об'ємах статті) і одночасно глибоко зануритись у проблематику і подати її аудиторії. Останнім, у рамках роботи секції, слово мав пан Олександр Охріменко із історіографічно-статистичною статтею “Напрямки вивчення міста за матеріалами британського часопису “Urban studies” (2012-2016 рр.)”. Предметом дослідження постало одне з провідних видань у сучасній світовій урбаністиці. Відповідно, воно має високий авторитет та довіру серед науковців і, користуючись такою репутацією, задає тон, деяким чином визначає магістральні напрямки розвитку міських студій у світовому масштабі. Дослідник висвітлив основні вподобання та тенденції розвитку студій за статтями вказаного хронологічного періоду, визначив у відсотковому відношенні основні тематичні блоки, активність авторів та їхні вподобання. Автор також позначає маркерні точки над основними питаннями, котрі цікавлять провідних науковців-урбаністів сучасності. Безсумнівна цінність дослідження полягає у його значенні для починаючого дослідника, це може бути певним трампліном/відправною точкою власних розробок, визначення перспективних та актуальних тем.

Друга частина зібрання пройшла у формі дискусійної панелі “Вивчення міста: Академічне та популярне”. Представили свої презентації та подискутували між собою та з аудиторією чотири доповідачки. Доповіді мали форму популяризації перед аудиторією власних наукових, громадських, просвітницьких чи освітніх проектів. Відеозаписи доповідей викладені у вільному доступі на сайті видання “МІКС” та на сторінці Facebook того ж часопису. Виступ Марії Грищенко, аналітика відділу міських досліджень Аналітичного центру CEDOS, магістра соціології, був присвячений презентації успішних проектів вказаного аналітичного центру та перспективних напрямків діяльності. Пані Марія відзначила шляхи реалізації громадських ініціатив у співпартнерстві із державними органами влади та зарубіжними партнерами. Окреслила важливість облаштування міського середовища для комфортного

життя містян та раціонального використання обмежених площ. Виступ пані Владислави Осьмак, керівника Центру урбаністичних студій НауКМА, був одночасно змістовним та цікавим, як результат – достатньо жвава дискусія та велика кількість дискусійних питань, котрі потребують подальшого науково-теоретичного опрацювання та практичної реалізації. Науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства, кандидат історичних наук, пані Тіна Полек презентувала одразу кілька напрямів перспективних досліджень. По-перше, це “terra incognita” української урбаністики – міська антропология, окремими аспектами якої дослідниця зараз плідно займається; по-друге – міжінституційний проект дослідження міських ландшафтів, котрий буде реалізовуватись на прикладі Києва, матиме різні локації і перспективи подальшого розповсюдження за межі столиці. І, нарешті, остання доповідка – Тетяна Водотика, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, презентувала для широкого загалу часопис урбаністичних студій “МІКС”, співредакторкою якого вона є. Пані Тетяна всебічно розкрила завдання, функції нового видання, ідею створення, кваліфіковану редакційну колегію, можливості та перспективи виходу видання на міжнародний науковий майданчик. Прихована квінтесенція виступу та його підтекст полягали у зацікавленні авторів звертатися зі своїми напрацюваннями до часопису; їх мотивація необхідністю та перспективністю цієї галузі науки; окремими пропозиціями довготривалої співпраці на фаховому рівні із абсолютно осяжною можливістю бути повноцінною складовою загальноєвропейського урбаністичного дискурсу. Поряд із українськими вченими дискусійну панель відвідав асоційований професор Інститут історії ім. Тадеуша Мантойфля (м. Варшава) пан Bogumił Szady. Очевидно, що зацікавленість останнього, присутність на неформальній дискусії після завершення основної частини – свідчать про високий рівень науковості, креативності та організації підготовки панельної дискусії.

Таким чином, підстави до оптимізму маємо неабиякі і попри всі можливі труднощі українська урбаністика не надто швидкими темпами, але рухається вперед. Заснування Центру урбаністичних студій НауКМА у жовтні 2015 р. та часопису урбаністичних студій “Місто: історія, культура, суспільство”, свідчать про активізацію інтелектуального простору у даній царині. Містознавчі студії в Україні ще не дочекалися своєї повноцінної та фундаментальної інституціоналізації в академічній та науково-просвітницькій ніші, втім це обов’язково відбудеться. І зважаючи на високий рівень активності останнім часом з боку науковців та громадських організацій маємо оптимістичні сподівання, що це відбудеться найближчим часом.

**ОГЛЯД РОБОТИ СПІЛЬНОГО ЗАСІДАННЯ
СЕМІНАРУ З ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ТА СЕМІНАРУ “КАРТОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ” ЛЬВІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
НАН УКРАЇНИ ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
12 КВІТНЯ 2016 РОКУ**

12 квітня 2016 р. у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського відбулося спільне засідання семінару з історичної урбаністики та семінару “Картографія та історія України” Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. С. Грушевського, на якому було обговорено питання змістового наповнення майбутнього 3-го тому «Атласу українських історичних міст», присвяченого Жовкві.

Організатор семінару, керівник Львівського відділення Мирон Капраль презентував попередні напрацювання, що мають увійти в картографічний блок видання. Мова йшла про оригінальні плани та карти Жовкви кінця XVIII – середини XX ст. та ортофотоплан 2008 р. Також були представлені види міста XIX ст. та мапи-реконструкції присвячені археологічним пам’яткам, сакральним спорудам та просторовому розвитку міста. Учасниками семінару – Юрієм Дубиком, Уляною Кришталович, Володимиром Геричем, Василем Петриком, Андрієм Фелонюком були висловлені пропозиції з приводу доповнення репертуару мап, планів та видів міста, а також висловлено коментарі щодо удосконалення карт-реконструкцій.

Ольгою та Ігорем Оконченками було презентовано карту-реконструкцію оборонних споруд Жовкви, здійснену на підставі кадастрового плану 1854 р. Жваве обговорення викликало питання ймовірності існування тих чи інших елементів фортифікацій у місті. Зокрема, Мироном Капралем та Андрієм Фелонюком висловлено припущення, що система парканних укріплень на передмістях Жовкви найімовірніше не існувала, адже не була ефективною, оскільки легко б прострілювалася з обох сторін і розпорошувала б по великій території захисників міста.